

Житомирський державний університет імені Івана Франка

С.С. Вітвицька, В.М. Єремєєва

ПЕДАГОГІКА

**Навчальний посібник для студентів університетів
заочної форми навчання та непедагогічного профілю**

Житомир

2017

УДК 37.013 (075.8)

ББК 74.00 я73

В 54

*Рекомендовано до друку Вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка від 28.04.2017 року
(протокол № 13)*

Рецензенти:

Н. А. Сейко – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Житомирського державного університету імені Івана Франка;

І. І. Смагін – доктор педагогічних наук, ректор Комунального закладу «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Житомирської обласної ради;

Л. В. Корінна – кандидат педагогічних наук, доцент, директор Комунального закладу «Житомирський обласний ліцей-інтернат для обдарованих дітей» Житомирської обласної ради

В 54

Вітвицька С.С., Єремєєва В.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів університетів заочної форми навчання та непедагогічного профілю. – Житомир: ФОП Левковець Н.М., 2017. – 232 с.

У навчальному посібнику розкрито основні питання загальних засад педагогіки, теорії навчання та виховання процесом загальноосвітньої школи з урахуванням сучасних нормативних документів, досягнень педагогіки і психології, досвіду розбудови української національної школи.

© Вітвицька С.С., Єремєєва В.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ	7
1.1. Педагогіка як наука та навчальний предмет	7
Предмет, завдання, основні категорії педагогіки	7
Система педагогічних наук. Взаємозв'язок педагогіки з філософією, психологією та іншими науками	12
Організація і методи науково-педагогічних досліджень.	14
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	16
Тестове завдання	17
1.2. Професія вчителя у сучасному суспільстві	18
Педагогічна професія та її високе призначення в суспільстві.	18
Структура педагогічної діяльності.	21
Професіограма вчителя.	23
Поняття педагогічної майстерності педагога.	24
Підвищення кваліфікації вчителя.	25
Самоосвіта і самовиховання в системі підготовки майбутнього вчителя.	27
Методична робота в школі.	30
Вивчення, узагальнення і розповсюдження передового педагогічного досвіду.	33
Педагогіка співробітництва, досвід роботи вчителів-новаторів.	36
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	39
Тестове завдання	39
1.3. Школяр, його розвиток та виховання	4
Особистість, рушійні сили та фактори розвитку.	41
Розвиток і формування особистості.	41
Характеристика основних факторів розвитку особистості.	43
Взаємообумовленість процесів виховання, навчання і розвитку.	44
Роль діяльності, активності і спілкування в розвитку і формуванні особистості.	44
Основні теорії розвитку особистості.	45
Вікова періодизація в сучасній педагогіці.	45
Психолого-педагогічна характеристика різних вікових груп.	45
Індивідуальний підхід та індивідуальна робота вчителя з учнями.	50
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	59
Тестове завдання	60
1.4. Колектив та його вплив на формування особистості.	61
Колектив, його ознаки і структура.	61

Формування учнівського колективу, характеристика етапів його розвитку.	62
Закони життя дитячого колективу.	64
Розвиток активності та ініціативи особистості. Учніське самоврядування.	65
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	69
Тестове завдання	70
РОЗДІЛ II. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ	71
2.1. Сутність процесу виховання	71
Сутність процесу виховання, його специфіка, структурні елементи, рушійні сили.	71
Проблема мети виховання в педагогічному загальнолюдському, національному аспектах	74
Мета та ідеал національного виховання.	75
Основні принципи і закономірності національного виховання та їх характеристика.	78
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	90
Тестове завдання	91
2.2. Основні напрями виховання, їх характеристика	92
Громадянське виховання, його зміст, форми і методи.	92
Патріотичне виховання школярів, його зміст, форми і методи.	95
Розумове виховання. Методика роботи вчителя-вихователя по розвитку пізнавальних інтересів учнів.	98
Сутність і основні риси наукового світогляду. Шляхи і засоби його формування.	103
Мета, зміст, форми і напрямки морального виховання.	105
Формування свідомої дисципліни. А. Макаренко про дисциплінованість і дисципліну.	109
Антиалкогольне і антинаркотичне виховання школярів	112
Завдання, зміст, форми і методи екологічного виховання у навчальній і позанавчальній роботі.	115
Завдання, зміст, форми і методи трудового та економічного виховання	119
Профорієнтація учнів у системі роботи класного керівника.	123
Завдання, зміст, форми і методи фізичного виховання.	124
Мета, завдання, зміст, форми і методи естетичного	127
Тестове завдання	138
2.3. Система роботи класного керівника	140

Зміст, напрями, форми роботи класного керівника.	140
Принципи, джерела планування роботи класного керівника.	143
Види планів. Вимоги до плану виховної роботи.	
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	145
Тестове завдання	146
РОЗДІЛ III. ДИДАКТИКА	148
3.1. Сутність процесу навчання	148
Поняття про дидактику, основні категорії.	148
Дидактика і методика викладання окремих предметів	149
Сутність, методологія, рушійні сили, основні функції та структура процесу навчання.	149
Двосторонній характер процесу навчання.	151
Учіння як процес засвоєння учнями знань, умінь і навичок.	152
Психологічні основи процесу навчання	152
Основні підходи до організації навчання	153
Характеристика загальних закономірностей і принципів навчання	154
Проблема неуспішності учнів у навчанні	158
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	160
Тестове завдання	160
3.2. Зміст освіти в сучасній школі	161
Види освіти, їх класифікації.	161
Характеристика загальної, політехнічної та професійної освіти.	161
Характеристика основних елементів змісту освіти та способів їх реалізації	162
Педагогічні вимоги до навчальних планів, програм, підручників сучасної загальноосвітньої підготовки учнів в умовах суверенної України	164
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	168
Тестове завдання	168
3.3. Методи, прийоми, засоби навчання	169
Загальні поняття про методи, методичні прийоми, засоби навчання	169
Класифікація методів навчання.	172
Оптимальний вибір методів і засобів навчання.	183
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	188
Форми класно-урочної системи, їх характеристика	191
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	196

Тестове завдання	197
3.5. Урок як основна форма організації навчального процесу	198
Класно-урочна система навчання: історія розвитку, ознаки, сучасні вимоги.	198
Урок як основна форма організації навчального процесу.	199
Типи і структура уроку Підготовка вчителя до уроку	200
Тематичне і поурочне планування. Аналіз уроку.	200
Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів. Функції, види, вимоги.	201
Оцінювання успішності учнів, його значення у навчальному процесі.	204
Сучасний підхід до оцінювання успішності учнів.	207
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	207
Тестове завдання	208
3.6. Управління школою	209
<i>Директор школи, його заступники, їх функції.</i>	209
<i>Колегіальні органи управління школою.</i>	214
<i>Внутрішкільний контроль.</i>	216
<i>Демократизація управління освітою в Україні.</i>	217
Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок	218
Тестове завдання	218
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	220
СЛОВНИК	224

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ

1.1. Педагогіка як наука та навчальний предмет

Предмет, завдання, основні категорії педагогіки.

Взаємозв'язок педагогіки з філософією, психологією та іншими науками.

Система педагогічних наук.

Організація і методи науково-педагогічних досліджень.

Предмет, завдання, основні категорії педагогіки. *Педагогіка* – наука про виховання, навчання та освіту підростаючого покоління та дорослих. Термін походить від грецьких слів "pais" ("paidos") – дитя і "ago" – веду, виховую, тобто "дітоводіння", "дітоводство".

Педагогіка як галузь знань виникла разом з появою перших людей та потребою передавати знання про виховання, навчання, освіту. Народна педагогіка – важлива ступінь її існування (К. Ушинський).

Народна педагогіка – галузь педагогічних знань про узагальнений досвід та традиції набуті народом у справі виховання і навчання (без належності до певної конкретної етнічної спільноти). Термин "народна педагогіка" ввів у науковий обіг український педагог О.Духнович у 1858 році.

Мета народної педагогіки: виховання високоморального, національно свідомого добропорядного господаря. В основу народної педагогіки покладені ідеї Добра, Краси, Істини. Головними *принципами* народної педагогіки є:

- гуманізм, природовідповідність;
- зв'язок виховання з життям;
- виховання в праці;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей особистості;
- систематичність та послідовність;
- єдність вимог;
- повага до дитини;
- поєднання педагогічного керівництва з самостійністю, ініціативністю.

Народна педагогіка має такі розділи: народне дитинознавство, народна виховна практика, народна дидактика, народна деонтологія. Основними напрямками виховання є:

моральне – основа системи народного виховання, оскільки розум та мораль – головна окраса людини;

трудове – тому що праця є першоосновою життя у суспільстві, головним засобом створення матеріальної і духовної культури;

розумове – розвиток цікавості, допитливості розуму та формування на їх основі пізнавального інтересу;

естетичне – формування естетичного смаку, уміння жити за законами краси;

фізичне – зумовлюється життєвими потребами, оскільки праця потребує виконання певних фізичних зусиль, поєднання фізичної сили з моральною довершеністю.

Засобами народної педагогіки є пісні, дитячі іграшки, мовний етикет, природа, праця, краса побуту, образотворче мистецтво, декоративно-прикладне, народний театр, музика.

Отже, народна педагогіка – джерело педагогічної теорії, а наукова педагогіка підводить під неї наукову базу.

Етнопедагогіка – пов'язана з конкретною етнічною належністю педагогічних традицій. Термін "етнопедагогіка" вперше був застосований у 60-ті роки ХХ століття.

Педагогічне народознавство – напрям у сучасній педагогіці та шкільній практиці, якій забезпечує практичне засвоєння учнями культурно-історичних, мистецьких, духовних надбань батьків, дідів, прадідів у процесі продовження і засвоєння традицій, звичаїв й обрядів.

Становлення *педагогіки як науки* почалося в складі філософії. Колискою європейських систем виховання вважають Давньогрецьку філософію (Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Квінтіліан та ін.). Термін "педагогіка", як й багато інших ("школа", "гімназія" тощо) мають походження з Античної Греції (Афінської системи виховання).

У Стародавньому Китаї, Індії, Греції, Римі було зроблено перші спроби узагальнення досвіду виховання, сформульовані певні педагогічні положення та ідеї. (щодо проблеми співвідношення політики і виховання, особистості й держави, цілі, змісту та правил виховної діяльності тощо).

У Середні віки педагогіка розвивалася під впливом філософів-богословів та мала релігійний окрас (догматична система навчання). Педагогічна думка стала складовим елементом теології. У церковних і монастирських школах на Заході, у мусульманських мектебах, у школах брахманів Індії виховання мало яскраво виражений теологічний характер. Значний внесок у розвиток педагогіки того часу зробили відомі діячі церкви, філософи Тертулліан, Августин, Аквінат.

У Епоху Відродження з'явилися нові гуманістичні ідеї в галузі виховання у багатьох країнах Європи. Їх пропагували видатні філософи, письменники, педагоги, зокрема, Вітторіно да Фельтре в Італії, Л. Вівес в Іспанії, Ф. Рабле і М. Монтень у Франції, Еразм Роттердамський в Голландії. Педагоги-гуманісти проголосили

особистість найвищою цінністю та стверджували, що всебічного розвитку можна досягнути вихованням.

У 17 столітті, коли більшість наук вийшли із складу філософії, з'являються спроби їх класифікувати. Англійський філософ Френсіс Бекон у своїй класифікації серед інших наук назвав педагогіку, предметом якої вважав керівництво читанням.

Заслуга виділення педагогіки як самостійної науки належить чеському педагогу Я.А. Коменському. У своїй книзі "Велика дидактика" він вирішує завдання систематизації педагогічних знань; визначає основні категорії; обґрунтовує класно-урочну систему.

Подальший розвиток педагогіки пов'язаний із розвитком науки, техніки, виробництва, та суспільних відносин у кожній країні. Серед відомих зарубіжних систем виховання та навчання можна відмітити: виховання джентльмена Дж. Локка ("Думки про виховання"); вільного виховання Ж.-Ж. Руссо ("Еміль, або про виховання"); теорію елементарної освіти Й.Песталоцці ("Лінгард і Гертруда"); теорію розвиваючого навчання І. Гербарта; проблемне навчання (Д. Дьюї) та ін.

Розвиток прогресивних ідей відбувався й у вітчизняній педагогіці. У Київській Русі головним засобом виховання вважалася освіта та навчання, що призвело до відкриття шкіл. Серед інших здобутків можна вважати появу братських шкіл, Острозьку та Києво-Могилянську академії, систему виховання «козака-лицаря».

Вагомий внесок у розвиток педагогіки (статті з проблем навчання виховання, освіти; педагогічні твори; навчальні посібники; педагогічна діяльність тощо) внесли не тільки педагоги та науковці, але й відомі вітчизняні лікарі, письменники, громадські діячі: Пантелеймон Куліш ("Граматка" – "Кулішівка"); Т. Шевченко ("Буквар Южноруский"); Г.Сковорода (поради щодо виховання), І. Пирогов ("Питання життя"); Л. Українка, І. Франко (художні твори виховної спрямованості), К. Ушинський (підручники, статті, педагогічні твори, система підготовки вчителів тощо), А. Макаренко (система перевиховання правопорушників), В. Сухомлинський ("Школа радості") та ін.

Будь-яка галузь знань вважається наукою, коли відповідає наступним умовам:

- чітко виділений об'єкт, предмет та основні категорії;
- дослідження ґрунтуються на певній методології;
- зафіксовані об'єктивні зв'язки між факторами та процесами, що складають предмет вивчення;
- встановлені закони та закономірності дозволяють передбачати завдання майбутнього розвитку.

Об'єктом педагогіки (що розглядається) є система педагогічних явищ. *Предметом* (аспект розгляду) є дослідження сутності розвитку та формування особистості та розробка на цій основі теорії та методики виховання та навчання.

Як і кожна наука, педагогіка має свій *понятійний апарат*, тобто систему педагогічних понять, які виражають наукові узагальнення. Ці поняття називають категоріями педагогіки. Основними *категоріями педагогіки* є:

Виховання – цілеспрямований, системний, систематичний, спеціально організований процес взаємодії вихователя і вихованців з метою формування позитивних властивостей та якостей особистості відповідно до вимог та умов суспільства.

Навчання – цілеспрямований процес взаємодії вчителя і учнів, у ході якого здійснюється засвоєння наукових знань, формування системи вмінь і навичок.

Освіта – процес і результат засвоєння системи наукових знань, умінь і навичок; формування на їх основі наукового світогляду та морально-етичних норм.

Розвиток – процес та результат кількісних та якісних змін, що відбуваються з людиною протягом життя під впливом зовнішніх на внутрішніх чинників. (спадковість, середовище, виховання, активність)

Формування – розвиток особистості під впливом виховання.

Дослідження у педагогіці ґрунтуються на певній методології. *Методологія науки* (від грец. *methodos* і *logos*) – вчення про принципи, форми і методи наукового пізнання. *Методологія педагогіки* – сукупність теоретичних положень про педагогічне пізнання та та перетворення дійсності.

Структурні компоненти методології педагогіки (М. Савин)

I. *Методологічні основи* – це сукупність філософських ідей (теорії, концепції, закони), що лежать в основі дослідження природних або суспільних явищ і процесів та чинять вирішальний вплив на їх теоретичну інтерпретацію. Це науковий фундамент, з позицій якого дається пояснення основних педагогічних явищ і розглядаються їх закономірності.

Педагогіка розвивалася і продовжує розвиватися під впливом двох *філософських концепцій*: ідеалістичної та матеріалістичної. Загальною методологічною основою майже для всіх галузей наукових знань є *теорія пізнання*. Методологічними основами є також *філософські закони* (єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення тощо).

II. *Педагогічна теорія* – ідеї, закони, концепції, гіпотези, наукові факти (народна педагогіка, педагогічна спадщина минулого, передовий педагогічний досвід, новітні педагогічні дослідження).

III. *Прикладна частина* – методологія педагогічних досліджень (принципи, правила, методи досліджень, наукові рекомендації).

У процесі становлення педагогіка структурно розвивалася як наука, що має свої *закони та закономірності*. Суть кожної науки виражено в законах. Тому теорія навчання і теорія виховання повинні бути системою закономірностей, що мають свої специфічні особливості. Водночас педагогіка розвивалась і як практика, що допомагає оперативно вирішувати складні педагогічні проблеми навчально-виховного процесу, і як мистецтво, яке потребує творчого натхнення вчителя, майстерності педагогічного впливу. Розкриваючи об'єктивні закономірності виховання і навчання, педагогіка, будучи водночас і прикладною наукою, окреслює шляхи практичного застосування теоретичних положень.

На сучасному етапі педагогіка як наука покликана вирішувати, зокрема, такі *глобальні завдання*:

- розроблення сучасних концепцій розбудови національної школи;
- розроблення сучасних технологій навчання, які б забезпечили якість підготовки випускників освітніх закладів на рівні вимог світових і державних стандартів;
- розроблення рекомендацій щодо удосконалення підготовки вчителів, які б поєднували в собі професійні знання, педагогічну і загальну культуру.

Крім того, постійно постає потреба у:

- вдосконаленні змісту освіти;
- виробленні принципово нових засобів навчання, навчального обладнання;
- підготовці підручників відповідно до вдосконалення змісту освіти;
- комп'ютеризації праці вчителя;
- виробленні нових і модернізації наявних форм і методів навчання;
- підсиленні виховної ролі уроку;
- вдосконаленні змісту й методики виховання;
- удосконаленні політехнічної підготовки учнів, їх професійної орієнтації та підготовки до праці;
- виробленні шляхів демократизації та гуманізації життя й діяльності школи;.

- вивченні сутності і закономірностей розвитку і формування особистості та їх впливу на виховання;
- визначенні мети виховання тощо.

Отже, педагогіка є *самостійною наукою*, оскільки відповідає усім визначеним умовам: має свій об'єкт та предмет дослідження, категоріальний апарат, власні закони та закономірності, методологію, завдання і перспективи подальшого розвитку.

Система педагогічних наук, взаємозв'язок педагогіки з філософією, психологією та іншими науками. Педагогіка як галузь знань і самостійна наука були пов'язані, розвивалися та продовжують розвиватися у тісному зв'язку з іншими науками:

- *філософськими* (науковедення, соціологія, етика, естетика) – допомагають педагогіці визначити мету виховання, правильно врахувати дію загальних закономірностей людського буття і мислення, надають оперативну інформацію про зміни в науці та суспільстві. Філософські ідеї допомагають у створенні педагогічних концепцій і теорій, вказують напрями пошуку та є методологічними основами;

- *анатомією, фізіологією, антропологією*, що є базою для розуміння біологічної сутності людини (розвитку вищої нервової діяльності, першої та другої сигнальних систем, розвитку і функціонування органів чуттів, опорно-рухового апарату, серцево-судинної та дихальної системи) та співвідношення природних та соціальних факторів у розвитку особистості;

- *медициною* – дозволяє розробити систему засобів, що дають змогу досягти терапевтичного ефекту, полегшити процеси соціалізації, компенсувати наявні дефекти (корекційна педагогіка);

- *шкільною гігієною* – сприяє організації на наукових засадах в закладах освіти заходів щодо зміцнення здоров'я, фізичного розвитку, трудової діяльності дітей та підлітків; будівництву та обладнанню навчальних закладів різних типів; допомагає визначити гігієнічні норми навчання;

- *психологією*, яка вивчає закономірності розвитку психіки людини, а педагогіка досліджує ефективність виховних впливів, які призводять до змін;

- *історією* – розвиток педагогіки пов'язаний з розвитком суспільства;

- *літературою*, що також вивчає людину у суспільстві, показує систему її соціальних зв'язків та інтересів;

- *географією* – врахування особливостей певних регіонів у процесі навчально-виховної діяльності;

- *економічними науками*, оскільки економічна політика держави є необхідною умовою розвитку особистості;
- *політологією*, оскільки освітня політика є відображенням певної ідеології;
- *математикою* – використання методів математичних розрахунків та статистики у педагогічних дослідженнях.

Зв'язок педагогіки з іншими науками відбувається в різних напрямках. По-перше, це спільність об'єктів (понять, закономірностей, концепцій, предметів, процесів, критеріїв, методів). По-друге, взаємодія, взаємовплив, взаємопроникнення, інтеграція педагогіки та інших наук. По-третє, педагогіка спирається на ідеї інших наук, використовує методи та результати досліджень інших наук, проводить дослідження спільно з іншими науками.

Зв'язки педагогіки з іншими науками, дають змогу глибше пізнати педагогічні факти, явища, процеси. В процесі історичного розвитку та зв'язку з багатьма науками склалася *система педагогічних наук* (біля 20):

- *історія педагогіки* – вивчає розвиток педагогічних ідей та практику освіти в різні історичні епохи;
- *загальна педагогіка* – (базова наукова дисципліна) вивчає загальні закономірності виховання людини, головні теоретичні й практичні питання виховання, навчання і освіти, досліджує загальні проблеми навчально-виховного процесу (загальна, основна, теоретична, виховуюча, дидактика, школознавство);
- *вікова педагогіка* – досліджує закони та закономірності, форми і методи організації навчально-виховного процесу та систему середньої освіти у різних вікових групах (дошкільна, педагогіка школи);
- *педагогіка вищої школи* – розкриває закономірності навчально-виховного процесу у вищих закладах освіти, розглядає специфічні проблеми здобуття вищої освіти;
- *професійна педагогіка* – досліджує закономірності організації навчально-виховного процесу різним спеціальностям (інженерна, військова, медична);
- *соціальна педагогіка* – вивчає закономірності та механізми становлення й розвитку особистості в процесі здобуття освіти та виховання в різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтовану діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів, установ і соціальних служб, які сприяють формуванню соціальної активності дітей та молоді в процесі розв'язання суспільних, політичних, економічних та інших проблем суспільства.

- *спеціальна педагогіка* (корекційна педагогіка) – вивчає і розробляє питання виховання, навчання та освіти людей з різними порушеннями розвитку, з різними вадами: сурдопедагогіка (глухих і глухонімих), тифлопедагогіка (сліпих і слабкозорих), олігофренопедагогіка (розумово відсталих і дітей із затримками розумового розвитку), логопедія (дітей з порушеннями мовлення), виправно-трудова педагогіка (перевиховання неповнолітніх і дорослих злочинців);

- *етнопедагогіка* – пов'язане з конкретною етнічною належністю педагогічних традицій, досліджує можливості й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей народу в сучасній науково-педагогічній практиці, способи встановлення контактів народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, аналізує педагогічне значення явищ народного життя і визначає їх відповідність сучасним завданням виховання;

- *порівнювальна педагогіка* – досліджує особливості організації навчання та виховання у різних країнах світу;

- *методика вивчення окремих предметів* – досліджує закономірності викладання і вивчення конкретних навчальних дисциплін у закладах освіти всіх типів.

Отже, можна дати ще таке визначення поняття "*педагогіка*" – це комплекс теоретичних та прикладних наук про закономірності навчання, виховання й освіти як спеціально організовані та соціально зумовлені процеси.

Організація і методи науково-педагогічних досліджень. Педагогіка як наука може розвиватися лише за умови поповнення новими фактами, здобутими у процесі пошуково-дослідницької роботи, тобто здійснення наукових досліджень.

Науково-педагогічне дослідження – свідомий, цілеспрямований пошук шляхів удосконалення педагогічного процесу з використанням наукового апарату, наукових методів дослідження.

Мета науково-педагогічних досліджень – відкриття об'єктивних закономірностей виховання, навчання, розвитку особистості та свідоме і цілеспрямоване застосування вже відомих у практиці навчально-виховної роботи.

Рівні науково-педагогічних досліджень:

Емпіричний – встановлюються нові факти в науці та на основі їх узагальнення формулюються емпіричні закономірності.

Теоретичний – висувуються і формулюються основні загальні педагогічні закономірності, що дозволяють пояснити раніше відкриті факти, а також передбачити майбутні події та факти, відбувається вдосконалення і розвиток понятійного апарату.

Методологічний – на основі емпіричних та теоретичних досліджень формуються загальні принципи та методи дослідження педагогічних явищ, будується теорія.

Організація педагогічних досліджень – взаємозв'язок складових елементів дослідницької роботи:

- *об'єкт дослідження* – частина об'єктивної реальності, яка на цьому етапі стає предметом практичної й теоретичної діяльності людини як соціальної істоти;

- *предмет дослідження* – складна теоретична або практична проблема, що потребує вивчення та вирішення;

- *мета дослідження* – ціль, яку поставив перед собою дослідник;

- *завдання дослідження* – конкретизація мети;

- *гіпотеза дослідження* – наукове передбачення та припущення його результатів;

- *методика дослідження* – сукупність методів, засобів, умов дослідження, пов'язаних у систему логікою процесу досягнення потрібних результатів;

- *отримання та аналіз наукових фактів* – на основі наукової об'єктивності й достовірності завершується формулювання знань про досліджуваний об'єкт;

- *втілення в практику результатів роботи* – висновки і рекомендації для використання їх в інших наукових дослідженнях або в практичній діяльності.

Принципи організації науково-педагогічних досліджень:

- системний та діяльнісний підхід;
- цілісне вивчення педагогічних явищ та процесів;
- комплексне використання методів досліджень;
- об'єктивність;
- одночасне вивчення особистості та колективу;
- вивчення у розвитку та динаміці;
- історизму;
- глибинного розгляду проблеми;
- педагогічної ефективності.

Головними критеріями ефективності науково-педагогічного дослідження є новизна результату, збагачення теоретичних знань, які сприяють удосконаленню процесу виховання, навчання й розвитку дітей, дають змогу ефективно та якісно вирішувати конкретні навчально-виховні завдання.

Науково-педагогічні дослідження – особлива форма процесу пізнання, в якому використовують *методи дослідження* – сукупність

прийомів і операцій, спрямованих на вивчення педагогічних явищ і вирішення різноманітних науково-педагогічних проблем.

До найбільш розповсюджених методів у педагогічній практиці належать:

- *опитування* (діагностична бесіда, інтерв'ю, анкета, тест) – одержання даних (інформації) про стан суспільної думки, свідомості та поведінки людей, основаної на усному або письмовому зверненні до досліджуваної сукупності людей із запитаннями, зміст яких ставить проблему дослідження на емпіричному рівні;
- *рейтинг* – оцінювання тих чи інших сторін діяльності компетентними суддями (експертами);
- *спостереження* – спеціально організоване сприймання педагогічного процесу у природних умовах;
- *експеримент* – науково поставлений дослід організації педагогічного процесу в точно врахованих умовах;
- *узагальнення незалежних характеристик* – обробка інформації про учня, що надійшла з різних джерел.

Принципи вибору методів:

- принцип діяльнісного підходу;
- принцип особистісного підходу;
- принцип системно-структурного підходу.

Отже, результати науково-педагогічних досліджень повинні бути суспільно актуальними, відповідати науковій новизні, мати теоретичну і практичну значущість.

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Перерахувати основні категорії, об'єкт, предмет та науки, з якими пов'язана педагогіка в процесі свого розвитку.
2. Назвати філософські ідеї, які лежать в основі дослідження педагогічних явищ та процесів.
3. Виділити та охарактеризувати зв'язки педагогіки з іншими науками.
4. Довести вислів А. Макаренка, що педагогіка є "найдіалектичнішою, найрухливішою, найскладнішою, найрізноманітнішою наукою".
5. Виокремити основні проблеми, які досліджує сучасна педагогічна наука.
6. Розкрити основні принципи організації науково-педагогічних досліджень.
7. Охарактеризувати основні етапи науково-педагогічних досліджень.
8. Визначити роль науково-педагогічних досліджень в удосконаленні роботи школи.

9. Дати характеристику рівням науково-педагогічного дослідження.
10. Прокоментувати вислів К. Ушинського: "Якщо педагогіка хоче виховати людину в усіх відношеннях, то вона повинна, перш за все, пізнати її також в усіх відношеннях".
11. Прокоментувати твердження В. Сухомлинського: "Наукове дослідження особистості дитини – одна з основних умов наукового керівництва школою, педагогічним колективом. Без знання дитини нема школи, нема вихователя, нема справжнього педагога і педагогічного колективу".

Тестове завдання

Вибрати правильну відповідь

1. *Об'єктом педагогіки є:*
 - а) розвиток і формування особистості;
 - б) виховання як процес формування особистості;
 - в) система педагогічних явищ;
 - г) формування учнівського колективу;
 - д) розвиток учня в процесі навчання та виховання.
2. *Педагогіка – це:*
 - а) частина філософії;
 - б) синтез знань про людину;
 - в) наука про виховання та навчання;
 - г) наука про виховання, навчання, освіту підростаючого покоління і дорослих.
3. *До основних категорій педагогіки належать:*
 - а) методи, форми, виховання, навчання;
 - б) учитель, освіта, розвиток, формування;
 - в) самовиховання, перевиховання, учіння, розвиток;
 - г) виховання, розвиток, навчання, освіта.
4. *Педагогічний процес – це:*
 - а) навчально-виховний процес, який реалізує мету виховання в різних педагогічних системах;
 - б) цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку учнів в контексті мети, завдань і змісту виховання;
 - в) систематична взаємодія вихователя і вихованців в умовах організаційної одиниці.
5. *Головними компонентами цілісного педагогічного процесу є:*
 - а) мета, зміст, форми, методи, результат;
 - б) навчання, виховання, освіта;
 - в) спадковість, середовище, виховання.
6. *До методів педагогічних досліджень належать:*
 - а) педагогічна вимога; г) експеримент;
 - б) спостереження; д) екскурсія;

в) переконання; ж) інтерв'ювання.

7. *Методи науково-педагогічних досліджень – це:*

- а) способи упорядкованої взаємодії учителя і учнів;
- б) способи одержання науково достовірної інформації про закономірності розвитку людини, її виховання, навчання;
- в) способи пошуку шляхів удосконалення процесів навчання, виховання та освіти;
- г) результат довготривалого сприймання навчально-виховного процесу.

8. *Рівнями науково-педагогічних досліджень є:*

- а) практичний; г) методологічний;
- б) теоретичний; д) історичний;
- в) науковий; ж) емпіричний.

9. *Об'єктом педагогічного дослідження є:*

- а) педагогічні явища;
- б) процес навчання і виховання;
- в) якість знань, умінь і навичок;
- г) пошук шляхів удосконалення педагогічного процесу.

1.2. Професія вчителя в сучасному суспільстві

Педагогічна професія та її високе призначення в суспільстві.

Структура педагогічної діяльності.

Професіограма вчителя.

Поняття педагогічної майстерності педагога.

Підвищення кваліфікації вчителя. Самоосвіта і самовиховання в системі підготовки майбутнього вчителя.

Методична робота в школі.

Вивчення, узагальнення і розповсюдження передового педагогічного досвіду. Педагогіка співробітництва, досвід роботи вчителів-новаторів.

Педагогічна професія та її високе призначення в суспільстві.

Педагог – це людина, яка має спеціальну освіту і професійно займається вихованням та навчанням дітей. Основоположник наукової педагогіки Ян Амос Коменський писав, що вчителям доручена прекрасна посада, вище за якої нічого не може бути під сонцем. Учителями, на цого думку, повинні бути люди, чесні, діяльні і працьовиті, не тільки для годиться, а й насправді вони повинні бути живими взірцями чеснот, що їх вони мають прищепити іншим.

Видатний вітчизняний педагог К. Ушинський вказував, що "справа вчителя, скромна з виду – одна з найбільш значних справ в історії". Він вважав, що "у вихованні все повинно базуватися на особі

вихователя, тому що виховна сила виливається тільки з живого джерела людської особистості. Ніякі статuti і програми, ніякий штучний організм закладу, хоч би як хитро пін був придуманий, по може замінити особистості в справі виховання". "У вихованні, – стверджував К. Ушинський, – все повинно ґрунтуватися на особистості вчителя, який має бути високоморальною, освіченою, духовно багатою особистістю". Працю вчителя він порівнював з творчістю художника, що створює духовність людини. "Якщо лікарям ми довіряємо своє здоров'я, писав відомий педагог, то вчителям – моральність та розум наших дітей, їхню душу, а разом із тим і майбутнє нашої вітчизни".

Ці ідеї знаходять своє продовження у працях відомих вітчизняних педагогів Антона Семеновича Макаренка та Василя Олександровича Сухомлинського. "Виховує все: люди, речі, явища, наголошував Макаренко, але насамперед і найбільше – люди. З них на першому місці – батьки і педагоги".

На думку В. Сухомлинського, "вихователь – це особа, яка за дорученням народу має повсякденний доступ до найдорожчого народного багатства – розуму, думок, почуттів дітей, підлітків і юнацтва". "Працю вчителя ні з чим не можна ні порівняти, ні зіставити, стверджував Василь Олександрович. Ткач уже через годину бачить плоди своїх турбот. Сталевар через кілька годин радіє з вогненного потоку металу – це вершина його мрії; орач, сіяч, хлібороб через кілька місяців милується колосками і жменею зерна, вирощеного на полі... А вчителеві треба працювати роки і роки, щоб побачити предмет свого творіння; буває минають десятиріччя, і ледве-ледве починає позначатися те, що ти замислив; нікого так часто не відвідує почуття незадоволення, як учителя; ні в якому ділі помилки і невдачі не приведуть до таких тяжких наслідків, як в учительському. Учитель зобов'язаний перед суспільством, перед твоїми батьками працювати тільки добре; кожна крихта твоєї людської краси – це його безсонні ночі, сивина, неповоротні хвилини його особистого щастя – так, учителеві часто буває ніколи подумати про себе, бо він змушений думати про інших, і це для нього не самопожертва, не покірливе підкорення долі, а справжнє щастя особистого життя".

Професія педагога є однією з найдавніших, що виникла разом з появою перших людей та потребою передавати досвід виховання. Згадки про перших вчителів з'явилися в давні часи. Наставниками молоді, як правило, ставали найбільш знаючі і поважані люди. Важливість справи, яку вони виконували, та авторитет кращих учителів визначили відповідний соціальний статус учительської професії в цей час.

Інститут учительства почав формуватися, коли навчання та виховання виділилися у суспільстві в окрему соціальну функцію. Вчителями призначали наймудріших, найдосвідченіших представників держави. Наприклад, у Давньому Вавилоні – жреців; Давній Греції – вільних громадян, які багато подорожували; Давньому Римі – державних чиновників, яких призначав імператор. У Київській Русі вчителів називали майстрами. В Давньому Китаї існувало міністерство освіти.

У середні віки вчителями були священики та монахи. Питаннями освіти керували філософи-богослови. В цей період з'являється інститут найманого вчительства, зростає кількість приватних вчителів, від яких не вимагалось багато знань, тому вони були мало обізнані. При цьому при дворах аристократів соціальний статус учителя прирівнюється до положення обслуговуючого персоналу.

У 18 столітті починається професійна підготовка вчителя. Перша вчительська семінарія з'являється в Німеччині в 1732 році. У 1804 році відкриваються педагогічні інститути. В 1840 році крім знань предмету починають давати ще й загальні знання, відкриваються кафедри педагогіки. В 19 столітті з'являється інститут жіночого вчительства.

Професію вчителя у різні часи обіймали люди інших фахів: І. Пірогов (відомий лікар), К.Ушинський (юрист, доктор юриспруденції), І. Франко та Л. Українка – пісменники, Дж.Локк та Ж.-Ж. Руссо – філософи тощо.

На сучасному етапі держава опікується інститутом вчительства розробляючи відповідні державні документи (державна програма "Вчитель", закон України "Про освіту" та ін.). У законі України "Про освіту" (ст. 54. Кадрове забезпечення сфери освіти) наголошується, що "педагогічною діяльністю можуть займатися особи з високими моральними якостями, які мають відповідну освіту, професійно-практичну підготовку, фізичний стан яких дозволяє виконувати службові обов'язки".

Роль учителя у суспільстві визначається *специфікою педагогічної діяльності*, яка виявляється, насамперед, у тому, що за своєю природою вона має гуманістичний характер. У цілісному педагогічному процесі учитель вирішує два завдання – адаптації і гуманізації. Адаптивна функція пов'язана з підготовкою учня, виховання до певної соціальної ситуації, до конкретних запитів суспільства, а гуманістична – з розвитком його особистості і творчої індивідуальності. Суттєвою особливістю педагогічної праці є також те, що вона є процесом взаємодії людей. Це посилює роль

особистісних взаємин у педагогічній праці і підкреслює важливість моральних аспектів.

Роль та місце вчителя визначається його соціальною роллю у суспільстві:

- посередник між суспільством та людиною, що розвивається;
- керує найбільш складним процесом – формуванням духовного світу особистості;
- особлива відповідальність перед суспільством;
- масовість професії;
- спрямованість у майбутнє.

Соціальна роль учителя – передача соціально-історичного досвіду від покоління до покоління. *Головними функціями* (лат. *functio* – виконання) – навчальна, виховна, психолого-педагогічна, соціальна.

Структура педагогічної діяльності. Діяльність, яку виконує вчитель, називається педагогічною. Педагогічна діяльність – це особливий вид соціальної діяльності, що забезпечує взаємодію поколінь для передачі накопичених людством культури і досвіду; озброєння підростаючих поколінь системою наукових знань, умінь та навичок, їх особистісний розвиток і виховання, їх підготовку до виконання різних соціальних ролей у суспільстві. Педагогічна діяльність може бути громадсько-педагогічною та професійно-педагогічною, яку розглядають як галузь професійної діяльності педагога з навчання, виховання й розвитку учнів (Український педагогічний енциклопедичний словник).

Професійне керівництво педагогічним процесом здійснює вчитель. Саме він визначає мету і завдання процесів навчання, виховання, освіти в конкретних умовах, проектує розвиток особистості учня, обґрунтовує систему педагогічних засобів, форм, методів, їх етапність, спрямованість на розв'язання конкретних завдань. Діяльність педагога має складну *структуру*, в якій можна виділити наступні *компоненти (етапи)*:

діагностичний (від гр. *diagnosis* – розпізнавання, визначення) – пов'язаний з вивченням спрямованості особистості, рівня її розвитку та вихованості; оцінки знань, умінь, навичок, що дає змогу усвідомити ефективність навчально-виховного процесу, встановити причини, що перешкоджають досягненню бажаного результату; визначити фактори, які сприяють успішному здійсненню цілей освіти;

орієнтаційно-прогностичний (гр. *prognosis* – передбачення) – передбачає знання сутності педагогічного процесу, закономірностей вікового та індивідуального розвитку учнів, що дозволяє вчителю прогнозувати розвиток особистості, хід педагогічного процесу,

наслідки застосування тих чи інших форм, методів, прийомів і засобів навчання та виховання;

конструктивно-проектувальний – полягає у плануванні змісту навчально-виховної роботи: визначенні основних і другорядних завдань на кожному етапі педагогічного процесу; доборі змісту та ефективних способів організації діяльності учнів; враховуванні потреб й інтересів учнів, їх можливостей, матеріальної бази, власного досвіду тощо;

організаторський – залучення учнів до різних видів діяльності, формування потреби в знаннях; озброєння основами наукової організації навчальної праці; організація виховних справ; проведення інструктажів; координування спільної діяльності; створення ситуацій для здійснення вихованнями моральних вчинків; організація діяльності колективу тощо;

інформаційно-пояснювальний – вчитель повинен бути не лише організатором педагогічного процесу, а й джерелом наукової, світоглядної і морально-етичної інформації, що є найважливішою умовою розвитку і формування особистості учня, тому велике значення має глибоке знання вчителем предмета, який він викладає, методична підготовка, науково-світоглядні переконання, ерудиція тощо;

комунікативно-стимулюючий – включає налагодження гуманних взаємовідносин суб'єктів навчально-виховної діяльності, встановлення і підтримання доброзичливих відносин з учнями, пробудження їх до активної навчально-пізнавальної, трудової та інших видів діяльності, розвитку ініціативи, творчості тощо;

аналітико-оцінний – пов'язаний з необхідністю аналізувати результати навчально-виховного процесу, виявляти в ньому позитивні сторони і недоліки, порівнювати досягнуті результати з поставленими цілями і завданнями, оцінювати їх, вносити необхідні корективи в педагогічний процес, вести пошуки шляхів його вдосконалення тощо;

дослідно-творчий – полягає у вивченні передового педагогічного досвіду; творчому застосуванні відомих педагогічних і методичних ідей у конкретних умовах навчання і виховання, їх осмисленні, творчому розвитку та збагаченні.

Ефективність педагогічної діяльності визначається 3 видами результатів:

- психологічні – поява психічних новоутворень в особистості вчителя та учня;
- функціональні – поява нових форм та методів виховання та навчання;
- співсупроводжуючі – непередбачені результати (творчі).

Специфічним є і результат педагогічної діяльності – людина, що оволоділа певною частиною суспільної культури, здатна до подальшого саморозвитку і виконання певних соціальних ролей у суспільстві. Отже, педагогічний процес змінює не лише учня, а й педагога (його особистість, знання, уміння, почуття, волю тощо), розвиваючи в ньому одні якості особистості і використовуючи інші.

Професіограма вчителя. К.Ушинський наголошував, що "у вихованні все повинно ґрунтуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила виливається тільки з живого джерела людської особистості". Професійну придатність можна визначити, порівнюючи її з професіограмою – ідеальна модель обраної професії.

Професіограма – система вимог, які ставить професія до людини. Перші професіограми почали розробляти в 20-30-х роках ХХ століття. Сучасна професіограма – структурований документ, що включає багато компонентів. Головні структурні компоненти:

- особистісні якості (моральність, порядність, естетичний смак тощо);
- професійні якості (любов до дітей, відповідальність, комунікативність тощо);
- знання (психолого-педагогічні, предмету, методика викладання, загальні знання тощо);
- уміння: гностичні (пов'язані з аналізом педагогічної ситуації, літератури, суб'єктів навчально-виховної діяльності тощо), проєктувальні (з передбаченням можливих перспектив, плануванням на далеке майбутнє); конструктивні (уміння планування на конкретний відрізок часу); комунікативні (уміння взаємодіяти з учнями, колегами, батьками, громадськістю), організаторські (уміння організовувати себе, навчально-виховну діяльність діяльність тощо); прикладні (пов'язані зі здібностями вчителя).

За результатами діяльності кожного педагога можна віднести до певного рівня:

- педагогічна умілість (хороші знання, отримані у ВНЗ та їх репродукція);
- педагогічна майстерність (досконала підготовка та початок творчості);
- педагогічне новаторство (внесення суттєво нових, прогресивних принципів, ідей).

Педагогічна майстерність – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексійній основі (І. Зязюн). Складовими педмайстерності є:

- гуманістична спрямованість (інтереси, ідеали, цінності);
- професійна спрямованість (знання предмету, методики, психолого-педагогічні та загальні знання);
- педагогічні здібності (дидактичні, комунікативні, організаторські);
- педагогічна техніка (уміння керувати собою, встановлювати взаємини з дітьми, емпатія тощо).

К.Ушинський стверджував, що "педагог повинен вчитися розуміти душу вихованця, думати про мету, предмет, засоби виховного мистецтва, перш ніж стати практиком". Видатний вітчизняний педагог був впевненим, що "вихователь, що стоїть на рівні з сучасною ходою виховання, відчуває себе живим членом великого організму, що бореться з невіглаством і вадами людства, є посередником між всім, що було високого у минулій історії людей і поколінням новим. Він відчуває себе живим ланцюгом між минулим і майбутнім".

Центральною ідеєю педагогічної діяльності А. Макаренка було прагнення осмислити сутність педагогічного таланту, поєднання та взаємозалежності особистісних обдарувань і методичної озброєності в справі підготовки майбутнього вчителя-вихователя. У своїй педагогічній діяльності він високо оцінював роль вчителя у суспільстві, називаючи його "інженером дитячих душ", та наголошував, що "відповідальність перед дітьми – це відповідальність перед історією, а сьогоднішні діти – це завтрашня історія, завтрашнє майбутнє людства".

В своїх книгах, статтях, зокрема "Деякі висновки з мого педагогічного досвіду", "Проблеми шкільного радянського виховання", "Книга для батьків", видатний педагог вказує на шляхи формування педагогічної майстерності та культуру педагогічного спілкування, акцентуючи увагу на вміннях вчителя-вихователя: "читати за обличчям" вихованців внутрішній стан; керувати своєю мімікою, поведінкою, жестами, мовної технікою, постановкою голосу; комунікативними та емоційно-вольовими якостями; акторською, психологічною, дослідницькою підготовками; культурою вербального і невербального професійного спілкування.

А. Макаренко писав, що "неможливо будувати виховання тільки у розрахунку на талант, потрібно говорити тільки про майстерність, тобто про дійсні знання виховного процесу, виховні уміння. Вирішує питання майстерність заснована на умінні, кваліфікації. Педагогічної майстерності треба вчитися і можна вчитися як і будь-якому ремеслу». Видатний педагог вважав, що майбутнім вчителям потрібно давати не тільки спеціальну освіту, а й

спеціальне виховання. Вони повинні не тільки володіти педагогічною майстерністю, педагогічною технікою (мова, постава, прийоми взаємодії тощо), але й бути культурними у всіх відношеннях (ввічливими, охайними, знайомими з літературою і мистецтвом тощо).

"Учительська професія, стверджував В. Сухомлинський, це людинознавство і постійне проникнення у складний духовний світ людини, яке ніколи не припиняється". Василь Олександрович у своїх творах ("Павлиська середня школа", "Народження громадянина", "Серце віддаю дітям" та ін.) підкреслює, що мистецтво педагога полягає в умінні поєднувати сердечність з мудрістю. Найважливішим інструментом вчителя він вважав слово. Хороший учитель, стверджував Василь Олександрович, – це вчитель, який добре знає свій предмет, глибоко обізнаний з педагогікою і психологією, поважає гідність дитини і ніколи не забуває, що і сам був дитиною.

Положення про необхідність високих особистих якостей учителя, розроблене видатним педагогом, містить чотири вимоги до його особистості. Першою є вимога любові до власної справи. "Щоб знайти в кожному учневі найсильнішу його сторону, відкрити її ньому золоту жилку, – пише він у статті "Суспільство і вчитель", – всі вчителі повинні бути людьми, пристрасно закоханими в свою працю, що вміють запалити вогник такої самої любові у своїх вихованців". Другою є вимога високої кваліфікації. "Чим більше знає вчитель, – наголошує педагог у праці "Павлиська середня школа", – чим частіше й успішніше відкриває він перед учнями горизонт науки, тим більшу допитливість і жадобу до знань виявляють учні...".

Третьою є вимога високих моральних якостей. "Вирішальне значення має те, – пише В. Сухомлинський у праці "Народження громадянина", – яких людей побачить у нас підліток. Ми мусимо бути для підлітків зразком багатства духовного життя; лише за цієї умови ми маємо моральне право виховувати". Четвертою є вимога творчого підходу вчителя до навчання й виховання. "Без вдумливого, індивідуального, творчого підходу до кожної людини розв'язати це завдання неможливо, – стверджує Василь Олександрович у статті "Народний учитель". – У цій справі найстрашніше – формалізм, надія на якісь універсальні форми і методи виховання. Є чудові методи виховання, але якщо в будь-який із них повірити як у всесильний, єдиний, як у панацею від усіх лих, – найкраща справа може перетворитися в свою протилежність".

Педагогічна творчість вчителя, на його думку, полягає в умінні добирати методи навчання і виховання дітей, які перетворили б книжні істини на думки, почуття, переконання дитини. "Виховання

всебічно розвиненої особистості – це вміння розібратися у великій кількості найскладніших і немовби непомітних на перший погляд залежностей, – пише В. Сухомлинський у праці "Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості". – Бути мудрим вихователем – означає насамперед розуміти причинно-наслідкові зв'язки в усьому, що ми повсякденно бачимо, робимо, чого ми чекаємо". Чи не найважливішим засобом виховання він вважав мистецтво спілкування педагога з дітьми. Людяність, душевність спілкування – ключ, що відкриває дитячі та юнацькі серця. Саме завдяки такому спілкуванню діти довіряють педагогу як старшому доброму пораднику, другу. "Учитель – це передусім жива людина, яка входить до світу пізнання, творчості, людських взаємин», наголошує видатний педагог.

В. Сухомлинський висував високі вимоги до особистості педагога, до його особистісних рис, знань й життєвого досвіду. Учитель має бути для дитини авторитетом, переконаний видатний педагог. Під авторитетом він розумів постійне духовне спілкування вчителя й дитини, взаємопроникнення у світ думок, почуттів, переживань один одного. З цього приводу він писав: "Найважливіше джерело виховання почуттів педагога – це багатогранні емоційні стосунки з дітьми в дружньому колективі, де учитель не лише наставник, а й друг, товариш".

Стимулювання професійного саморозвитку педагогів у Павлівській школі здійснювалось шляхом популяризації передового педагогічного досвіду. Втім Василь Олександрович зауважував, що "досвід неможливо передати, якщо свідомістю того, хто хоче перейняти досвід, не оволодіває ідея, яка стала джерелом натхнення для творчої праці. А ідея може оволодіти свідомістю педагога тільки тоді, коли якісь залежності між педагогічними явищами помічені у своїй власній роботі та роботі товаришів. Коли усвідомлення цих залежностей спонукає шукати щось нове, думати над удосконаленням своєї майстерності". Саме тому робота вчителів над розробкою педагогічних тем носила дослідницький характер, а її результати практично реалізовувались у навчально-виховному процесі школи.

Підвищення кваліфікації вчителя здійснюється все життя (інститути післядипломної освіти; курси при закладах освіти; методична робота в школі; самоосвіта та самовиховання; методична робота в школі тощо).

Самоосвіта і самовиховання в системі підготовки майбутнього вчителя. Педагогічний процес вважається продуктивним лише за умови поєднання елементів самовиховання і самонавчання його учасників. В. Сухомлинський писав, що "самовиховання можливе тільки за умови, коли душа людини дуже чутлива до найтонших, суто

людських засобів впливу – доброго слова, поради, ласкавого чи докірливого погляду. Не може бути й мови про самовиховання, якщо людина звикла до грубості й реагує тільки на "сильне" слово, окрик, примус. За самою суттю своєю самовиховання передбачає віру людини в людину, звертання до честі й гідності людини".

Самовиховання – свідома діяльність людини, спрямована на вироблення у себе позитивних рис і подолання негативних. Передусім воно потребує від людини знання самої себе, вміння оцінювати власні позитивні й негативні риси, також тривалих вольових зусиль, вміння керувати собою, досягати поставленої мети, не занепадати духом від невдач. Самовиховання вчителя виконує наступні функції:

- адаптація до вимог педагогічної діяльності;
- постійне підвищення професійної компетентності;
- безперервний розвиток соціально-моральних якостей.

Мета самовиховання пов'язана із загальною метою виховання, регулюється суспільними вимогами та конкретизується у завданнях відповідно до вимог професії вчителя.

До основних *принципів самовиховання* можна віднести: цілеспрямованість, системність, систематичність, активність, творчість, безперервність тощо.

Змістом самовиховання є якості, які вчитель хоче в собі виховати та певний інструментарій самовиховання (методи, засоби). Етапами самовиховання майбутнього вчителя є:

- 1 етап – утвердження у виборі професії, прийняття її вимог;
- 2 етап – самоаналіз наявних та необхідних якостей;
- 3 етап – самооцінка власних можливостей;
- 4 етап – самохарактеристика;
- 5 етап – програмування змін;
- 6 етап – дії на рівні мови та уяви (якщо я вчиню таким чином, то.....);
- 7 етап – вправи у формкуванні потрібних звичок, властивостей, характеру;
- 8 етап – реальні дії до самозмін.

До найбільш розповсюджених *методів самовиховання* можна віднести:

- *самоспостереження* – дає змогу зрозуміти, які саме риси ви вважаєте в собі негативними та почати їх виправляти;
- *самопереконавання* – полягає у знаходженні у певній конкретній ситуації аргументів, за допомогою яких можливо переконати себе у правильності або неправильності вчинків; можливості переключення думок у конфліктній ситуації тощо;

- *самонавіювання* – використовується у випадках, коли необхідно подолати в собі страх перед труднощами, невпевненість у власних силах, нерішучість, яке передбачає повторення подумки або вголос певних суджень;
- *самостимулювання* – застосовують у випадках, коли долаючи певні труднощі треба виконати складне завдання, довести справу до кінця, треба пообіцяти собі якусь винагороду за виконану справу, або знайти мотив який заохотить довести справу до кінця;
- *самопримус* – допомагає у боротьбі з внутрішньою неорганізованістю, небажанням вчитися чи працювати, з лінощами, але потребує великої сили волі;
- *самоаналіз* – уміння аналізувати свої вчинки, давати їм певну критичну оцінку;
- *самозобов'язання* – передбачає планування роботи над собою на певний термін, залежно від того, які риси особистості прагнуть сформувати чи подолати.

До *нестандартних методів самовиховання* можна, зокрема, віднести: "крок уперед" – щоденне планування діяльності на наступний день; "оцінювання прожитого дня" – передбачає аналіз своїх дій, вчинків та недоліків; "правила моєї поведінки" – полягає у дотриманні складених для себе правил поведінки тощо.

Основним *засобом самовиховання* є педагогічна діяльність, а *допоміжними засобами* є мистецтво, культура, книги, спілкування, навчання, праця, виконання громадських доручень, участь у роботі гуртків.

Педагогічна самоосвіта – цілеспрямована самостійна діяльність учителів з поповнення і вдосконалення своїх психолого-педагогічних і методичних знань та їх творчого використання у процесі практичної діяльності. *Метою* самоосвіти є підвищення рівня кваліфікації вчителя. Важливими її *стимулами* є наявність у вчителя потреби в цілеспрямованому поповненні знань, пізнавальної активності і самостійності; стійкого інтересу до педагогічної теорії та практики. До основних *принципів самоосвіти* відносять: систематичність, цілеспрямованість, системність, активність тощо. *Система самоосвітньої роботи* вчителів включає наступні етапи:

- перспективне та поточне планування;
- добір раціональних форм і засобів вивчення літературних джерел;
- оволодіння методикою аналізу та засобами узагальнення власного й колективного педагогічного досвіду;
- поступове набуття навичок дослідницької роботи.

Виділяють наступні *підсистеми самоосвіти*:

- підвищення теоретичної та методичної підготовки вчителя в школі (науково теоретичні та методичні семінари, конференції, лекції, методичні об'єднання, педагогічні читання);

- робота з вчителями області, району, міста;
- робота з вчителями яку організовує та проводить ІППО.

До найбільш розповсюджених *методів самоосвітньої роботи* можна віднести: систематичне вивчення психолого-педагогічної літератури; безпосередня участь у роботі методичних об'єднань, семінарів, конференцій, педагогічних читань; розроблення окремих проблем, пов'язаних з удосконаленням навчально-виховної роботи; проведення експериментальних досліджень; підготовка доповідей, виступів по радіо, телебаченню; огляд і реферування педагогічних та методичних журналів, збірників; читання книг; участь в роботі методичних об'єднань; редагування та підготовка статей, виступів тощо.

Важливою умовою успішного здійснення самоосвіти є НОП (наукова організація праці) – це такий стиль діяльності, який при мінімальній затраті ресурсів дає оптимальний результат, Вона має таку структуру:

- організація робочого місця (стіл, освітленість, наявність бібліотеки, комп'ютера тощо);
- організація робочого часу (режим дня, планування діяльності, розклад уроків для вчителя тощо);
- способи інтелектуальної праці: раціональні прийоми самостійної роботи (різні способи роботи з книгою, конспектування, складання різних видів планів, володіння різними видами читання, написання рефератів, статей, докладів тощо); культура мислення (уміння аналізу, синтезу, порівняння, класифікації, абстрагування тощо).

До умов успішної організації самостійної роботи належать:

- усвідомлення необхідності систематичного поповнення своїх знань;
- постановка чітко визначеної мети та правильний вибір матеріалу;
- володіння культурою розумової праці;
- зв'язок самоосвіти з практичною діяльністю педагога;
- систематичність і послідовність самоосвіти,
- комплексний підхід до організації вивчення обраної теми;
- гласність і наочність результатів самоосвіти у педагогічному колективі;
- створення у навчальному закладі умов для розповсюдження нових досягнень науки і передового педагогічного досвіду;

- завершеність самоосвітньої роботи на кожному її етапі (участь у семінарах, засіданнях педагогічної ради, науково-практичних конференціях, підготовка виступів, доповідей, написання рефератів тощо).

Результатом самовиховання та самоосвіти є зміни, що відбулися в особистості: підвищення рівня освіченості (знання, уміння, навички) та сформованість бажаних якостей.

Методична робота в школі. Цілеспрямованому формуванню творчої особистості вчителя, підвищенню його фахової підготовки сприяє *методична робота*, яка спонукає до ознайомлення з досягненнями психолого-педагогічних дисциплін і методик викладання, засвоєння змісту нових програм і технологій та їх реалізації, вивчення і впровадження передового педагогічного досвіду, вдосконалення навичок самоосвітньої роботи. Вона забезпечує молодим учителям надання кваліфікованої допомоги з теорії та практичної діяльності, дає їм змогу оволодівати педагогічною майстерністю; підтримує в педагогічному колективі дух творчості, прагнення до пошуку, збагачує педагогічними знахідками.

Методична робота – цілісна, заснована на досягненнях науки, передового педагогічного досвіду і на конкретному аналізі навчально-виховного процесу, система дій і заходів, які спрямовані на підвищення кваліфікації та професійної майстерності кожного педагога, а також на досягнення і розвиток позитивних результатів навчально-виховної роботи.

До основних *функцій методичної роботи в школі* належать:

- *конструктивна (планування роботи)* – важливий підготовчий етап, який полягає у визначенні системи заходів, що забезпечать досягнення найкращих результатів;
- *організаційна* – проявляється в діяльності, удосконаленні структури роботи, змісту, різних її складових тощо;
- *діагностична* – дає можливість визначити різницю між реальним рівнем компетентності педагогів, що виявляється в узагальнених результатах праці, та вимогами до їх професійної діяльності на рівні встановлених державних стандартів;
- *прогностична* – вимагає визначення системи знань та умінь, необхідних педагогам у майбутньому;
- *моделююча* – полягає у розробці принципово нових положень навчально-виховної роботи у школі, формуванні та впровадженні моделей передового педагогічного досвіду, експериментальній перевірці;

- *відновлювальна* – передбачає відновлення частково забутих або втрачених учителями знань після закінчення навчального закладу відповідно до змін у змісті освіти;
- *корегуюча* – спрямована на виправлення в діяльності педагогів недоліків, пов'язаних з використанням застарілих методик, які не відповідають вимогам сучасності;
- *просвітницька* – спрямована на інформування педагогів, їх агітацію щодо впровадження у практику досягнень науки, передового педагогічного досвіду;
- *контрольно-інформаційна* – підтримка стабільного зворотного зв'язку та оцінка відповідності наслідків методичної роботи плановим завданням та нормативним вимогам.

Мета методичної роботи у школі: підвищення кваліфікаційного рівня вчителя та його загальної і педагогічної культури. *Завданнями методичної роботи є* підготовка вчителя до засвоєння ним змісту нових програм і технологій їх реалізацій; постійне ознайомлення з досягненнями психолого-педагогічних наук і методик викладання; вивчення і втілення у шкільну практику передового педагогічного досвіду; збагачення новими, прогресивними і досконалими методами і засобами навчання; постійне вдосконалення навичок самоосвітньої роботи вчителя; надання кваліфікаційної допомоги у теоретичних проблемах та в практичній діяльності тощо.

При визначенні структури та змісту методичної роботи слід керуватися наступними *принципами*:

- актуальність та всебічність змісту;
- максимальна цілеспрямованість;
- відповідність сучасному соціальному замовленню суспільства;
- науковість, системність, систематичність, доступність, безперервність, масовість;
- творчий та комплексний характер, максимальна активізація діяльності педагогів;
- врахування особливостей конкретної школи, вчителя;
- єдність теорії та практики при загальній практичній спрямованості методичної роботи;
- оперативність, гнучкість, мобільність;
- створення сприятливих умов для ефективної роботи, творчих пошуків;
- колективний характер при розумному співвідношенні загальношкільних, групових та індивідуальних, формальних і неформальних, обов'язкових й добровільних форм і видів методичної роботи та самоосвіти.

Методична робота зосереджується головним чином на вивченні питань, пов'язаних з підвищенням якості роботи вчителя-предметника, класного керівника та навчального закладу загалом, тому у сучасній школі вона здійснюється за такими *напрямами*:

- поглиблення філософсько-педагогічних знань, спрямованих на відродження і розвиток національної освіти в Україні;
- вивчення педагогічної теорії, методики навчання і виховання, психології, етики, естетики тощо;
- збагачення педагогічних кадрів надбаннями української педагогіки, науки, культури;
- вивчення досягнень з теорії та методики викладання предметів, сучасних методик, оновлених програм і підручників;
- проведення відкритих уроків, з використанням наочних посібників, ТЗН, інноваційних дидактичних матеріалів;
- систематичне інформування про нові методичні рекомендації, публікації щодо змісту й методик навчально-виховної роботи, державні нормативні документи;
- упровадження передового педагогічного досвіду, зразків національної культури і традицій тощо.

Методична робота здійснюється як в *індивідуальних*, так і в *колективних* формах. До *індивідуальних форм методичної роботи* відносять: педагогічну самоосвіту, стажування, наставництво, індивідуальні консультації, конкурси "Учитель року", "Класний керівник року", "Вихователь року", роботу з керівниками та вчителями, творчі звіти вчителів тощо.

До *колективних форм методичної роботи* слід віднести шкільні та міжшкільні методичні об'єднання, конференції учителів, постійно і тимчасово діючі семінари, педагогічні читання, опорні школи і школи педагогічного досвіду, університети педагогічних знань, лекторії, виставки, методичні збори, інститути удосконалення вчителів, педагогічні та виробничі наради, науково-практичні конференції, методичний кабінет, курси перепідготовки, методологічний семінар, відкриті уроки, взаємовідвідування, предметні комісії тощо.

Методичні об'єднання є однією з основних форм методичної роботи у системі підвищення кваліфікації вчителів. Роботу методоб'єднань спрямовує педагогічна рада. На засіданнях шкільних методичних об'єднань обговорюються питання щодо науково-методичних проблем, доповіді, які узагальнюють позитивний досвід; робляться повідомлення; огляд загально-педагогічної та методичної літератури тощо.

Результат методичної роботи проявляється у підвищенні якості навчання; активізації розвитку та виховання учнів на основі

впровадження у навчально-виховний процес досягнень науки, передового педагогічного досвіду; зростанні педагогічної майстерності; розвитку педагогічної творчості педагогів.

Отже, найважливішою *ознакою* ефективності методичної роботи є використання її результатів для покращення процесу навчання і виховання у школі. Можна виділити основні *критерії* ефективності внутрішкільної методичної роботи:

- *результативний*, що відображає динаміку всього навчально-виховного процесу в школі (позитивні зміни у рівні освіченості, вихованості, розвитку школярів);
- *раціональних витрат часу* на методичну роботу (відсутності перевантаження педагогів методичною діяльністю);
- *зростання задоволеності вчителів* своєю працею (творча атмосфера, позитивний морально-психологічний клімат у школі).

Вивчення, узагальнення і розповсюдження передового педагогічного досвіду. Досвід роботи вчителів-новаторів. Протягом усієї педагогічної діяльності вчитель постійно розвивається, збагачуючи свій досвід. *Педагогічний досвід учителя* – сукупність знань, умінь і навичок, здобутих учителем у процесі педагогічної діяльності. Він є важливим елементом загальної культури педагога, підґрунтям, на якому зростає його педагогічна майстерність. Його результатом є підвищення якості навчання та виховання учнів.

Педагогічний досвід – це багатоаспектне явище, яке має зовнішні та внутрішні ознаки. *Зовнішні ознаки* – це тематика досвіду: обсяг (комплексний і локальний), характеристика за кількістю авторів досвіду (індивідуальний або колективний). До *внутрішніх ознак* належить рівень педагогічних знань, умінь та навичок, що супроводжується розвитком педагогічної свідомості й зумовлюється способами педагогічного впливу на учня.

Сучасний педагогічний досвід (з погляду рівня сформованості професійно-педагогічних знань, умінь та навичок) можна поділити на такі групи:

- масовий (позитивний) – характеризує практику роботи основної маси вчителів та інших працівників освіти;
- недостатній – неповний досвід молодих учителів, досвід застарілий або навіть помилковий.

Відокремлюють *передовий та новаторський досвід*. Досвід можна вважати *передовим* за умови, якщо він забезпечує високі результати навчально-виховної діяльності вчителя із застосуванням ефективної системи навчання й виховання. *Передовий педагогічний досвід* фіксують у процесі внутрішньошкільного контролю, на педагогічних

читаннях, конференціях тощо. Щоб він став надбанням масової практики, його потрібно вивчати й узагальнювати.

Педагогічна наука пропонує таку *етапність вивчення передового педагогічного досвіду*:

- *теоретична підготовка* – попереднє ознайомлення з теоретичними та методичними положеннями зазначеної проблеми, що вже розроблені в педагогічній науці та практиці;
- *виявлення передового педагогічного досвіду* – передбачає попереднє ознайомлення через відвідування навчальних занять, бесіди з педагогами, вивчення шкільної документації, визначення ідей, уточнення методів вивчення тощо;
- *формування мети, завдань, об'єкта та предмета вивчення* – визначення теми досвіду, обґрунтування її актуальності;
- *складання програми вивчення і узагальнення досвіду*;
- *аналіз діяльності вчителя-майстра* (за визначеними критеріями: новизна діяльності, результативність і ефективність, відповідність сучасним досягненням педагогіки, стабільність, можливість творчого використання досвіду іншими, педагогічна сутність і значущість, типові риси тощо);
- *узагальнення та висновки*;
- *письмове оформлення результатів*.

Вивчення передового педагогічного досвіду починається зі збору емпіричного матеріалу, вивчення окремих ланок навчально-виховного процесу, проведення контрольних зрізів. Зібраний матеріал класифікують на типовий і випадковий, систематизують та узагальнюють; визначають провідні педагогічні ідеї; розробляються методичні рекомендації; надається оцінка перспективності досвіду. Збір фактичного педагогічного матеріалу про передовий педагогічний досвід відбувається:

безпосередньо:

- спостереження за навчально-виховним процесом;
- бесіди з учителем-майстром та керівництвом школи;
- аналіз шкільної документації.

опосередковано:

- вивчення педагогічної літератури, в якій представлений досвід роботи вчителя;
- аналіз рукописних матеріалів з досвіду роботи вчителя-майстра (реферати, доповіді, методичні матеріали);
- заочні методично-дослідницькі завдання вчителю (анкети, тести, лист звернення).

Вивчення передового педагогічного досвіду дозволяє вирішувати актуальні проблеми навчання і виховання; створює базу для

виявлення та аналізу закономірностей педагогічного процесу; допомагає у вирішенні навчально-виховних проблем та встановленні суттєвих можливостей вдосконалення існуючих систем. У практиці методичної роботи школи склалися такі *форми й методи* запровадження передового досвіду:

- відкриті уроки та інші заняття;
- усні повідомлення результатів вивченого, узагальнення передового педагогічного досвіду у виступах педагогів у школі, на нарадах, курсах, семінарах представників народної освіти;
- письмові повідомлення результатів вивченого: узагальнення передового педагогічного досвіду у формі методичних листів, методичних розробок, статей у газетах і журналах; видання брошур, монографій, збірників матеріалів конференцій і семінарів;
- наочно-демонстраційна популяризація передового педагогічного досвіду – організація виставок, спеціальні стенди при методичних кабінетах тощо.

При вивченні та оцінюванні передового педагогічного досвіду слід керуватися такими *критеріями*:

- актуальність і перспективність;
- висока результативність;
- наукове обґрунтування;
- стабільність (підтвердження його ефективності у застосуванні іншими вчителями, а також досягнення позитивних результатів протягом тривалого часу);
- можливість творчого застосування іншими педагогами;
- новізна і оригінальність;
- оптимальність досвіду у цілісному педагогічному процесі (досягнення високих результатів при економній витраті часу).

Отже, передовий педагогічний досвід – це сумлінна діяльність учителя, який уміло використовує досягнення педагогічної науки, методичні рекомендації вчених, методистів, досвід інших педагогів, і на цій основі його навчально-виховна робота є зразком для інших.

Передовий педагогічний досвід, що є результатом здобутків творчо працюючих вчителів, цілих педагогічних колективів – це найвищий рівень досвіду – новаторський. *Новаторський досвід* – це реалізація на практиці авторських ідей, що виходять за межі існуючих рекомендацій та нормативів і сприяють створенню нових педагогічних ідей і методик. Йому властиві оригінальність та новизна. За характером новизни новаторський досвід можна поділити на:

- *дослідницький*, якому притаманні експериментальні пошуки, оригінальні знахідки, що відрізняються від досягнутого в науці та практиці, а інколи навіть суперечать традиційному підходу;
- *раціоналізаторський*, що спрямований на удосконалення практики навчання і виховання на основі творчого використання нових педагогічних ідей.

Отже, досвід педагогів-новаторів, що має експериментальний характер, є дослідницьким.

Педагогіка співробітництва, досвід роботи вчителів-новаторів. На подолання недоліків традиційного навчання спрямована *педагогіка співробітництва* – напрям педагогічного мислення і практичної діяльності, мета якого демократизація й гуманізація педагогічного процесу. На думку педагогів-новаторів, сутність педагогічного процесу полягає у співробітництві педагога з дитиною.

Термін "педагогіка співробітництва" з'явився після публікації Маніфесту "Педагогіка співробітництва", що був підписаний наприкінці ХХ століття робочою групою, до складу якої увійшли 7 відомих на той час педагогів-новаторів (Ш.Амонашвілі, І. Волков, Є. Ільїн, С.Лисенкова, В.Караковський, В.Шаталов, М.Щетинин), які об'єднали свої зусилля, поділилися досвідом і надбаннями, накопиченими за роки практичної роботи у школі.

Основне завдання педагогіки співробітництва, яка була спрямована проти авторитарності в освіті та вихованні, визначалося так: "зробити дитину нашим (дорослих – учителів, вихователів, батьків) добровільним соратником, співробітником, односторонцем у своєму ж вихованні, освіті, навчанні, становленні, зробити її рівноправним учасником педагогічного процесу, дбайливим і відповідальним за цей процес, за його результати".

Сутність цього підходу визначалася створенням та організацією учителем міжособистісної взаємодії, яка б здійснювалася у "оптимістично-гуманній атмосфері", і вимагала від нього майстерності та вміння ефективно спілкуватися. До *основних ідей педагогіки співробітництва* належать:

- *ідея важкої мети* полягає у тому, що перед усіма учнями ставиться якомога складніша мета, водночас учитель всіма засобами має викликати в них упевненість у тому, що вона буде досягнута, тема добре вивчена (учнів у цьому випадку поєднує не просто мета, а саме віра у можливість подолання труднощів);

- *ідея опори* полягає у наданні учням різноманітних видів наочності (опорних сигналів, символів, схем, таблиць, слів тощо) для

забезпечення кращого розуміння, структурування, запам'ятовування матеріалу, а також для побудови відповіді;

•*ідея навчання без примусу* передбачає виключення всіх способів примусу з арсеналу педагогічних засобів, зокрема, оцінки, яку можна ставити оцінки, а можна і не ставити (наприклад, Ш. Амонашвілі взагалі не ставить дітям оцінок; С. Лисенкова не ставить двійок, тому що всі її діти встигають; В. Шаталов у випадку невиконання роботи залишає порожню клітинку у відомості щоденного обліку знань), оскільки, на їх думку, успіх навчання залежить від багаторазового повторення та використання активних методів навчання;

•*ідея вільного вибору* полягає у наданні учням свободи вибору, за якою вони можуть обирати завдання або тему, брати участь у складанні завдань для однокласників тощо, задля того, щоб усі (і педагоги і учні) почували себе партнерами у процесі навчання;

•*ідея випередження* дозволяє включати у програму більш складний матеріал, об'єднувати його в блоки, починати заздалегідь вивчати складні теми, закладати перспективу вивчення теми наступного уроку (на рік-два випереджає програму В.Шаталов; за півроку розпочинає вивчати важкі теми С. Лисенкова; задачі для старшокласників дає шестирічкам і першокласникам І. Волков; важкі головоломки пропонує дітям Б. Никитин), що приносить учням задоволення, викликає гордість, а вчитель перестає залежати від програми, має змогу вільніше розпоряджатися часом на уроках;

•*ідея великих блоків* заснована на тому, що у великому блоці матеріалу (об'єднання 6-10 уроків або тем в один блок) легше встановити логічні зв'язки, виокремити головну думку, поставити та розв'язати проблему. Вивчення матеріалу блоками звільняє дитину від страху перед труднощами: блок пройдений, основна думка схоплена. Учень не боїться, що він не зрозуміє її та відстане, спокійно працює далі, усвідомлюючи деталі й подробиці;

•*ідея відповідної форми* полягає у тому, що урок за своєю формою має відповідати предмету, що вивчається (наприклад, на уроках математики В. Шаталов, доводячи теорему, не допускає жодного зайвого слова – розповідь учителя-математика повинна бути абсолютно точною; Є. Ільїн, аналізуючи художній твір, домагається, щоб аналіз мав художню форму, для чього він використовує ті ж прийоми, за допомогою яких письменник створює свій твір тощо);

•*ідея самоаналізу* реалізується у формі колективного аналізу та оцінювання діяльності кожного, коли учні знають, що їхня праця

буде оцінена не тільки вчителем, але й колективом, вони і поведуться гідно, і працюють набагато старанніше;

•*ідея інтелектуального фону* передбачає створення загальних життєвих цілей та цінностей у класі (наприклад, В. Шаталов проводить безліч екскурсій, у його класі завжди є набір папок з газетними вирізками найважливіших статей, які має прочитати кожен; С. Лисенкова намагається давати як найменше письмових завдань додому, щоб звільнити час дітей для читання; І. Волков увів у школі "Творчі книжки", куда записуються всі роботи, виконані школярем: технічна модель, доповідь з біології, урок, проведений шестикласником-педагогом у другому класі тощо), що, разом з іншими засобами, допомагають виявляти, розвивати і враховувати найрізноманітніші здібності і схильності дитини, надають свободу творчості, підсилюють прагнення до пошуку різноманітних знань;

•*ідея колективних творчих справ* полягає в тому, що дітей учать колективній суспільній творчості з першого класу до випускного (девіз: "Усе творчо, інакше навіщо");

•*ідея співпраці з батьками* передбачає відкрите, довірливе ставлення між дітьми та дорослими у школі та родині (учитель не повинен скаржитися на дітей у щоденниках, розпалювати змагання між батьками, вивішувати відомості успішності за місцем роботи);

•*ідея особистісного підходу до дитини* полягає у використанні таких методик, за яких кожен учень відчуває себе особистістю, відчуває увагу вчителя особисто до себе (учень на кожному уроці одержує оцінку своєї праці, вибирає завдання на свій смак; позашкільна творчість дитини одержує визнання й оцінку; кожного на ділі, а не на словах і не в закликах поважають; ніхто не ображає дитину підозрою в нездатності);

•*ідея співробітництва вчителів* передбачає взаємодію вчителів з метою впровадження ідей нової педагогіки.

Педагогіка співробітництва набуває популярності в сучасній європейській освіті, яка своєю головною метою вважає надання особистості потужної життєвої мотивації, формування її потенціалу як системи творчих здібностей і передумов їх реалізації, виховання впевненості у своїх правах і свідомою в обов'язках, надання дитині автономності як запоруки майбутньої самоактуалізації.

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Назвати якості особистості, які повинні бути характерними для сучасного педагога. Що, на вашу думку, цінують в учителі учні?
2. Прокоментувати вислів А. Макаренка: "Майстерність вихователя не є якимось особливим мистецтвом – це спеціальність, якої треба вчити".

3. Обґрунтувати необхідність розробки та використання професіограми для формування майбутнього фахівця.
4. Пояснити зміст поняття "моральна культура вчителя".
5. Прокоментувати вислів В. Сухомлинського: "Учительська професія – це людинознавство, постійне проникнення в складний духовний світ людини, яке ніколи не припиниться...".
6. Проаналізувати слова В. Сухомлинського: "У вихованні та навчанні підростаючого покоління колективні відносини вчителів є вирішальною умовою успіху".
7. Прокоментувати вислів Ш. Амонашвілі: "Щоб отримати спеціаліста, вчителю достатньо досконало знати свій предмет, але для виховання громадянсько зрілої особистості, вчитель сам повинен бути всебічно розвинутою особистістю".
8. Назвати мету, окреслити напрями та функції методичної роботи.
9. Перерахувати принципи організації методичної роботи.
10. Розкрити сутність колективних та індивідуальних форм методичної роботи.
11. Охарактеризувати способи підвищення кваліфікації педагогічних працівників школи.
12. Проаналізувати шляхи набуття кожним педагогом таких професійних якостей як: педагогічна майстерність, новаторство, дослідницький підхід до організації навчально-виховного процесу.

Тестове завдання

Вибрати правильну відповідь

1. *До основних функцій учителя належать:*
 - а) навчальна;
 - б) морально-формулююча;
 - в) розвивальна;
 - г) психолого-педагогічна;
 - д) виховна;
 - ж) соціальна.
2. *Суспільство ставить до вчителя наступні вимоги:*
 - а) професійно-педагогічна підготовка;
 - б) професійні та особисті якості;
 - в) загальна ерудиція;
 - г) знання і уміння;
 - д) морально-етичні якості;
 - е) практично-соціальні риси.
3. *Професіограма вчителя – це*
 - а) ідеальна модель професії;
 - б) система вимог;
 - в) перелік рис вчителя;
 - г) вимоги суспільства;
 - д) вимоги школи;
 - е) система роботи.
4. *До методів самовиховання належать:*
 - а) бесіда;
 - б) самопізнання;
 - в) самооцінка;
 - г) диспут;
 - д) самостимулювання;
 - ж) самоаналіз;
 - з) навіювання;
 - і) самопрограмування.
5. *Основними елементами структури самовиховання є:*
 - а) форми;
 - б) мета;
 - в) засоби;

б) методи; г) результат; е) зміст.

6. Самоконтроль – це

а) усвідомлення плану діяльності та її операційного складу;

б) метод самоосвіти і самовиховання особистості;

в) запобігання помилок;

г) дії, з допомогою яких зіставляється процес і результат власної діяльності

7. Самоосвіта – це

а) процес і результат засвоєння ЗУН; в) процес передачі знань;

б) процес отримання знань; г) процес самостійного отримання наукових ЗУН.

7. Вищим органом громадського самоврядування у школі є:

а) рада школи; в) загальні збори (конференція) колективу;

б) методична рада школи; г) педагогічна рада школи.

8. Методична робота у школі – це

а) збори учителів-предметників;

б) один із шляхів підвищення кваліфікації учителів;

в) складова частина самоосвіти учителів;

г) керування педагогічною роботою учителів

9. Методична робота в школі виконує такі функції:

а) виховну; б) моделюючу; в) освітню;

г) організаційну; д) відновлювальну; е) корегуючу;

ж) розвиваючу; з) прогностичну; к) стимулюючу;

л) діагностичну; м) контрольно-інформаційну.

10. Методична рада школи створюється з:

а) учнів старших класів;

б) представників громадських організацій;

в) педагогічних працівників;

г) батьків учнів.

11. Методичне об'єднання – це

а) одна з організаційних форм колективної методичної роботи в системі підвищення кваліфікації вчителів;

б) об'єднання вчителів для розробки єдиних методичних рекомендацій здійснення навчально-виховного процесу;

в) форма роботи, під час якої вчителі обмінюються досвідом своєї роботи.

3.3. Школяр, його розвиток та виховання

Особистість, рушійні сили та фактори розвитку.

Розвиток і формування особистості.

Характеристика основних факторів розвитку особистості.

***Взаємообумовленість процесів виховання, навчання і розвитку.
Роль діяльності, активності і спілкування в розвитку і формуванні
особистості.***

Основні теорії розвитку особистості.

***Вікова періодизація в сучасній педагогіці. Психолого-педагогічна
характеристика різних вікових груп.***

Індивідуальний підхід та індивідуальна робота вчителя з учнями.

Особистість, рушійні сили та фактори розвитку. Розвиток і формування особистості. Людина – поняття біологічне, належність до певного біологічного виду. Це творіння природи, народжене органічною еволюцією на планеті Земля. Homo sapiens – людина розумна – представник класу ссавців, найскладніше явище з усіх явищ, що існують на планеті. Індивід – людина як цілісний неповторний представник роду Homo sapiens з його психофізіологічними властивостями, що є передумовою розвитку особистості та індивідуальності.

Особистість (продукт і суб'єкт певного соціального середовища) – стійка система індивідуальних соціально значущих рис людини, її індивідуальних психічних властивостей і соціальних функцій (ставлення до дійсності, інших людей, праці, суспільства в цілому; поведінка, суспільна діяльність). **Структура особистості:** здібності (індивідуально-психологічні особливості – умова для виконання продуктивної діяльності); схильності (потяг до певних видів діяльності); темперамент (обумовлений типом вищої нервової діяльності); характер, почуття, воля, особливості пізнавальної діяльності, мотиви, мова, звички.

Індивідуальність – людина, яка характеризується з боку своїх соціально значущих відмінностей від інших людей: своєрідність психіки та особистості індивіда, її неповторності (генетичної і соціальної). Отже, **особистість** – людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно-значущого та індивідуально-неповторного. Народжується людина-індивід, але у процесі розвитку стає особистістю.

Розвиток є загальною властивістю природи, суспільства і кожної людини (кількісні та якісні зміни, для яких характерним є перехід від одного стану в якісно інший, більш досконалий). Особистістю людина стає у процесі розвитку під яким розуміють кількісні та якісні зміни (у анатомофізіологічній, психічній, соціальній сфері), що відбуваються протягом життя під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Це – складне динамічне явище, яке спрямоване на збільшення фізичних та інтелектуальних сил особистості, що

дозволяють сформувати творчі здібності, активну громадянську позицію. Зміни відбуваються протягом всього життя, але особливо інтенсивно у дитячому та юнацькому віці.

Особистість розвивається в анатомо-біологічному, психічному, фізичному, соціальному напрямку. *Анатомо-біологічний* розвиток включає в себе розвиток біологічних систем організму (кістково-м'язової, дихальної, серцево-судинної, кровоносної). Під *психічним розвитком* розуміють розвиток пізнавальних процесів, інтелекту, волі, емоцій, потреб, здібностей, характеру. *Фізичний розвиток* – це розвиток організму, м'язів і рухових суглобів. *Загальний розвиток* – це психічний, фізичний, розумовий і моральний розвиток. Під *соціальним розвитком* розуміють соціалізацію людини, її взаємозв'язки з колективом, суспільством, сім'єю.

Рушійними силами розвитку є боротьба протиріч (протилежні початки, що зіткнулися у конфлікті). *Внутрішні протиріччя* виникають на ґрунті незгоди з собою та відображаються у індивідуальних спонуках людини (типові пари: хочу-можу, знаю-не знаю, можна-не можна, є-немає). *Зовнішні протиріччя* стимулюються силами зовні, відносинами людини з іншими людьми, природою. *Загальні протиріччя* – це протиріччя, які характерні для суспільству в цілому, що рушають розвиток людських мас. *Індивідуальні* – це протиріччя характерні для конкретної людини.

Основними *закономірностями розвитку* є:

- *нерівномірність* – на різних етапах онтогенезу одні психологічні функції розвиваються швидше, а інші відстають, потім навпаки, тому існують так звані сензитивні періоди, які найбільш сприятливі для розвитку певних психічних якостей;
- *пластичність та компенсація* – передбачає кращий розвиток однієї функції за рахунок іншої, в основі чого лежить здатність нервової системи до пластичності;
- *інтеграція* – взаємопроникнення, об'єднання, набуття цілісності, що дає новий рівень розвитку;
- *диференціація* – розподіл та вирізнення окремих здібностей із загальних.

Загальною закономірністю є те, що розвиток особистості детермінований (визначений) зовнішніми та внутрішніми умовами, які називають *факторами*.

Характеристика основних факторів розвитку особистості. *Фактори розвитку* – це постійно діючі обставини, які мають суттєве, визначальне значення щодо розвитку явища, що визначається. Основними факторами розвитку особистості є спадковість, середовище, виховання, активність та діяльність особистості.

Спадковість – передача від батьків певних якостей та особливостей, закладених у генетичну програму (будова скелету, тип нервової системи, здатність до розвитку другої сигнальної системи, здатність до прямоходіння, задатки, зовнішні ознаки, фізичні особливості, темперамент, морфологічні ознаки тощо).

Середовище – оточення, реальна дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини: *соціальне середовище* (макро – рівень держави; мезо – місто, район, село; мікро – сім'я, друзі, однокласники); *природне середовище* (повітря, вода, їжа, оточуюча природа, кліматичні умови, екологія); *предметне середовище* (архітектура міста, інтер'єр, бібліотека, гаджети). Взаємовідношення особистості з середовищем характеризуються не впливом зовнішніх умов на особистість, а її відношенням до них. Особливо важливим для розвитку особистості є соціальне середовище, в якому відбувається *соціалізація особистості* – засвоєння людиною цінностей, норм, установок, взірців поведінки (притиманих у цей час даному суспільству, соціальній спільноті, групі), і відтворення їх соціальних зв'язків та соціальному досвіду.

Виховання – цілісний, цілеспрямований соціально-педагогічний процес взаємодії вихователя й вихованців, спрямований на виховання позитивних якостей особистості. Виховання – провідний фактор розвитку особистості, оскільки дає змогу знівелювати всі негативні впливи інших факторів та є цілеспрямованим процесом, тому результати його передбачувані. Але виховання поведе за собою розвиток лише за умови його системності, систематичності, всебічності, розвиваючого характеру, врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованців, поєднання безпосереднього та опосередкованого впливу, орієнтації на мобілізацію внутрішніх сил особистості.

Активність визначає характер діяльності, яка стає творчо-перетворюючою. Це – обов'язкова умова розвитку здібностей, досягнення успіху. Розвиток особистості залежить не тільки від самого факту участі в діяльності, але, й головним чином, від ступеня її активності. Визначають різні рівні активності (наслідувальна, репродуктивно-творча, творча). Джерелом активності є потреби та мотиви, що формують внутрішню позицію особистості та її відношення до діяльності.

Активність виявляється в основних видах діяльності: гра, учіння, праця, спілкування. За напрямком виділяють пізнавальну, суспільну, спортивну, художню, технічну, релігійну; за сферою – емоційну, моторну, інтелектуальну діяльність. Активність у діяльності прискорює розвиток, а пасивність – гальмує його.

Взаємообумовленість процесів виховання, навчання і розвитку. Роль діяльності, активності і спілкування в розвитку і формуванні особистості. Під *розвитком особистості* розуміють кількісні та якісні зміни (у анатомо-фізіологічній, психічній, соціальній сфері), що відбуваються протягом життя під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів (середовище, виховання, навчання та активність).

Таким чином, виховання є одним з факторів розвитку особистості та відіграє провідну роль серед них. Багато науковців вважають його визначальним у розвитку особистості. Наприклад, англійський філософ Дж. Локк абсолютизував цей фактор, наголошуючи, що людина народжується "чистою дошкою" і саме вихователь вимальовує її майбутній розвиток (теорія абсолютизму). Виховання створює умови для розвитку успадкованих фізичних та психічних особливостей і природних задатків та набуття нових рис і якостей впродовж всього життя особистості.

Навчання – цілеспрямований, системний, систематичний процес взаємодії вчителя та учнів, спрямований на озброєння учнів системою наукових знань, вироблення умінь та навичок. Виховання, навчання та розвиток взаємозалежні: розвиток впливає на процеси виховання та навчання, а виховання і навчання визначають розвиток. Ця ідея була сформована психологом Л. Виготським, який обґрунтував тезу про провідну роль виховання та навчання у розвитку особистості, виділив два її рівні:

- рівень актуального розвитку (підготовленості дитини – завдання, які вона може виконати самостійно);
- рівень найближчого розвитку (охоплює завдання, які дитина не може виконати самостійно сьогодні, але виконує під керівництвом вчителя).

Відтак, на думку Л.Виготського, виховання та навчання має проводитися в зоні найближчого розвитку та мати випереджувальний характер. Навчання веде за собою розвиток, якщо має розвиваючий характер, тобто знаходиться у зоні найближчого розвитку (те, що сьогодні дитина не може виконати самостійно, завтра вона буде виконувати). За таких умов, навчання пробуджує інтерес до життя і приводить в рух процес розвитку.

Виховання грає визначну роль у розвитку особистості тільки за умови якщо воно позитивно впливає на внутрішнє стимулювання її активності. Дитина має проявляти активність у виховному процесі, тоді він стає ефективним і забезпечує її розвиток. Для цього слід враховувати індивідуальні особливості дитини, її інтереси та захоплення.

З розвитком пов'язаний процес *формування* (термин увів в обіг А.Макаренко) – становлення особистості під впливом виховання. Ефективність розвитку і формування особистості підвищується за умови, що вона стає не лише об'єктом, але і суб'єктом зазначених процесів. Отже, виховання та навчання формують особистість та сприяють її активності та розвитку.

Основні теорії розвитку особистості. Протягом розвитку людства філософи, вчені, педагоги, психологи по-різному оцінювали значущість факторів у процесі розвитку особистості, що призвело до появи різних теорій розвитку особистості. Розглянемо деякі з них:

- преформізму (16 ст.) – має два напрями: теологічний – божественне походження закладених якостей (філософи-богослови); біологічний – розгортання і кількісне збагачення якостей (Фрейд, Ломброзо);
- абсолютизму (17-18 ст.) – прибічники цієї теорії (Локк, Гельвецій, Дідро, Вольтер та ін.) вважають, що людина народжується чистою дошкою і саме виховання і вихователь малюють її майбутній розвиток;
- біхевіоризму (19 ст.) – людина є батареєю генів, що під впливом певних життєвих подій розгортаються (Торндайк);
- неотомізму (19 ст.) – розглядає розвиток особистості з позиції релігії, містики;
- конвергенції (20 ст.) – спроба примирити біологізаторську і соціологізаторську концепції – важливими є всі фактори (Штерн).

Отже, всі теорії можна об'єднати у два напрями біогенний і соціогенний. Третій напрям, до якого належить теорія конвергенції та інші сучасні теорії розвитку особистості, наголошує на тому, що особистість розвивається в результаті діалектичної єдності усіх факторів (спадковості, середовища, виховання і активності).

Вікова періодизація в сучасній педагогіці. Психолого-педагогічна характеристика різних вікових груп. Для ефективного керування розвитком особистості уже в далекому минулому робилися спроби класифікувати періоди людського життя. *Вікова періодизація* (класифікація) – поділ цілісного життєвого циклу людини на вікові відрізки (періоди), що вимірюються роками. Ці відрізки відрізняються віковими особливостями (анатомо-фізіологічними, психологічними, соціальними, чутливістю до різних видів діяльності) та не мають чітких меж.

Вперше своєрідну вікову періодизацію розвитку особистості запропонували давні філософи (Арістотель, Платон та ін.), яка охоплювала життєвий цикл розвитку людини від народження до повноліття та розкривала зміст виховання та провідних видів діяльності на кожному з вікових періодів.

Видатний чеський педагог Я. Коменський розробив чітку для свого часу вікову періодизацію (дитинство, отрочество, юність, змужнілість) і систему шкіл, що включала чотири ступені, кожна з яких була розрахована на шість років.

Жан-Жак Руссо запропонував таку періодизацію: фізичний розвиток (від народження до 2 років); сон розуму (від 2 до 12 років); період розумового виховання (від 12 до 15 років); період "бурь і страстей" (від 15 до повноліття).

У давніх слов'ян існувала наступна вікова періодизація:

- баяння (від народження до 1,5 років);
- нестування (від 1,5 до 5 років);
- набуття трудових навичок (від 5 до 12 років);
- ініціація (випробовування) (від 12 років).

Всі класифікації мають емпіричний характер (створюються на основі чуттєвого сприйняття та досвіду). Один період відрізняється від іншого:

- певними віковими межами;
- анатоμο-фізіологічними особливостями;
- психічними властивостями;
- соціальними властивостями;
- особливою чутливістю до різних видів діяльності.

Особистість у своєму розвитку проходить певні вікові етапи. У педагогіці шкільний вік поділяють на молодший (від 6-7 до 11-12 років); середній, або підлітковий (від 11-12 до 14-15 років); старший, або юнацький (від 15-16 до 17-18 років). Кожній віковій групі властиві певні анатоμο-фізіологічні, психічні та соціальні ознаки, які називають віковими особливостями.

Молодший шкільний вік – розвивається організм дитини: формується хребет, збільшується маса, ріст, удосконалюються пропорції, розвиваються м'язи серця та рук, поглиблюється дихання. Відбувається дозрівання нервової системи, розвиток органів чуття; збільшується вага мозку, перш за все лобних ділянок; розвивається процес гальмування (хоча збудження переважає). Мислення розвивається від емоційно-образного до образно-логічного (переважає наочно-образне мислення, а теоретичне формується на кінець періоду). Зростає словниковий запас, уточнюється значення слів, збагачується внутрішнє мовлення та розвивається писемне мовлення також зростає швидкість письма, вміння слухати, з'являється навичка читати подумки. Пам'ять наочно-образна, мимовільна; невелика стійкість уваги; пізнавальні мотиви учіння не стійкі; завищена самооцінка, що призводить до неприйняття педагогічної оцінки.

Особливістю молодшого школяра є допитливість – прагнення більше знати про явища природи, тварин, що може стати основою для формування його інтересів, кругозору, прагнень і бажань пізнавати нове. Учіння стає провідною діяльністю молодшого школяра, але важливою залишається роль гри. Важливими показниками готовності дитини до навчання є здатність до розумових зусиль, зосередженість у роботі, вміння слухати вчителя і виконувати його завдання, зосереджувати та розподіляти увагу.

Пізнавальна діяльність відбувається переважно в процесі навчання: удосконалюється робота аналізаторів, збільшується точність розрізнення кольорів та відтінків, зростає гострота слуху, розвиваються суглобно-м'язові відчуття на основі ліплення. Сприймання стає більш цілеспрямованим, проте слабка диференціація сприймання призводить до типових помилок: плутання букв (ш і щ), цифр (6 і 9) та дзеркального писання букв.

Діти цього віку рухливі, ранимі, емоційні. В спілкуванні з дорослими на першому плані є вчитель, а стосунки з однолітками залежать від того як дитина навчається. Першочергове значення в цьому віці має слово педагога. Учитель повинен бути не тільки наставником, але й радником, старшим товаришем. Велика в цьому віці значущість оцінки. Вона є мотивом навчання, тому в залежності від результатів оцінювання у дитини може розвинутиися позитивна або негативна мотивація навчання.

Середній (підлітковий) вік є перехідним від дитинства до дорослості та відрізняється бурхливим ростом і розвитком організму. Основною анатомо-фізіологічною особливістю цього віку є фізичне та статеве дозрівання (в результаті якого людина досягає найбільшого ступеня вираженості приналежності до чоловічої чи жіночої статі), що протікає нерівномірно і неодноразово, як на міжіндивідуальному, так і на внутрішньо індивідуальному рівні.

Основні аспекти фізичного дозрівання – скелетна зрілість, поява вторинних статевих ознак і період стрибка в рості. Підлітковий вік характеризується швидким, нерівномірним ростом і розвитком організму: ствердіння скелета, вдосконалення м'язової системи. Однак, нерівномірність розвитку серця і кровоносних судин, а також посилена діяльність залоз внутрішньої секреції часто є причиною тимчасових розладів кровообігу, підвищення тиску, напруження серцевої діяльності, посилення збудливості дітей, що відображується у нервозності, швидкій втомі, запамороченнях і підвищеному серцебитті.

Продовжують розвиватися пізнавальні процеси. Увага стає вибірковою, збільшується її обсяг та стійкість. Сприймання стає

більш цілеспрямованим, розвивається просторове мислення. Пам'ять є переважно логічною (сміслові запам'ятовування), розвиваються раціональні прийоми запам'ятовування, з'являються складні асоціації пам'яті, зростає її довільність та розвивається післядовільна (пов'язана з інтересом до діяльності). З'являється гіпотико-дедуктивне мислення, як новоутворення цього періоду. Зростає критичність мислення, самостійність і творчість. Уява багатша за фантазію дитини, в ній реалізуються мрії. У підлітків зникає дитяча навіюваність, розвивається сила волі та вольові якості.

Підліток свідомо ставиться до навчання, має більшу самостійність а також високий рівень розумової діяльності. Розвивається інтелект, тому учіння ускладнюється, диференціюються предмети, виникає потреба в раціональних прийомах організації навчання. Формуються мотиви навчальної діяльності: соціальні (більш свідоме ставлення до навчання), пізнавальні (до кількох предметів) та особистісні (з метою набуття авторитету). Виникає прагнення до певної сфери знань, професії.

Перехід від дитинства до дорослості – специфічна риса підліткового віку. Центральним новоутворенням цього періоду є почуття дорослості (прагнення до незалежності, самоствердження, вимоги до дорослих рахуватися з цими прагненнями). Бажання бути дорослим характеризуються більшою самостійністю, активністю. Зовні це виявляється в прагненні дітей проявити власні судження та погляди, в манерах поведінки. Відбувається становлення нового рівня самосвідомості, а саме прагнення зрозуміти себе, свої можливості та особливості, свою схожість з іншими і разом з цим унікальність.

Значну роль у житті підлітка відіграють різні форми спілкування, посилюється прагнення дружити. Провідною діяльністю є спілкування з ровесниками тому, що набуває таких проявів: дружба, закоханість, спілкування у групах.

Підліток не сприймає постійних зауважень, вказівок, нотацій. Він дуже прискіпливий до аргументування висунутих до нього вимог. Виникає критичність та вибірковість у ставленні до вчителя. Основний шлях педагога у ставленні до дітей цього віку – глибока повага. Підлітковий період потребує також певної диференціації в організації життя хлопців і дівчат.

Юнацький вік – перехід від дитинства до самостійної дорослості, що передбачає з одного боку завершення фізичного, зокрема, статевого дозрівання, а з іншого – досягнення соціальної зрілості.

В цьому віці завершується статеве дозрівання; зникає підліткова незграбність, диспропорція розвитку тіла та кінцівок; розвивається

моторика та координація рухів; тілесна статура набуває індивідуального характеру. Юнаки у темпах розвитку наздоганяють дівчат, а в деяких і переганяють. Темпи збільшення зросту і ваги уповільнюються, завершується ріст тіла в довжину, удосконалюється функціонування серцево-судинної системи і нормалізується тиск. Розвиваються нервові клітини і завершується функціональний розвиток клітин мозку; з'являється рівновага у функціонуванні залоз внутрішньої секреції.

Це період формування світогляду, самосвідомості, характеру і життєвого самовизначення, якому сприяє пізнавальна діяльність. Пам'ять старшокласника стає зрілою. Мислення здатне абстрагувати і узагальнювати навчальний матеріал. Мовлення збагачується науковими термінами, увиразнюється і конкретизується.

В цьому віці діти чітко визначають свої життєві і професійні плани, формуються стійкі професійні інтереси. Старшокласники відрізняються підвищенням незалежності в своїх вчинках, критичні по відношенню до інших, краще управляють своїми емоціями, вимагають підвищення уваги до своїх думок, суджень.

Відновлюється емоційний контакт з батьками на свідомому рівні, з якими обговорюються життєві перспективи. З'являється порозуміння з вчителями, хоча взаємини з дорослими ще на дистанції. Спілкування з друзями набуває глибоко особистісного характеру, підвищуються вимоги до дружби (змога тримати таємниці, взаєморозуміння, відвертість тощо). Вперше старшокласники переживають почуття кохання, проводять вільний час та будують взаємини з протилежною статтю.

Провідною діяльністю є навчально-професійна тому, що само в ній формується визначення свого місця в суспільстві, система цінностей, професії, а також вибір друга чи подруги, супутника життя. Задля цього необхідно включати старшокласників в розв'язання реальних життєвих проблем. В виховній роботі слід приділяти особливу увагу формуванню життєвих ідеалів, переконань, морально цінних якостей.

Слід зазначити, що межі вікових періодів відносно рухомі, тому що природний потенціал дітей і виховний вплив на них різні. В середині кожної вікової групи існують значні відмінності, що залежать від природних задатків, умов життя і виховання дитини, їх називають індивідуальними особливостями (темперамент, характер, здібності тощо).

Поведінка особистості визначається сукупністю дій та вчинків, способом життя. У поведінці проявляються індивідуальні

особливості, характер, темперамент, потреби й уподобання, що слід враховувати у навчально-виховному процесі.

Індивідуальний підхід та індивідуальна робота вчителя з учнями. Проблема індивідуальних особливостей учнів та їх урахування у навчально-виховному процесі виникла ще в давні часи. *Індивідуальне навчання* (найдавніша система) – процес навчання одного учня в певному темпі за індивідуальною програмою на основі врахування його індивідуальних особливостей. *Індивідуально-групова та класно-урочна* системи, що виникли пізніше, носять колективний характер навчання.

Проблема *індивідуального підходу* виникла на основі протиріччя між колективним характером навчання і індивідуальним характером засвоєння знань. *Індивідуальний підхід* – найважливіший принцип педагогіки, який означає дієву увагу до кожного учня з метою розвитку його творчої індивідуальності, включення в активну колективну роботу.

До характеристики індивідуального підходу та способів його використання на практиці звертались так чи інакше всі без винятку педагоги минулого та сучасності. В педагогічній системі видатного чеського педагога Я. Коменського чітко зазначені положення про те, що процес навчання і виховання дітей необхідно будувати з урахуванням їх вікових й індивідуальних особливостей та виявляти ці особливості шляхом систематичних спостережень.

Відомий вітчизняний педагог К.Ушинський розробив методику прийомів індивідуального підходу до дітей та основ профілактичної роботи щодо виховання корисних звичок. У той же час він наголошував, що в складному процесі реалізації індивідуального підходу до дитини не можна давати готові рецепти, тим самим підкреслюючи творчий характер розв'язання зазначеної проблеми.

В.Сухомлинський наголошував на індивідуальній своєрідності особистості кожної дитини. Вивчення індивідуальних особливостей дитини він вважав необхідним починати з її сім'ї, одночасно здійснюючи педагогічну освіту батьків. При цьому він відзначав, що загальні форми роботи необхідно поєднувати з індивідуальними, оскільки в кожній сім'ї свій устрій життя, традиції і складні взаємостосунки між її членами.

Як принцип педагогіки індивідуальний підхід у педагогічній літературі визначається за допомогою різних *зовнішніх характеристик*: "особистісний підхід"; "відповідність виховання щодо вікових та індивідуальних особливостей учнів"; "природовідповідності"; "індивідуалізації виховання і навчання";

"диференціації та індивідуалізації виховного процесу"; "особистісно-орієнтованого підходу".

Принцип індивідуального підходу став також *складовою інших принципів*: "індивідуального підходу до учнів в умовах колективної роботи з групою"; "принцип доступності навчання у його зв'язку з віковими та індивідуальними особливостями учнів"; "фронтальність, колективність й індивідуалізація навчання в їх оптимальному сполученні".

Основними *напрямами здійснення індивідуального підходу* до учнів є:

- вивчення індивідуальних особливостей учнів, специфіки, умов і процесу їх розвитку;
- встановлення міжособистісних контактів із кожною дитиною;
- створення в класному колективі умов для прояву і розвитку реальних й потенційних можливостей учнів, задоволення їх соціально цінисних і особистісно значущих інтересів та потреб;
- вивчення та врахування стану фізичного, психічного та соціального здоров'я учнів;
- соціальна адаптація учнів в умовах дитячого та педагогічного колективу;
- надання індивідуальної допомоги учням, які мають проблеми в адаптації до життєдіяльності класного колективу;
- встановлення позитивних стосунків з учителями та іншими членами колективу навчального закладу;
- профілактична робота з учнями "групи ризику" (дітьми, які виховуються у дисфункційних сім'ях, схильні до правопорушень, вживають наркогенні речовини тощо) щодо виконання норм і правил поведінки у школі та поза її межами;
- взаємодія з батьками, адміністрацією, соціально-психологічною та іншими службами навчального закладу з метою проектування індивідуальної траєкторії розвитку учнів;
- педагогічна підтримка суспільно-корисних ініціатив учнів, корекція відхилень в інтелектуальному, моральному та фізичному становленні їх особистості;
- сприяння вихованцям у діяльності з самопізнання, самовизначення і та саморозвитку;
- діагностика результатів навчання, виховання і розвитку кожного учня, облік його особистих досягнень.

Успішність індивідуального підходу у навчально-виховній роботі залежить від: конкретизації найближчих завдань виховуючого та розвиваючого навчання учнів; уміння систематизувати навчальний

матеріал; гнучкості методики розвиваючого навчання; рівня вихованості, освіченості та педагогічної майстерності вчителя тощо.

Індивідуальна робота є універсальною формою, що використовується, як в навчальному так і виховному процесах. *Індивідуальна робота, як форма навчання*, передбачає виконання навчального завдання самостійно на рівні навчальних можливостей, без взаємодії з іншими школярами, з використанням безпосередньої чи опосередкованої допомоги вчителя. *Індивідуальна робота, як форма виховання* – це безпосередня або опосередкована взаємодія вихователя з вихованцем, заснована на вивченні й врахуванні індивідуальних особливостей, що спрямована на розвиток його особистості.

І н д и в і д у а л ь н а р о б о т а м а є з д і й с н ю в а т и с я з у с і м а в и х о в а н ц я м и , с т в е р д ж у в а в в і д о м и й у к р а ї н с ь к и й п е д а г о г В . С у х о м л и н с ь к и й . В і н п і д к р е с л ю в а в , щ о н е с л і д ч е к а т и п о к и у ч е н ь о п и н и т ь с я у г р у п і " в а ж к и х п і д л і т к і в " , а п о т і м п о ч и н а т и з н и м п р а ц ю в а т и . Т о м у д і я л ь н і с т ь к л а с н о г о к е р і в н и к а , н а й о г о д у м к у , п о в и н н а с п р я м о в у в а т и с я н а с т в о р е н н я у к л а с і с п р и я т л и в о г о с е р е d o в и щ а д л я ф o p m y в а н н я o c o б и с т o c т і к o ж н o г o y ч н я , п e d a r o r i r e c h e н н я т a з a б e з п e c e ч e н н я i н d и в і d u a л ь н o ї t p a e k t o p і ї p o з b и t k y o c o б и c t o c t і , п o ш y k н a й б і л ь ш e ф e k t и в н и x п p и й o м і в i м e t o d і в з d і й c e n n я в и x o в н o ї в з a e m o d і ї .

Виходячи з цього, головна *мета* індивідуальної роботи – сприяння всебічному розвитку вихованця, яка конкретизується у *завданнях*, що окреслюють шляхи роботи з кожною дитиною. Основними *принципами* її організації є: індивідуальний підхід, педагогічний оптимізм, повага до вихованця, вимогливість, розуміння внутрішнього стану, зацікавленість тощо. У виховному процесі вона має здійснюватися *поетапно*:

- вивчення спрямованості розвитку особистості;
- постановка мети, вибір форм та методів взаємодії;
- розроблення і впровадження програми діяльності;
- аналіз і оцінка результатів діяльності.

Індивідуальна робота здійснюється у двох напрямках: *безпосередня* взаємодія з дитиною (формування активної життєвої позиції, прагнення до самовдосконалення, уміння самостійно і

корисно використовувати свій час) і *опосередкований* вплив на неї через усунення напружених та конфліктних ситуацій у сімейно–шкільних стосунках; створення ситуацій успіху у навчанні; включення учнів у організацію виховних заходів. Важливо при цьому добре знати індивідуальні особливості дітей, їх нахили і здібності.

Здійснення індивідуальної роботи має свої *труднощі*: нестача часу, важкість виявлення індивідуальних особливостей учнів, можливості застосування індивідуального підходу до кожної дитини в умовах колективної роботи тощо. *Критерієм ефективності* індивідуальної роботи є темп просування вихованця до більш високого рівня вихованості та пізнавальної самостійності.

Педагогічна практика свідчить, що серед учнів сучасної школи дедалі більше стає дітей з відхиленням від норм поведінки, які погано піддаються педагогічному впливу і потребують особливого індивідуального підходу. Основними *ознаками* таких дітей є психічна нестійкість, низькі пізнавальні потреби, пропуски занять, аморальна поведінка. Відхилення в поведінці людини – це такі дії, що не відповідають нормам, прийнятим у суспільстві, членом якого вона є. Виділяють поведінку, що відхиляється від моральних норм (аморальну), правових (протиправну), медичних (поведінку хворої людини). Відхилення у поведінці неповнолітніх призводить до важковиховуваності. До категорії "важковиховуваних" потрапляють різні діти: невстигаючі, недисципліновані, з неблагополучних сімей, діти з різними нервовими та психічними захворюваннями. Терміни "важкий", "важковиховуваний", "учень з відхиленнями у поведінці" вживають найчастіше як синоніми, їх використовують, як правило, для характеристики учнів з негативним ставленням до навчання та норм моральної поведінки. Тому потребує уточнення поняття "*педагогічно занедбані*", "*важковиховувані*" діти, та учні "*правопорушники*".

Педагогічно занедбані учні – це психічно та фізично здорові діти, для яких правопорушення стали звичайними явищами і перетворилися у нормативну поведінку. У їх стосунках з учителями виявляється стійкий психологічний бар'єр. За своїми діями це ще не злочинці, але найменший зовнішній негативний вплив може привести до правопорушення.

"*Важкі*" учні – це діти з деформованою особистістю, яких вирізняє примітивність потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій, недорозвиненість морально-вольової сфери й недостатній розумовий розвиток, що проявляється у невмінні аналізувати свою поведінку та

прогнозувати її наслідки. До важковиховуваності призводять комплекси *причин*:

- *соціального* характеру (надзвичайна життєва ситуація, несприятливе оточення);
- *психологічні* (виникнення протиріччя між "хочу" і "можу");
- *генетичні* (психопатія або інші патології мозку);
- *педагогічні* (пов'язані з вихованням дитини у сім'ї і школі).

При переході у середню ланку школи важковиховуваність доповнюється проблемами підліткового віку.

Учні-правопорушники – це діти, що майже систематично порушують суспільні норми поведінки, передбачені законодавством. Деформація особистості проявляється у *девіантній* поведінці, тобто відхиленні від норм психічного здоров'я, права, культури, моралі. Протиправну поведінку називають *делінквентною*, злочинну – *кримінальною*. Алкоголізм та наркоманія, агресивна поведінка, бродяжництво та крадіжки, вбивства та зґвалтування – далеко неповний перелік прояву деформації особистості і девіантної поведінки. Отже, "правопорушників" слід розглядати як особливу психолого-педагогічну категорію підлітків, виховання яких супроводжується значними труднощами для педагогів, інспекторів у справах неповнолітніх, батьків і громадськості.

Таким чином поняття "педагогічно занедбаний" характеризує історію виховання дитини, а "важкий" – свідчить про результати такого "виховання". Педагогічно занедбана дитина рано чи пізно стає "важкою". Якщо своєчасно не вжити заходів, то педагогічна занедбаність і важковиховуваність може стати передумовою і початком шляху до правопорушень.

Система профілактичної роботи передбачає: постійне вивчення учня та його оточення; визначення мети, завдань, принципів виховання; планування та керівництво виховним процесом; відбір форм і методів виховної взаємодії; керівництво діяльністю та спілкуванням дітей; взаєморозуміння між колективом учнів і педагогів; єдність змісту та організації правовиховної роботи. Наприклад, турбуючись про дітей з малорозвиненою увагою, В.Сухомлинський склав спеціальний "Задачник для неуважних", що становив близько двохсот задач, узятих здебільшого з народної педагогіки, розв'язувати які означало самостійно думати, аналізувати.

Отже, робота з важковиховуваними учнями повинна охоплювати також всі *структурні ланки школи*:

- дирекція школи вивчає особливості контингенту (учнів школи), причини виникнення важковиховуваності, передовий педагогічний досвід та визначає шляхи вдосконалення навчально-виховної

роботи;

- заступник директора з виховної роботи складає план взаємодії з важковиховуваними дітьми, неблагополучними сім'ями, координує та узгоджує його з класними керівниками;

- класні керівники виявляють та вивчають інтереси, здібності, нахили важковиховуваних учнів, залучають їх до позакласної та позашкільної діяльності;

- психолог здійснює психологічну профілактику та корекцію відхилень у поведінці неповнолітніх;

- вчителі-предметники надають індивідуальну допомогу щодо ліквідації прогалів у знаннях невстигаючих учнів;

- педагог-організатор залучає до роботи в гуртках, секціях, клубах, товариствах за інтересами в школі, в позашкільних закладах, за місцем проживання;

- органи учнівського самоврядування стимулюють до участі у різних видах громадсько-корисної діяльності, виконання доручень, надають шефську допомогу;

- батьківський комітет співпрацює з педагогічним колективом в організації педагогічного всеобучу батьків, заслуховує на своїх засіданнях проблеми важковиховуваних дітей та допомагає у їх вирішенні;

- бібліотекар сприяє та мотивує розвиток читацьких інтересів важковиховуваних;

- медичний персонал дає педагогам відомості про стан здоров'я, попереджує про нервово-психічні відхилення у неповнолітніх.

Одним з головних напрямів роботи з "важковиховуваними" є *організація раціонального використання вільного часу учнів*. Потрібно зацікавити їх різними формами позакласної роботи. Цьому сприяють, наприклад, клуби для старшокласників ("Ерудит", "Ми і закон", "Мистецтво спілкування і взаєморозуміння", "Сімейна азбука", зустрічі на "Брейн-рингу", КВК тощо.). Учні, схильні до правопорушень, забезпечуються путівками в табори, перебувають на оздоровчих шкільних майданчиках, працюють у таборах праці та відпочинку.

Профілактика "важковиховуваності" також передбачає нейтралізацію джерел шкідливого впливу на них шляхом створення умов для позашкільної роботи і дозвілля у тому мікрорайоні, де вони живуть. Це можуть бути клуби, гуртки, які працюють на базі навчально-виховних закладів, спортивно-технічні об'єднання, різні позашкільні установи, що ґрунтуються на зацікавленості учнів певним видом діяльності і дозволяють їм розкрити свої здібності, задовольнити потреби в самоосвіті, прилучитися до творчої діяльності.

Одна з найважливіших соціально-педагогічних проблем, яка турбувала В.Сухомлинського, чим зумовлена девіантна поведінка дітей підлітків і як їй запобігти. Він вивчив матеріали слідства по 460 кримінальним справам. У кожній сім'ї, яка давала суспільству правопорушника або злочинця, було щось недобре. У багатьох сім'ях існувала духовна убогість людських стосунків, а в школах, в класних колективах, де навчались ці підлітки, ніхто не цікавився, які їх інтереси і потреби, у чому вони знаходять радість буття.

Здійснюючи *запобіжно-виховну роботу з сім'ями учнів*, важливо залучити батьків до керівництва учнівськими об'єднаннями за інтересами; чергування по школі; проведення рейдів; керівництва самопідготовкою учнів; вивчення умов перебування дітей у сім'ї тощо. Особливу увагу необхідно приділяти *неблагополучним і формально благополучним сім'ям*, а також таким, що допускають помилки у вихованні. З цією метою у школах створюються консультпункти для батьків; проводяться бесіди та лекції лікарів, юристів, педагогів; батьківські конференції ("Правовиховна робота з школярами, учнівською молоддю"); тижні сім'ї; всеобуч для батьків ("Сімейна азбука", "Ваша дитина росте", "Культура сімейних відносин" тощо).

До завдань *класного керівника* входить вивчення інтересів, здібностей, нахилів важковиховуваних учнів і залучення їх до роботи гуртків, спортивних секцій як у школі, так і в позашкільних закладах. Робота із батьківським комітетом класу, сім'ями важковиховуваних учнів та неблагополучними родинами повинна бути спрямована на озброєння їх педагогічними знаннями, надання конкретної індивідуальної методичної допомоги.

Подальшою метою індивідуальної роботи вчителя-вихователя є постійне закріплення позитивних якостей та рис характеру шляхом *самовиховання*. "Виховання, що спонукає до самовиховання, – наголошував В. Сухомлинський, – це і є, на моє глибоке переконання, справжнє виховання". Для цього *необхідно*:

- формувати у вихованців потребу наполегливо розвивати свою особистість;
- допомагати їм оволодівати мистецтвом всебічного самовдосконалення;
- стимулювати конкретні кроки у виробленні в собі якостей, необхідних для плідної життєдіяльності;
- створювати умови для їх духовного, професійного і фізичного самовиховання.

Одним з найважливіших завдань навчально-виховного процесу та сутністю індивідуальної роботи є розвиток та формування

здібностей дитини, що є основою обдарованості. *Здібності* – це сукупність індивідуально-психологічних особливостей, які є умовою успішного, високоякісного виконання людиною певної діяльності і зумовлюють різницю в динаміці оволодіння потрібними для неї знаннями, уміннями та навичками. Природною передумовою розвитку здібностей вважають *здатки* – отримані від народження природні потенції розвитку певних психічних якостей.

Здібності формуються та розвиваються під впливом умов життя та діяльності, навчання та виховання. Розрізняють здібності *загальні* – розумові властивості, які виявляються у багатьох галузях знань, та *спеціальні* – в окремих сферах діяльності (мистецтво, спорт, техніка тощо). Загальні здібності є не тільки передумовою, але й результатом всебічного розвитку особистості. Спеціальні здібності дитини виявляються тим краще, чим вищий її загальний розумовий розвиток. Увага до індивідуальних здібностей дитини необхідна і тоді, коли вони не визначені. У таких випадках в кожній дитині необхідно шукати щось таке, що притаманне лише їй, що у майбутньому при переході до іншого вікового періоду або зміни зовнішніх обставин може стати перспективним для подальшого розвитку.

Здібності дитини не можуть розвиватися без її активності та *схильностей*, під якими розуміють бажання або тяжіння до певних видів діяльності. *Схильності* є свого роду показниками та передумовами розвитку здібностей та залежать від умов середовища, навчання і виховання. Розрізняють такі категорії здібних дітей:

- з *раннім розвитком інтелекту* – їм притаманний швидкий темп навчання, випередження у розвитку ровесників;
- з *яскравим проявом здібностей до окремих видів діяльності і шкільних наук* – вони характеризуються звичайним загальним рівнем розвитку інтелекту і особливими нахилами в певній галузі мистецтва, науки чи техніки;
- з *потенційними ознаками обдарованості* – їх відрізняє особлива своєрідність розумової праці, оригінальність і самостійність суджень, неординарність точки зору з різних питань.

Обдарованістю називають своєрідне поєднання та високий рівень здібностей. Не слід ототожнювати поняття "обдарованість" та "талановитість", під яким розуміють високий ступінь творчих здібностей до будь-якої спеціальної діяльності, що реалізується у конкретних суспільно значущих продуктах. Можна виділити наступні *види обдарованості*:

- *спеціальна* (художня, музична, спортивна тощо) – високі досягнення у різних галузях творчості і виконавської майстерності;

- *загальна* (інтелектуальна) – швидке оволодіння основними поняттями, легке запам'ятовування і збереження інформації;
- *академічна* – успішність у засвоєнні окремих предметів;
- *творча* – характеризується здатністю висувати нові ідеї або блискуче використовувати те, що вже стало набутками суспільства;
- *соціальна* – схильність до встановлення конструктивних взаємовідносин з іншими людьми;
- *практична* – здатність до підприємницько-практичного мислення;
- *однобічна* – виключно високий рівень розвитку однієї групи здібностей, всі інші розвинені нижче середнього.

Зазначені види обдарованості не ізольовані: людина може бути обдарованою по відношенню до цілої групи споріднених здібностей. Але всі види обдарованості обов'язково передбачають певний рівень розвитку розумових здібностей. Чим вищий цей рівень, тим ефективніше її діяльність у тій або іншій спеціальній сфері.

Обдаровані діти ("вундеркінди") – діти з високим рівнем розумового розвитку або спеціальних здібностей. За рішенням Всесвітньої організації охорони здоров'я обдаровані діти віднесені до групи ризику і потребують особливого виховання, розробки спеціальних, індивідуальних навчальних програм, спеціально підготовлених вчителів, навчання у спеціальних школах. *Основними рисами* таких дітей є: розумова активність, винахідливість у заняттях, ініціативність, комунікативність, позитивна життєва енергія, багатство активного словника, випередження у навчанні, схильність до праці, творчість.

Робота з обдарованими дітьми будується на таких принципах: індивідуальний підхід, навчання на високому рівні складності; звільнення дитини від тотальної регламентації, створення ситуації вибору тощо. Головна умова ефективного розвитку обдарованості – оптимальна взаємодія між зовнішніми і внутрішніми чинниками впливу на особистість дитини. Керівництво цим процесом передбачає конструювання індивідуалізованого навчально-виховного процесу, спрямованого на розвиток творчих здібностей дітей.

Система роботи з обдарованою дитиною включає наступні кроки:

- виявлення особливостей обдарованості (здібності, інтереси, схильності);
- практичне врахування визначених психологічних особливостей обдарованої дитини в індивідуальній роботі (забезпечення максимальних умов);
- перебудова власної професійної діяльності педагога;

- спрямування навчально-виховного процесу на організацію продуктивної діяльності обдарованої дитини в обраній сфері діяльності;
- координація зусиль батьків та вчителів у розумінні та допомозі обдарованим дітям.

У педагогічній практиці відомий такий факт, як "згасання обдарованості". Причинами цього явища може бути:

- відсутність у структурі обдарованості творчого компонента (творчі задатки відсутні або не були своєчасно та повною мірою розвинені);
- зміна зовнішніх умов, до яких дитина не підготовлена;
- недостатній рівень необхідних вольових якостей.

Тому найбільш правильним у роботі з обдарованими дітьми є формування у них прагнення до подальшого вдосконалення, самовизначення, виховання вольових якостей та створення умов та можливостей щодо самореалізації. Наприклад, В. Сухомлинський для розвитку індивідуальних нахилів, задатків та здібностей школярів в позаурочний час розробив систему гурткової роботи. У Павлівській середній школі щорічно діяли 70-80 гуртків, де кожен учень міг розвинути власні здібності, займаючись одночасно у 2-3 гуртках.

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Назвати рушійні сили та фактори розвитку особистості.
2. Виділити структурні компоненти особистості.
3. Назвати закономірності розвитку особистості.
4. Розкрити роль діяльності та активності у процесі розвитку особистості.
5. Дати характеристику основних періодів шкільного дитинства.
6. Довести, що процеси розвитку особистості та колективу діалектично взаємопов'язані.
7. Розтлумачити, в чому полягає діалектична взаємодія основних факторів розвитку особистості в різні вікові періоди.
8. Прокоментувати вислів А. Макаренка: "Хороше в людині доводиться завжди проектувати, і педагог мусить це робити. Він повинен підходити до людини з оптимістичною гіпотезою, навіть з ризиком помилитися...".
9. Проаналізувати народні уявлення щодо основних факторів розвитку особистості.
10. Прокоментувати вислів: "Індивідом народжуються, особистістю стають, індивідуальність відстоюють".
11. Співставити роль спадковості та виховання в процесі розвитку особистості.
12. Проаналізувати, за яких умов навчання та виховання можуть

стати провідними факторами розвитку особистості.

13. Пояснити логіку корекційної діяльності вчителя у процесі індивідуальної роботи з дітьми.

14. Назвати причини важковихованості підлітка.

15. Охарактеризувати умови ефективності індивідуальної роботи з дітьми.

16. Визначити напрями допомоги обдарованим дітям у реалізації своїх можливостей.

Тестові завдання

Вибрати правильну відповідь

1. *Фактори розвитку особистості – це*

- а) спадковість, спілкування, гра;
- б) середовище, традиції, навчання;
- в) спадковість, середовище, виховання, активність.

2. *Теорії, які пояснюють природу співвідношення біологічного і соціального в розвитку особистості:*

- а) геліогенна теорія, теорія гетерозії, теорія урбанізації;
- б) біологізаторська та соціологічна теорія;
- в) теорія екзистенціалізму, неотмізму.

3. *Особистість формується під впливом:*

- а) спадковості; в) освіти; д) середовища; ж) власної активності;
- б) навчання; г) виховання; е) учителя; з) батьків.

4. *Формування особистості – це*

- а) цілеспрямований процес виховання у дітей необхідних поглядів і якостей;
- б) становлення людини як соціальної істоти, яке відбувається в результаті її виховання;
- в) становлення людини під впливом різних факторів;
- г) цілеспрямований процес взаємодії вихователя і вихованців, спрямований на досягнення певної мети.

5. *Індивідуальний підхід – це*

- а) форма; г) процес;
- б) засіб; д) метод;
- в) принцип; е) закономірність.

6. *Індивідуальна робота – це*

- а) метод виховання або навчання;
- б) принцип навчально-виховного процесу;
- в) форма виховання або навчання;
- г) засіб виховання.

7. Поняття "важкий підліток" у сучасній педагогічній науці і практиці вживають для визначення:

- а) складності виховання певної дитини;
- б) педагогічної занедбаності школяра;
- в) педагогічного явища, яке характеризується опором дитини педагогічному впливу, складністю пошуку засобів індивідуального підходу до неї;
- г) педагогічного явища, яке відображає складність сучасної соціальної ситуації.

1.4. Колектив та його вплив на формування особистості

Колектив, його ознаки і структура.

*Формування учнівського колективу,
характеристика етапів його розвитку.*

Закони життя дитячого колективу.

Розвиок активності та ініціативи особистості.

Учнівське самоврядування.

Колектив, його ознаки і структура. А. Макаренко стверджував, що "головна виховуюча сила – колектив. Не протиставлення особистості колективу, а єдність інтересів суспільства, колективу та особистості, їх діалектичний взаємозв'язок і взаємозалежність. Своєрідність розвитку кожного є умовою вільного розвитку усіх". Видатний педагог називав колектив "особливою гімнастичною залом, де відбувається тренування особистості».

Термін "колектив" походить від латинського *collectives* – збірний. *Колектив* – соціальна цілісність людей, об'єднаних на основі суспільно-значущих цілей, спільних ціннісних орієнтацій та спілкування. Ознаки (характерні риси) колективу:

- наявність соціально-значущої мети;
- спільна суспільно-корисна діяльність;
- наявність органів самоврядування;
- встановлення певних психологічних стосунків (взаєморозуміння, відповідальності, взаємодопомоги, повага).

У реальному житті існують різні типи колективів: навчальні, виробничі, студентські, спортивні та інші. Колективи можуть бути одновікові та різновікові, первинні (клас, студентська група) і загальні, які об'єднують декілька первинних колективів (наприклад, загальношкільний колектив). *Учнівський колектив* – своєрідна форма спільності дітей, об'єднаних на основі суспільно-значущих цілей, спільних ціннісних орієнтацій та спілкування. Специфічними ознаками учнівського колективу (додатково до загальних ознак колективу) є:

- віковий діапазон;
- специфічна діяльність (навчання);
- мінливість складу;
- недостатність життєвого досвіду.

Типами учнівського колективу є шкільні класи, колективи клубного типу, виробничі бригади, гуртки тощо. Найбільш узагальненим є загальношкільний колектив, на чолі якого органи шкільного самоврядування. Регулюючим і координуючим центром учнівського колективу є рада школи. На думку А. Макаренка, "школа повинна бути єдиним колективом, в якому організовані всі виховні процеси, і окремий член цього колективу повинен відчувати свою залежність від нього, від колективу, повинен бути відданий інтересам колективу, і відстоювати ці інтереси, і, в першу чергу, дорожити цим колективом".

У структурі загальношкільного колективу виділяють чотири підструктури, що пов'язані між собою певними зв'язками (лінійні, доповнення, взаємопроникнення):

- *навчальна* – складається із сукупності класів (наприклад, 1-А, 8-Б, 9-Г) і предметних гуртків та виконує навчальну функцію;
- *клубна* – (об'єднання спортивно-оздоровчого характеру, дитячі об'єднання за інтересами, колективи художньої самодіяльності, гуртки, секції, студії) спрямована на розвиток індивідуальних здібностей та талантів дітей;
- *трудова* – (різні форми суспільно-корисної діяльності, трудові об'єднання, бригади, ланки) виконує функцію формування трудових умінь і навичок з урахуванням професійної спрямованості учнів;
- *громадська* – (дитячо-юнацькі організації та об'єднання) виконує функцію організації суспільно-корисної діяльності.

Всі типи колективів пов'язані спільністю цілей та єдністю принципів, що забезпечують включення всіх учнів в активну позицію в будь-якому виді діяльності. Наявність різних типів колективів свідчить про складність його структури. Найбільш стабільною ланкою в офіційній структурі шкільного колективу є колектив класу.

Кожен учнівський колектив включає в себе мікрогрупи (3-7 осіб), засновані на ділових, особистісних та емоційних зв'язках.

Формування учнівського колективу, характеристика етапів його розвитку. Колектив – це динамічна соціальна система. *Розвиток колективу* – це процес становлення суспільних та особистісних відносин між учнями, між шкільним та класним колективами, між колективом учнів та педагогів. Динаміка та етапи розвитку колективу розглядалися різними педагогами та психологами.

А.Макаренко розглядав колектив як динамічне об'єднання, яке "живе" доти, доки розвивається (закон руху колективу), яке у своєму розвитку проходить ряд стадій. Розглянемо розроблену вченим класифікацію *етапів (стадій) розвитку колективу* (відповідно до поставлених вимог):

I етап: колектив виступає як *мета* виховних зусиль педагога. Вимога (авторитарна, з навіюванням, беззаперечна, рішуча) йде від педагога до кожного учня. Значущою є роль педагога, який вимагає, вивчає вихованців, організовує різноманітну колективну діяльність. Актив знаходиться у стадії формування. Функція вчителя – організаційна.

II етап: колектив *інструмент* цілеспрямованого формування певних якостей особистості. Вимога від вчителя до активу, від активу до кожного учня. Вимагає педагог і актив. Відбувається подальша робота з активом та розвиток активності у різноманітних формах колективної діяльності. Головна умова руху колективу на наступний етап – зміна та навчання активу. Функція вчителя – комунікативна.

III етап: колектив стимул до *самовиховання*. Вимога від кожного учня до себе і товаришів. Атмосфера взаємної доброзичливості, вимогливості – розквіт колективу, який висуває вимоги до окремої особистості. А. Макаренко називав такої колектив "колективом егоїстів", оскільки учні замкнуті тільки на своєму та байдужі до інших колективів. Функція учителя – дослідницько-коректуюча.

IV етап: колектив *взаємодіє та допомагає* іншим. Вимога до свого та інших колективів. Це найвища стадія – це самовиховання, коли кожен член колективу не чекає, поки йому дасть доручення колектив чи його лідер, а сам, виходячи з інтересів колективу, бере на себе певні обов'язки, виконує їх й сам себе контролює. Функція учителя – дослідницько-коректуюча.

Розглянемо іншу класифікацію – А. Лутошкіна, розроблену на основі асоціативних зв'язків:

I етап. "Піщаний розсип" – кожен сам за себе.

II етап. "М'яка глина" – виникають внутрішні зв'язки.

III етап. "Блимаючий маяк" – виділяється актив, мета є спільною, але не вистачає волі і стійкості щодо її досягнення.

IV етап. "Червоний парус" – спрямованість вперед, один за всіх і всі за одного, взаємодопомога, взаєморозуміння, але замкнутість у своєму колективі.

V етап. "Палаючий факел" – допомога всім, хто цього потребує.

Розглядаючи представлені етапи розвитку колективу, можна зробити наступні висновки:

- колектив, створений з виховною метою під безпосереднім керівництвом педагогів, в процесі свого подальшого розвитку набуває здатність до саморуху;
- джерелом саморуху колективу є постановка все більш складних цілей;
- в ході розвитку колективу змінюється життєва позиція (від менш цінної у моральному відношенні до громадянської) та активність вихованців.

Потрібно також мати на увазі, що у реальному житті колективу етапи його розвитку та характер функцій нерідко переплітаються та видозмінюються.

Колектив стає ефективним інструментом виховання лише тоді, коли перетворюється з об'єкту на суб'єкт виховання. Тому проблему колективу розглядають з двох точок зору:

- 1) колектив – як *мета* виховання;
- 2) колектив – як *засіб* виховання.

Колектив перетворюється з об'єкта (мети) на суб'єкт (засіб) виховання у ході свого розвитку та стає носієм виховних функцій:

- організаторської – управління своєю суспільно-корисною діяльністю;
- морально-виховної – стає носієм моральних ідеалів;
- стимулювання – сприяє формуванню морально-ціннісних стимулів, регулює поведінку.

Закони життя дитячого колективу. Здійснюючи керівництво дитячим колективом, педагог завжди розв'язує двоєдине завдання – сприяє розвитку мотивів єднання і згуртування дітей в колективі та створює умови щодо реалізації індивідуальності й творчої самобутності кожної особистості. Більшість з законів розроблено та практично застосовано у практичній діяльності видатного вітчизняного педагога А.Макаренка.

Закони життя колективу:

- Рух вперед – форма життя колективу, зупинка – смерть.
- Мажор – постійна бадьорість, готовність до корисних та інтересних справ.
- Дружба, єднання.
- Почуття захищеності – жоден не повинен відчувати себе відособленим, не захищеним, ніхто не має право принижати слабшого.
- Активність – проявляється в готовності до включення в різні види діяльності.

- Почуття власної гідності – виникає з уявлень про цінність свого колективу, гордість за нього.
- Стриманість у словах, вчинках, емоціях.
- Традиції, ритуали, правила – ніщо так не змінює колектив, як традиції.
- Навчання та змінність активу.
- Принцип відповідальної залежності
- Громадська думка – переважаюча оцінка, що дається у середовищі учнів різноманітним явищам та фактам колективного життя.

Принципи роботи з дитячим колективом:

- Система перспективних ліній (близька, середня, далека) – рух від найближчих інтересів дитини до розвитку високих потреб і цінностей.
- Педагогіка паралельної дії (взаємодія колективу, активу та педагога).
- Організація різноманітної діяльності.
- Різноманітність форм й методів організації діяльності.
- Колектив – арена для самовираження та самоствердження особистості.
- Орієнтація на потреби, здібності, таланти, інтереси школярів.
- Найвища мета і сутність виховання – дитина, підліток, юнак.
- Активна участь кожного у справах колективу.

Помилки у роботі з колективом:

- Ставлення до колективу, як до дисциплінарного способу впливу на особистість.
- Бюрократичний підхід до створення управлінського апарату.
- Заорганізованість.
- Надмірна опіка.
- Невміле використання громадської думки.
- Неузгодженість діяльності різних колективів.
- Ігнорування специфічних особливостей віку.
- Відсутність психолого-педагогічного вивчення кожної особистості.

Розвиок активності та ініціативи особистості. Учніське самоврядування. Ініціатива, творча позиція особистості, зростання самостійності і самоврядування дітей, ціннісний зміст їх спільної діяльності є індикаторами виховного потенціалу дитячого колективу. Важливу роль у цьому відіграє *учнівське самоврядування* – демократична форма організації життєдіяльності учнівських колективів, яка забезпечує розвиток самостійності учнів в прийнятті і реалізації рішень для досягнення суспільне значущих цілей.

Система шкільного самоврядування має *три рівні*:

- перший (базисний) – класне учнівське самоврядування;

- другий – шкільне учнівське самоврядування;
- третій – загальношкільне самоврядування (включає педагогічну раду, раду батьківську та власне учнівське самоврядування).

Воно має реалізувати такі *функції*: інформаційно-аналітичну, мотиваційно-цільову, конструктивно-прогностичну, організаційну, контрольно-діагностичну та регулятивно-корекційну.

Сучасне учнівське самоврядування повинно бути побудоване на таких, *принципах*:

- *педагогічне керівництво* – наявність педагога-консультанта, що забезпечує єдність педагогічного керівництва з творчою ініціативою учнів (у класі педагогічне керівництво здійснює класний керівник, на шкільному рівні – закріплені педагогічною радою педагоги);

- *предметність діяльності* – органи самоурядування формуються для організації різноманітної діяльності в колективі і для колективу;

- *єдине планування* – створення єдиного плану виховної діяльності, що є основним механізмом включення в організацію внутрішнього життя школи всіх учасників педагогічного процесу;

- *виборність органів самоврядування* – в одні органи його члени обираються, в інші - входять згідно Положення про структуру і функції органів самоврядування;

- *змінність функцій керівництва і підпорядкування терміном в один рік, змінність видів діяльності в ті ж терміни;*

- *принцип демократизму* – участь всіх учнів в системі самоврядування;

- *узгодженість дій* – розбіжності можуть проявлятися до прийняття рішення, а потім відбувається пошук спільних точок дотику різних ідей, вибудовується спільне рішення, після прийняття якого діє правило обов'язкового його виконання всіма учасниками процесу.

Етапи діяльності учнівського самоврядування:

1. *Отримання інформації та її аналіз* – здійснюються на всіх рівнях шкільного самоврядування. В класних колективах аналізують діяльність кожного члена колективу і органів учнівського самоврядування. В загально-шкільних – проводиться вертикальний аналіз (за кожним напрямом окремо) і вертикально-горизонтальний (на раді учнів і раді школи). Аналіз доповнюється самоаналізом і навпаки.

2. *Планування* – це відповідь на питання "Що робити? Що робити в класі і що робити в школі?" У плануванні беруть участь: в

класних колективах – органи самоврядування класу, на загальношкільному рівні – органи самоврядування школи.

3. *Організація* – підготовка учнів до діяльності (мотивація учнів, визначення часу, відповідальних, обладнання тощо).

4. *Контроль* – отримання інформації про перебіг всіх процесів під час організаторської та виконавчої діяльності для аналізу і корекції системи. Здійснюється на рівні самоконтролю і контролю з боку органів учнівського самоврядування.

5. *Регулювання і корекція* – це внесення змін у функціонування системи, якщо воно відхиляється від норми. Відбувається через діяльність учнів та керівників тих чи інших органів учнівського самоврядування.

Зміст роботи органів самоврядування визначається виходячи з провідних напрямів діяльності, характерних для організації позакласних занять в школах:

- *самообслуговування* – турбота про порядок і чистоту в класі та школі, організація чергування, створення правового поля у внутрішньому житті школи;
- *пізнавальна діяльність* – інтелектуальні марафони, предметні олімпіади і вечори, різноманітні ігри (КВН, "Що, де, коли?" тощо), конференції, диспути, консультації (взаємодопомога учням в навчанні), зустрічі з цікавими людьми тощо;
- *художньо-естетична діяльність* – організації свят, конкурсів, концертів, виставок, фестивалей, зустрічей, екскурсій тощо;
- *спортивно-оздоровча діяльність* відбувається відповідно до потреб фізичного розвитку і інтересів дітей, участь у ній не повинна бути примусовою;
- *шефська діяльність* – це допомога молодшим, турбота про старших;
- *інформаційна діяльність* – усна чи письмова інформація про життя школи, що набуває особливого значення в умовах нового інформаційного поля, та має суттєве значення для прийняття рішення, привчання учнів до життя;
- *туристично-екскурсійна діяльність* – організація екскурсій (місцевих, регіональних, закордонних).

Таким чином, учнівське самоврядування – це не наглядова структура, а спосіб організації життя колективу. Між радою учнівського самоврядування, педагогічним колективом та батьками існує нерозривний зв'язок, як між рівноправними партнерами, де дистанцією є авторитет дорослих. Умовами успішного існування учнівського самоврядування є:

- чітке визначення прав та обов'язків органів самоврядування;

- готовність педагогів поважати рішення і пропозиції учнів;
- забезпечення демократичних процедур обрання лідерів та прийняття рішень;
- можливість учнів самостійно планувати, організовувати та підводити підсумки;
- здійснення тактової педагогічної допомоги органам учнівського самоврядування;
- готовність учителів та адміністрації школи взаємодіяти з учнями;
- повага до реальних прав і обов'язків учнів.

Видатний вітчизняний педагог А.Макаренко розробив теорію дитячого колективу, розкрив основні його ознаки, визначив стадії розвитку, шляхи формування і методику використання виховних можливостей колективу. Згідно з його вченням, головними ознаками колективу є: загальна мета, праця та загальна організація цієї праці; органічний зв'язок з іншими колективами; наявність органів самоврядування, відносини відповідальної залежності.

Ідеї А.Макаренка щодо виховання у колективі та через колектив продовжував і реалізував у роботі Павлиської середньої школи на Кіровоградщині видатний український педагог В. Сухомлинський. Дитячий колектив Василь Олександрович розглядав нетрадиційно для свого часу, визначаючи індивідуальний внесок кожного вихованця у духовне життя колективу та їх взаємовплив. У своїй роботі він йшов від індивідуальності до колективу, виступав проти тиску колективу на особистість, підпорядкування особистих інтересів потребам колективу та обґрунтовував думку про гармонію особистих і суспільних інтересів. Духовне багатство кожної особистості він вважав підґрунтям для цікавого, змістовного життя колективу. "Колективізм, – писав педагог у праці "Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості", – не тільки результат виховання, а й процес, і комплекс засобів, які формують свідомість, погляди, переконання, вчинки людини. Життя і праця в колективі є школою становлення буквально всіх рис особистості... Від того, які ідеї лежать в основі трудових, духовних, морально-естетичних взаємовідносин між членами колективу як людської спільноти, залежить становлення понять і уявлень особистості про добро і зло, про обов'язок і справедливість, честь і гідність". Так, на його думку, виявляється залежність особистості від колективу. Проте, наголошував він, існує і зворотна залежність – колективу від особистості. "Трудовий колектив, – писав він у праці "Народження громадянина", – це не якась безлика маса, що діє з наказу чи команди. Без яскраво виражених особистостей нема колективу".

В.Сухомлинський прагнув організувати цілісний процес виховання колективу школярів, включаючи їх в активну взаємодію з педагогічним. Найголовнішими принципами життя колективу він вважав розвиток гуманістичних взаємин між дітьми, створення здорової духовної спільності, повагу до кожної особистості. Сутністю колективістського виховання – взаємне духовне збагачення дітей, турботу про кожного члена колективу. Виникнення єдності колективного та індивідуального, громадського та особистісного, близькості дітей і вихователя, на його думку, є підґрунтям зміцнення колективу.

У Павлівській школі видатний педагог зумів створити дружний дитячий колектив, у якому діти турбувались один про одного, відвідували хворих, допомагали відстаючим. Поступово в нього та його колег створилася велика педагогічна ідея, що "дитячий колектив тільки тоді стає силою, яка виховує, коли він підвищує кожну людину, затверджує у кожній почуття власної гідності, поваги до себе". "Майстерність колективу, на його думку, - це педагогічні ідеї, але ідеї без конкретних справ перетворюються на пустоцвіт".

Погляди В.Сухомлинського на роль колективу і місце в ньому особистості у сформульованому ним "положенні про взаємозалежність особистості і колективу як сукупності особистостей" (принцип взаємозалежності колективу і особистості), є актуальними для сучасної школи.

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Назвати функції учнівського колективу.
2. Дати характеристику етапів (стадій) розвитку колективу, що розроблена А. Макаренком та О. Лутошкіним.
3. Розкрити значення традицій як засобу формування дитячого колективу.
4. Довести чи спростувати твердження А. Макаренка: "Головна виховуюча сила – колектив. Не протиставлення особистості колективу, а єдність інтересів суспільства, колективу і особистості, їх діалектичний взаємозв'язок та взаємозалежність".
5. Проаналізувати твердження А. Макаренка, що постійно ставлячи і досягаючи нових цілей, колектив "може розвинутися до абсолютного непередбачуваних перспектив".
6. Співставити означення поняття "колектив", та вислів А. Макаренка: "Колектив – це особлива гімнастична зала, де відбувається тренування особистості".
7. Проаналізувати вислів А. Макаренка: "Справжнім стимулом

людського життя є завтрашня радість. У педагогічній техніці ця завтрашня радість є одним з найважливіших об'єктів роботи. ...Виховати людину – значить виховати в неї перспективні шляхи".

8. Висловити та аргументувати свою думку щодо вислову деяких педагогів: "Колективне виховання нівелює розвиток індивідуальності".
9. Оцінити вислів С. Шацького: "Для дітей найбільш важливим є дитяче співтовариство. Педагог – старший товариш, помічник, а не зовнішня щодо вихованців сила".
10. Дати оцінку розробленим А. Макаренком законам життя колективу щодо застосування у сучасній школі.
11. Висловити свою думку щодо визначення В. Сухомлинського: "Колектив – це комплекс індивідуальностей, які збагачують один одного".

Тестові завдання

Вибрати правильну відповідь

1. А. Макаренко вважав, що головним критерієм у визначенні стадій розвитку колективу є:

- а) участь в органах самоврядування; в) організація діяльності учнів;
б) стосунки між вихованцями; г) характер пред'явлених вимог.

2. Обов'язковими ознаками виховного колективу є:

- а) однаковий вік; г) тривалість існування об'єднання;
б) відносини "відповідальної залежності»; д) наявність наставника;
в) спільна суспільно корисна діяльність; е) наявність органів самоврядування.

3. Сутністю "педагогіки паралельної дії" є:

- а) учень – актив – колектив; в) учитель – учень;
б) учитель – актив – колектив – учень; г) учень – колектив.

4. Найбільш ефективним способом формування загальношкільного колективу є:

- а) учнівські об'єднання за інтересами;
б) систематична діяльність "зведених загонів";
в) систематичне проведення загальношкільних конкурсів;
г) діяльність органів учнівського самоврядування.

РОЗДІЛ II. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ

2.1. Сутність процесу виховання

Сутність процесу виховання, його специфіка, структурні елементи, рушійні сили.

Проблема мети виховання в педагогічному загальнолюдському, національному аспектах.

Мета та ідеал національного виховання.

Основні принципи і закономірності національного виховання та їх характеристика.

Сутність процесу виховання, його специфіка, структурні елементи, рушійні сили. У цілісному педагогічному процесі важливе місце посідає процес виховання (виховний процес). Поняття "виховання" вживається у педагогічному значенні як цілеспрямована взаємодія вихователя та вихованці з метою вирішення виховних завдань (виховання позитивних якостей особистості). "Виховання, на думку В. Сухомлинського, це багатогранний процес постійного духовного збагачення і оновлення тих, хто виховується, і тих, хто виховує". З точки зору філософії сутністю виховання, як педагогічного процесу, є перетворення культури людства в індивідуальну форму існування.

З точки зору педагогіки сутність процесу виховання, як особистісно-орієнтованого процесу, полягає у привласненні соціального досвіду. Зміст цього процесу полягає в тому, щоб те зовнішнє, об'єктивне, найкраще, що є в сучасному досвіді, стало суб'єктивним, перетворилося на погляди і переконання, вчинки і звички поведінки особистості. Основними ознаками, що відображають *сутність та специфіку виховання* є:

- *динамічність* – це процес, що веде до змін у особистості;
- *цілеспрямованість* – виховання є ефективним, якщо його мета чітко визначена, близька і зрозуміла вихованцю, що надає йому систематичності й послідовності, не допускає випадковості, епізодичності й хаотичності виховних заходів;
- *багатофакторність* – наявність численних об'єктивних і суб'єктивних факторів, що зумовлюють складність протікання процесу виховання та допомагають успішно вирішувати його завдання;
- *складність виховання* – полягає в тому, що формується внутрішній світ дитини, проникнути в який дуже важко, його результати не так виразно відчутні як в процесі навчання;

- *тривалість та безперервність* – виховання триває все життя, людина виховується з дитинства до зрілості. "Я продовжую ще вчитися, – писав Гельвецій, – моє виховання ще не завершене. Коли ж воно закінчиться? Коли я не буду більше здатним до нього: після моєї смерті. Все моє життя і є, власне, тривалим вихованням";

- *поступове виявлення результатів* – від моменту безпосереднього виховного впливу (між педагогічними впливами і проявами вихованості або невихованості) лежить тривалий період утворення необхідних властивостей особистості;

- *системність* – необхідність системної роботи (певної виховної системи), спрямованої на реалізацію поставленої мети;

- *комплексність* – передбачає єдність цілей, завдань, змісту, форм і методів процесу виховання;

- *варіативність і невизначеність результатів*, які в одних і тих же умовах його протікання можуть бути різні (обумовлено індивідуальними відмінностями вихованців, їх соціальним досвідом, ставленням до виховання, професійної підготовленістю вихователів, їх майстерністю тощо);

- *двобічність та взаємодія* – це співробітництво вихователів і вихованців, що реалізується у двох напрямках: від вихователя до вихованця (прямий зв'язок) і від вихованця до вихователя (зворотний зв'язок);

- *історично обумовлений характер* – наявність різноманітних систем виховання в різні часи розвитку суспільства в різних країнах ("Афінська" – Давня Греція, "Спартанська" – Давній Рим, "Вільне виховання" Ж-Ж. Руссо, "Виховання джентельмена" Дж.Локк);

- *компонент загальнолюдської культури* – процес виховання слугує цілеспрямованою допомогою особистості в її входженні в сучасну культуру;

- *багатогранність* – використання поняття "виховання" в різних науках (педагогіка, психологія, філософія, соціологія тощо) та різних значеннях (широкому та узькому педагогічному та соціальному);

- *спрямованість на активну різноманітну діяльність* вихованців, їх самореалізацію і самоствердження в цій діяльності (різних видах та формах) як її суб'єктів;

- *існування різних видів на напрямів виховання*: залежності від напрямів виховної роботи в освітніх закладах (розумове, моральне, естетичне, трудове, екологічне, фізичне, економічне тощо); за інституційними ознаками (сімейне, шкільне, позашкільне, конфесійне, в спеціальних освітніх закладах, у дитячих та юнацьких

організаціях); за стилем відносин (авторитарне, демократичне, ліберальне, вільне); взаємності від філософських концепцій (прагматичне, аксіологічне, колективістське, індивідуалістичне).

Отже, *процес виховання* – динамічна взаємодія (співробітництво, партнерство) вихователя та вихованців у різних видах діяльності, спрямована на засвоєння цінностей культури, здійснення самореалізації, самоствердження, особистісний розвиток. "Виховує, – писав А. Макаренко, – все: люди, речі, явища, але насамперед і найбільше – люди. З них на першому місці – батьки і педагоги. Спрямувати цей розвиток і керувати ним – завдання вихователя".

Рушійними силами процесу виховання є сукупність внутрішніх і зовнішніх суперечностей, вирішення яких сприяє просуванню до нових цілей. Наприклад, до внутрішніх суперечностей належать:

- суперечність між соціально значущими завданнями, які потрібно виконати вихованцю, і факторами, що заважають його зусиллям;
- суперечність між зовнішніми впливами і внутрішніми прагненнями вихованця (вимагає такої побудови виховного процесу, за якої зміст і форми реалізації були гармонійними).

Зовнішні суперечності виявляються у невідповідності між:

- виховними впливами сім'ї і закладу освіти (порушення єдності цих впливів негативно позначається на формуванні особистості вихованця);
- організованим виховним процесом закладу освіти і стихійним впливом на вихованців навколишнього середовища (вимагає подолання негативного впливу девіантних підліткових груп, низькоякісних телепередач тощо);
- різними (протиречивими) вимогами вихователів (внаслідок цього у вихованців формується ситуативна поведінка, безпринципність);
- деякими вихованцями, які мають досвід негативної поведінки, і педагогами, однокласниками (однокурсниками), батьками.

Структура процесу виховання – це послідовність та взаємодія компонентів виховання. Основними структурними компонентами виховання є мета, зміст, результат.

І. Мета виховання. Система виховання завжди визначається *метою виховання*, яка зумовлена потребами розвитку суспільства та залежить від способів виробництва, темпів соціального та науково-технологічного прогресу, можливостей держави та досягнутого рівня розвитку педагогічної теорії та практики.

Про значення чіткого уявлення кінцевої мети своєї діяльності писав видатний педагог К.Ушинський: "Щоб Ви сказали про архітектора, який закладаючи новий будинок, не зумів би вам відповісти на питання, що він хоче побудувати... Теж саме повинні ви

сказати і про вихователя, який не зуміє ясно і точно визначити вам мету своєї виховної діяльності. Доручаючи вихователю чисті і вразливі душі дітей для того, щоб він привив в них перші і тому найглибші риси, ми маємо право спитати вихователя, яку мету він буде реалізувати в своїй діяльності, і вимагати на це питання ясної і категоричної відповіді".

Проблему мети виховання розглядають у трьох аспектах (значеннях): науковому, загальнолюдському та національному.

Розгляд мети виховання у науковому значенні передбачає окреслення її сутності та загальну характеристику з точки зору педагогіки як науки. Мета (у загальному розумінні) – це те, до чого прагнуть, чого намагаються досягти (Словник укр. мови).

Виховання завжди відповідає критерію *цільспрямованості* на рівні свого змісту, форм, методів, організації. Мета – визначальна характеристика виховної системи. Саме мета та способи її досягнення відрізняють одну систему від іншої.

Мета виховання – це наперед визначені (прогнозовані) результати підготовки підростаючого покоління до життя, яких прагнуть досягти у процесі виховної роботи; сукупність властивостей особистості, до виховання яких прагне суспільство. У межах окремої виховної системи мета завжди одна. Завдань, які нею визначаються, може бути багато. Тому мету виховання можна розглядати як систему завдань, які вона вирішує. За часом досягнення мета виховання може бути:

- *оперативною* – має бути досягнута за короткий час (у ході використання методу виховання або їх системи, окремого виховного заходу або системи виховних заходів);
- *етапною* – на певний період (початкова школа, неповна середня, повна середня або молодший шкільний вік, середній шкільний вік, старший шкільний вік);
- *загальною* – на все життя (або за весь час навчання).

Загальна мета виховання (визначається рівнем розвитку суспільства) відображає якості, які повинні бути сформовані у всіх людей. *Конкретна* (індивідуальна) *мета виховання* передбачає виховання певної людини (програма виховання особистості). Гуманістична педагогіка виступає за єдність загальної та індивідуальної мети.

Мета виховання у загальнолюдському значенні (загальна мета виховання) об'єктивно відображає вимоги конкретного суспільства та має тривалий історичний розвиток. За своїм змістом загальна мета виховання – це соціальні ідеї, сформульовані суспільством на певному етапі його розвитку. З розвитком суспільства змінюється і мета виховання.

Мета виховання в загальнолюдському значенні була сформульована в Афінській системі виховання у Античній Греції, мала об'єктивний характер і відображала *ідеал людини* в узагальненій формі. *Ідеал* – уявлення про зразок людської поведінки (залежить від рівня вихованості, умов життя, діяльності, особливостей досвіду людини). Змістом ідеалу є якості, які суспільство вважає ідеальними, та їх втілення (в героях або людях).

Ідеал розвиненої людини давні афіняні представили у формулі "калокагатії" (людина добра – моральні якості та прекрасна – фізично розвинена), яка надала можливість сформулювати *мету виховання* у загальнолюдському значенні – всебічний та гармонійний розвиток особистості (в анатомо-фізіологічному, психічному і соціальному напрямку).

Таку мету виховання ставило перед собою суспільство завжди. Людина повинна бути фізично, розумово і духовно розвиненою. Всебічний розвиток особистості – є кінцевою метою виховання, об'єктивною необхідністю, що знаходиться в органічному зв'язку з розвитком суспільства. Він характеризується єдністю розумового, морального, естетичного, фізичного розвитку з різнобічними матеріальними і духовними потребами.

Мета виховання у національному значенні. Мета виховання не буває вічною, вона змінюється в процесі історичного розвитку та відповідно до національних особливостей та менталітету народу, що здійснює виховання. К. Ушинський наголошував, що "кожен народ має свій особливий ідеал людини і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характеру, визначається громадським життям, розвивається разом з його розвитком".

Мету української системи виховання сформулював Григорій Ващенко у книзі "Виховний ідеал", що виходить з ідеалу національного виховання, в основу якого покладені загальнолюдські та національні цінності, що є духовним надбанням народу (моральний закон творення добра і та боротьби зі злом; пошук правди і справедливості; визнання ідеалів любові та краси тощо). Крім того, мета національного виховання має ряд особливостей, зумовлених специфікою конкретного національного середовища, його мовою, культурою, звичаями. Носієм цих цінностей є християнська релігія. Виходячи із зазначеного, він сформулював мету виховання як служіння Богу та своїй нації.

Головна мета виховання на сучасному етапі розвитку України зазначена у "*Концепції національного виховання*" та виходить з ідеалу національного виховання. Ідеалом національного виховання є

гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально активна та національно свідомою людиною, що наділена громадянською відповідальністю, високодуховними якостями, родинними та патріотичними почуттями. Вона є носієм кращих надбань національної та світової культури та здатна до саморозвитку і самовиховання.

На основі цього сформульовано *головну мету національного виховання* – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, громадянина української держави, розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

Основними завданнями національного виховання є формування особистісних рис громадянина України, які включають у себе:

- національну самосвідомість;
- розвинену духовність;
- моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру;
- розвиток індивідуальних здібностей та таланту.

II. *Зміст виховання* – це все те, що впливає із багатства суспільно-історичного досвіду, культури і використовується для потреб виховного процесу, тобто, система цінностей світової і національної культури, яку учні повинні засвоїти, зберегти і розвинути відповідно до поставленої мети і завдань виховання.

Вимоги до змісту виховання обумовлені потребами суспільства, держави, виробництва, економіки, і, насамперед, потребами учнів та батьків. Упорядкування цих вимог викликало необхідність виділення базового компоненту змісту виховання. Таким компонентом є *базова культура особистості* як основа для її подальшого розвитку, до якої належать: культура життєвого самовизначення і праці; політична, правова, інтелектуальна, моральна, економічна, художня і фізична культура; культура сімейних відносин і спілкування.

Інструментарієм в руках вчителя-вихователя є форми, методи та засоби виховання.

Зміст виховання відрізняється і характеризується національними особливостями певної народності, яка здійснює процес виховання. Про необхідність врахування особливостей та менталітету народності, що здійснює виховання, наголошували К.Ушинський, Г. Сковорода, О. Духнович. На думку К. Ушинського ("Про народність у громадському вихованні"), "досягає вершин у своєму розвитку той народ, який, розвиваючись, спирається на спільні

для всіх народностей основи: народність, класицизм, науку, християнство".

В. Сухомлинський наголошував, що кожен народ продукує свою систему етнічних цінностей, яка найповніше відображає його ментальність, особливості національної свідомості. Ці цінності народ відтворює і розвиває через мову, літературу, мистецтво, фольклор, виробничі відносини, побут, а також через звичаї і традиції. Видатний педагог, спираючись на народні бувальщини, легенди, оповідання, розкриває 174 кращі набутки етнічних засад виховання, на яких будується виховна система "Школа радості" у Павлівській середній школі.

Національне виховання – це виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях, обрядах, що забезпечує етнізацію дітей, як необхідний і невід'ємний складник їхньої соціалізації. Засобами національного виховання є рідна мова, родовід, рідна історія, краєзнавство, природа, народна міфологія, фольклор, мистецтво, народний календар, національна символіка, народні прикмети, релігія, виховні традиції, родинно-побутова культура.

Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти в сучасній школі. *Основна мета* – виховання свідомого громадянина і патріота (набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування потреби та умінь жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури).

Національне виховання спрямовується на залучення учнів до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури. *Головними складовими національного виховання* є громадянське та патріотичне виховання.

Національне виховання здійснюється на всіх етапах навчання дітей та молоді, забезпечує всебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдарувань, інтелектуального потенціалу, духовності й культури; виховання громадянина, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору і діяльності, спрямованої на процвітання України.

До основних принципів національного виховання належать: єдність національного і загальнолюдського, природовідповідність, культуровідповідність, демократизація, гуманізація, гармонізація родинного і суспільного виховання.

III. *Результат виховання розглядають:*

- у вузькому значенні – позитивні зміни між початковим та кінцевим станом, які спостерігаються у поведінці вихованців;
- у широкому розумінні – підготовка до виконання комплексу ролей, що необхідні для суспільного життя (громадянина, працівника, громадського діяча, сім'янина, товарища).

Показником ефективності процесу виховання є *рівень вихованості особистості* (високий, середній чи низький). Критеріями вихованості (залежать від вікових особливостей учнів), є:

- зовнішній вигляд та культура поведінки;
- громадська активність;
- рівень самостійності;
- сформованість наукового світогляду та національної самосвідомості;
- ставлення до навчання, інтерес до знань;
- залучення до національної та світової культури;
- фізичне здоров'я, потреба займатися фізкультурою та спортом;
- працелюбність;
- шанобливе ставлення до оточуючих.

Основні принципи і закономірності виховання та їх характеристика. Ефективність процесу виховання значною мірою залежить від того, наскільки узгоджуються впливи організованої виховної діяльності та об'єктивних умов. Ще з давніх часів для підвищення ефективності процесу виховання люди керувалися *принципами* – керівними ідеями, вимогами, на основі яких потрібно здійснювати процес виховання для підвищення його ефективності. *Принципи виховання* формувалися на основі:

- досвіду виховання (історичного, власного, інших педагогів, педагогів-новаторів);
- впливу-запозичення загальнонаукових принципів (науковості, систематичності, історизму, цілеспрямованості та інших);
- вивчення закономірностей виховання.

Найбільш ефективним способом формування принципів є дослідження закономірностей, оскільки знання основних закономірностей виховання дозволяє свідомо використовувати принципи та проектувати адекватний їм зміст, передбачувати появу нових та зникнення старих принципів, прогнозувати результати виховної роботи.

Закономірності – більш-менш стійкі зв'язки та залежності у виховному процесі (внутрішні закономірності) та між виховним процесом і явищами зовні (зовнішні закономірності). До *основних закономірностей виховання* можна віднести:

- зв'язок виховання із суспільними потребами і умовами виховання (зміни в житті суспільства зумовлюють і зміни у виховній системі);
- взаємозв'язок мети, змісту, методів виховання;
- взаємозв'язок навчання та виховання;
- залежність результативності виховання від єдності й узгодженості зусиль школи, сім'ї, громадскості;
- залежність результативності виховної взаємодії від гуманного ставлення до дитини, поваги вимогливості, формування її думок, поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, емоційної сфери;
- залежність успіху виховання від організації його у національному руслі з урахуванням менталітету вихованця, в оточенні рідної мови, природи, національної культури, звичаїв, традицій тощо.

До основних принципів виховання належать:

- *цілеспрямованість виховання.* Передбачає спрямування виховної роботи на досягнення основної мети виховання – всебічно і гармонійно розвиненої особистості, підготовки її до свідомої та активної трудової діяльності. Реалізується принцип за умови підпорядкованості виховної роботи загальній меті, усвідомлення її вихователями і вихованцями, системності та систематичності виховання, наявності перспективи, проектування рівня вихованості особистості відповідно до запланованої мети.

- *зв'язок виховання з життям.* Виховна діяльність школи має орієнтувати учнів на те, що вони повинні жити життям суспільства, брати посильну участь у ньому і готуватися до майбутньої трудової діяльності. Реалізація цього принципу передбачає використання у виховній роботі краєзнавчого матеріалу, систематичне ознайомлення учнів із суспільно-політичними подіями в країні, залучення їх до посильної участі в громадській роботі. Прилучаючись до активного життя, школярі засвоюють досвід старших поколінь, можуть і повинні брати посильну участь у процесі державотворення. Завдяки цьому в них формується психологічна, моральна і практична готовність до самостійного суспільного життя й діяльності.

- *єдність свідомості та поведінки у вихованні.* Поведінка людини – це її свідомість у дії. Виховання такої єдності свідомості – складний і суперечливий процес, оскільки формування навичок правильної поведінки набагато складніше, ніж виховання свідомості. Для подолання цієї суперечності необхідне правильне співвідношення методів формування свідомості та суспільної поведінки, запобігання відхиленням у них, вироблення в учнів несприйнятливості до будь-яких негативних впливів, готовності боротися з ними.

- *виховання в праці.* Формування особистості безпосередньо залежить від її діяльності, від особистої участі в праці. Цей принцип спирається і на таку психологічну якість, як прагнення дитини до активної діяльності. Реалізується за умови усвідомлення учнями, що праця – єдине джерело задоволення матеріальних і духовних потреб, чинник усебічного розвитку особистості, сумлінне ставлення до неї – важлива позитивна риса.

- *комплексний підхід у вихованні.* Ґрунтується на діалектичній взаємозалежності педагогічних явищ і процесів. Втілення його в життя передбачає: єдність мети, завдань і змісту виховання; взаємозв'язок форм, методів і засобів виховання; єдність виховних впливів школи, сім'ї, громадськості, засобів масової інформації, вулиці; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; взаємозв'язок виховання і самовиховання; постійне вивчення рівня вихованості учня і коригування виховної роботи.

- *виховання особистості в колективі.* Зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку дитини і відповідає природі суспільства. Його реалізація передбачає усвідомлення того, що колектив – могутній засіб виховання і певні риси особистості формуються тільки в колективі; відбувається у процесі розвитку колективу та згуртованості школярів; участі учнів у самоврядуванні; сприянні розвитку їх самостійності, самодіяльності, ініціативи тощо. Найбільша виховна цінність колективу полягає в тому, що між його членами виникають найрізноманітніші стосунки: взаємної відповідальності й залежності, ділові, організаторів і виконавців, між вихователями і вихованцями, між старшими й молодшими, міжособистісні стосунки (симпатії, товариськості, дружби, любові).

- *поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльністю учнів.* Педагогічне керівництво зумовлюється відсутністю в учнів життєвого досвіду. Виховання творчої особистості можливе, якщо існують умови для вияву самостійності й творчості, схвалюються ініціатива та самодіяльність. Принцип передбачає безпосередню участь учнів у плануванні своїх громадських справ, усвідомлення їх необхідності й значення, контроль за їх виконанням, оцінювання досягнутих результатів. При цьому важливо запобігти жорсткому регламентуванню діяльності дитячого самоврядування, адмініструванню, надмірній опіці.

- *поєднання поваги до особистості вихованця з розумною вимогливістю до нього.* У цьому – головний сенс гуманістичної педагогіки щодо формування необхідних взаємин вихователів і вихованців. Цей принцип передбачає: єдність вимог до вихованців з

боку педагогів, контроль за їх поведінкою, гуманне ставлення до них, поважання їхньої думки та ін. Його втілення в життя ускладнюються тим, що серед учнів нерідко є складні, озлоблені діти. Педагог повинен бути терплячим до всіх дітей без винятку, поважати їх людську гідність. А. Макаренко наголошував, що треба висувати якнайбільше вимог до людини, але водночас і виявляти якнайбільше поваги до неї. Розумна вимогливість є також свідченням поваги до особистості дитини. Її виховний потенціал зростає, якщо вона доцільна, впливає з потреб виховного процесу, із завдань всебічного розвитку особистості.

- *індивідуальний підхід до учнів.* Результати виховного процесу значною мірою залежать від того, наскільки в ньому враховано вікові та індивідуальні особливості учнів. Реалізація цього принципу передбачає, передусім, що залежно від віку та рівня розвитку учнів педагог добирає зміст і методику виховної роботи з ними. З віком змінюється педагогічне керівництво дитячим колективом, що виявляється у наданні йому більшої самостійності в усіх питаннях його життєдіяльності. Індивідуальний підхід потрібен до кожного вихованця, а не лише до тих, хто вирізняється незвичною поведінкою. Досвідчені педагоги намагаються бачити кожного учня таким, яким він є, і відповідно до цього будувати виховну роботу з класом.

- *принцип системності, послідовності й наступності у вихованні.* Для формування свідомості, вироблення навичок і звичок поведінки потрібна система певних послідовних виховних заходів. Такі якості людської особистості не можна сформувати, якщо виховний процес являтиме собою випадковий набір виховних заходів, що матимуть епізодичний, а не системний характер. Важливо прогнозувати можливі наслідки заходів впливу на школяра.

- *єдність педагогічних вимог школи, сім'ї і громадськості* повинна охоплювати всі сторони навчально-виховної роботи школи, всі форми діяльності учнівського та педагогічного колективів, сім'ї, знаходити свій вияв у змісті, формах навчання та виховання, у правилах поведінки школярів, у стилі життя школи, її традиціях. Така єдність є однією з умов оптимізації виховного процесу. Школа, як провідна ланка в системі виховання учнівської молоді, повинна не лише залучати до цієї справи сім'ю, громадські та інші організації, а й озброювати їх основами психолого-педагогічних знань, передовим досвідом виховання, дбати про підвищення педагогічної культури батьків.

Концепція національного виховання розглядає такі принципи:

- *народність* – єдність загальнолюдського і національного. Національна спрямованість виховання, оволодіння рідною мовою, формування національної свідомості, любові до рідної землі та свого народу; прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, народних традицій і звичаїв, національно-етнічної обрядовості всіх народів, що населяють Україну;

- *природовідповідність* – урахування багатогранної й цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей дітей, їх анатомічних, фізіологічних, психологічних, національних та регіональних особливостей;

- *культуровідповідність* – органічний зв'язок з історією народу, його мовою, культурними традиціями, з народним мистецтвом, ремеслами і промислами, забезпечення духовної єдності поколінь;

- *гуманізація* – створення умов для формування кращих якостей і здібностей дитини, джерел її життєвих сил; гуманізація взаємин вихователя і вихованців; виховання – центр навчально-виховного процесу, повага до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довір'я до неї; виховання гуманної особистості;

- *демократизація* – усунення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визнання її права на свободу, на розвиток здібностей і вияв індивідуальності. Глибоке усвідомлення взаємозв'язку між ідеалами свободи, правами людини і громадянською відповідальністю;

- *етнізація* – наповнення виховання національним змістом, що передбачає формування самосвідомості громадянина. Забезпечення можливості всім дітям навчатися у рідній школі, виховувати національну гідність, національну свідомість, почуття належності до свого народу. Відтворення в дітях менталітету народу, увічнення в підростаючих поколіннях специфічного, що є в кожній нації, виховання їх як типових носіїв національної культури. Принцип етнізації – невід'ємна складова соціалізації дітей, він однаковою мірою стосується всіх народів, що живуть в Україні.

Лише сукупність цих принципів забезпечує успішне визначення завдань, підбір змісту, методів, засобів і форм виховання. Єдність принципів виховання потребує від педагога вміння використовувати їх у взаємозв'язку, з урахуванням конкретних можливостей і умов.

Загальне поняття про форми, методи та засоби виховання. Класифікації, оптимальний вибір. Основними інструментами в руках вчителя-вихователя є форми, методи, засоби виховання. "Педагогічні міри і методи виховання дуже різноманітні і тільки знайомство зі всією цією різноманітністю може урятувати вихователя від тієї упертої однобічності, яка, прикро, дуже часто зустрічається у

педагогів-практиків, не знайомих з педагогічною літературою" (К. Ушинський).

Методи виховання (грец. *metodos* – шлях дослідження, пізнання) – це способи взаємодії вихователя та вихованців, спрямовані на досягнення виховної мети (формування у вихованців поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки). За Макаренком метод виховання – це "інструменти дотику до особистості".

Прийоми виховання – це своєрідна частина, деталь методу, необхідна для більш ефективного застосування методу в умовах конкретної ситуації. Наприклад, бесіда з учнями будується як ціла система прийомів: прийом яскравого початку, прийом звертання до життєвого досвіду дітей, прийоми утримання і переключення уваги, прийом завершення розмови тощо.

Існують загальновідомі та авторські класифікації методів виховання. Найбільш вживаною є *класифікація методів виховання*, розроблена Ю. Бабанським (на основі діяльнісно-особистісної концепції):

І група – *методи формування свідомості особистості* (бесіда, дискусія, переконання, навіювання, словесний приклад). В основі цих методів лежить слово вчителя. В. Сухомлинський зазначав: "В руках вихователя слово – такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарб і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки. Слово – це ніби той місточок, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність".

Слово вчителя – дуже тонкий інструмент. Воно повинно бути ввічливим, ласкавим, переконливим (словом матери, батька, психолога, актора). Не повинно бути – гострим, жорстоким, грубим. Грубе слово вчителя може викликати в учня порушення психіки, яке називається дидактогенією.

Бесіда – отримання інформації про особистість за допомогою безпосереднього словесного спілкування шляхом обґрунтування вихователем проблеми як життєво важливої, а не надуманої. В її основі формулювання запитань, які спонукали б до розмови; спрямування розмови в правильному напрямку; залучення учнів до оцінки подій, вчинків, явищ суспільного життя і на цій основі формування у них ставлення до оточуючої дійсності, до своїх громадських і моральних обов'язків. Підсумками бесіди є формування раціонального вирішення проблеми, прийняття

конкретної програми для закріплення прийнятого в результаті бесіди рішення.

В *індивідуальній бесіді* важливо, щоб учень не тільки усвідомив зміст моральних сентенцій, які доводять до його свідомості, а й переживав його. З цією метою доцільно використовувати переконливі приклади. Одночасно вихованець повинен відчувати, що педагог хоче йому допомогти, усвідомити, що всі зусилля вчителів в його інтересах, що вони знають, як йому допомогти стати кращим. При цьому важливо підібрати такий психічний стан учня, щоб він був здатний на відвертість. Доцільно в'яснити причини порушення, мотиви негативного вчинку, правильно визначити міру педагогічного впливу. Бесіда приносить більше користі тоді, коли її розпочати з аргументованого розкриття правильного розуміння суті вчинку, дії, явища і на цьому фоні показати нікчемність всього аморального, в тому числі і допущеного учнем вчинку.

Фронтальна бесіда з класом може проводитися на будь-яку тему: політичну, моральну, правову, статеву, естетичну і інші. Особливі труднощі виникають тоді, коли доводиться переконувати учнів у помилковості їх поглядів і переконань, неправильності їх поведінки. Тому педагогу слід знати різні прийоми, що сприяють підвищенню її ефективності.

Диспут як метод формування свідомості особистості передбачає вільний, жвавий обмін думками, колективне обговорення хвилюючих учнів питань. У ході диспуту учні відстоюють свою позицію, переконуються в правильності чи помилковості своїх поглядів. Тут розкриваються їх ерудиція, культура, темперамент, розвивається логічне мислення, вміння аналізувати, узагальнювати, робити висновки. Питання диспуту ставлять так, щоб вони примушували учнів задуматися над суттю проблеми, викликали інтерес і власне ставлення до неї. При цьому створюється атмосфера невимушеності, всі повинні почувати себе рівними, ніхто не повинен повчати, виступи мають бути аргументованими. З цією метою пропонують спеціальні правила поведінки під час диспуту (вільний обмін думками, активність, доказовість тощо).

Метод прикладу полягає у виховному впливі на свідомість дитини з допомогою наочності, конкретизації того чи іншого теоретичного положення, істинності певної моральної норми, переконливості аргументу, певного типу поведінки тощо. Слід враховувати специфіку наслідування прикладу різними віковими групами; зрозумілість прикладу; вікові і індивідуальні особливості учнів; життєвий досвід тощо.

II група – *методи організації діяльності, спілкування та формування позитивного досвіду суспільної поведінки* (привчання, тренування, педагогічна вимога (прохання, наказ, натяк, порада), громадська думка, виховна ситуація, прогнозування). Вони засновані на можливості спиратися на безпосередню участь вихованців у повсякденній діяльності, на їх стосунках з оточуючими, емоційній сфері, спілкуванні. Саме у діяльності закріплюються знання, формуються уміння та навички поведінки, стосунків, елементів морального етикету, тому основна умова ефективності цих методів – звернення до набутого життєвого досвіду вихованців.

Педагогічна вимога – це педагогічний вплив на свідомість вихованця з метою спонукання до позитивної діяльності або гальмування дій і вчинків негативного характеру. А.Макаренко вважав, що без щирої, переконливої, гарячої і рішучої вимоги не можна починати виховання колективу. Вимога впливає не тільки на свідомість учнів, а й активізує їх волюві якості, перебудовує мотиваційну і почуттєву сферу діяльності в позитивному напрямку, сприяючи виробленню позитивних навичок і звичок поведінки. Вимога повинна бути доцільною, зрозумілою і посиленою, підтриманою колективом, справедливою, коротко і чітко сформульованою, систематичною і послідовною. Якщо вимога дріб'язкова, формальна, вона втрачає своє виховне значення, сприймається вихованцем як несправедливість. Вимоги пред'являють в усіх сферах життя і діяльності учнів, тому в школі виробляють єдині вимоги до учнів з боку всього педагогічного колективу, що сприяє формуванню у них єдиних навичок і звичок поведінки. Щоденне дотримання таких вимог всіма членами колективу створює сприятливу морально-психологічну атмосферу, підвищує ефективність виховного процесу.

Існує дві форми пред'явлення вимоги – пряма й опосередкована. Опосередковані вимоги можуть бути з вираженням позитивного ставлення педагога до вихованця (прохання, довіра, схвалення); без чіткого ставлення вихователя до дітей або на вже існуючому ставленні до діяльності (порада, натяк, умовна вимога, вимога в ігровій формі); з вираженням негативного ставлення педагога до діяльності вихованця, прояву його моральних якостей (осуд, вияв недовіри і погрози).

Вправи як метод виховання полягає у поступовій організації таких умов, в яких учень виконує певні дії з метою вироблення необхідних і закріплення позитивних форм поведінки (виконання розпорядку дня і вимог шкільного режиму в навчальній й трудовій діяльності тощо).

Привчання – засноване на потребі свідомого виконання учнями вимог режиму, правил поведінки, зовнішнього вигляду з першого дня

перебування у школі, усвідомлення їх правильності, справедливості і необхідності.

Доручення має за мету вправлення учнів в позитивних діях і вчинках з допомогою завдань, виконання яких вимагає певних дій чи вчинків. Застосування цього методу вимагає врахування індивідуальних особливостей учнів; посиленості; спрямованості на розвиток позитивних якостей (самостійності, ініціативи, зібраності тощо); усвідомлення важливості і значення для колективу й для себе; поступового ускладнення за змістом і методикою виконання; організації контролю та оцінювання виконання. Доручення можуть мати постійний або епізодичний характер. Постійні доручення доцільно давати учням, які вже мають необхідний досвід їх виконання, а також розвинене почуття відповідальності.

III група – *методи стимулювання та корекції діяльності та поведінки* – спрямовані на емоційну сферу особистості (свідомість, почуття, волю) з метою формування сприятливого емоційного клімату. Вони є допоміжними і використовуються як відповідні стимули, що сприяють ефективному використанню двох попередніх груп і поділяються на 2 підгрупи:

- *способи емоційного стимулювання*, що застосовуються в процесі формування свідомості особистості (влучний добір питань, аналіз проблемних питань, створення умовних ситуацій морального вибору, аналіз міркувань);
- *способи стимулювання діяльності школярів та досвіду позитивної суспільної поведінки* (гра, змагання, заохочення, покарання тощо).

Способи емоційного стимулювання, що застосовуються в процесі формування свідомості особистості, та сприяють підвищенню ефективності методів першої групи. Одними з таких прийомів є *розгляд вчинку учня й оцінка його* на фоні вже відомого всім випадку, який раніше одержав правильну оцінку колективу; проведення в ході бесіди *аналогій і співставлень подібних випадків*, що позитивно впливає на їх усвідомлення; *наголос на конкретне порушення правил поведінки, риси характеру, погляд чи переконання* щодо загальних моральних принципів, значення яких не викликає в учнів сумніву; *неправильне розуміння таких моральних понять*, як товаришування, колективізм і дружба тощо.

Заохочення – це схвалення позитивних дій і вчинків з метою спонукання вихованців до їх повторення (похвала, подяка директора школи, вміщення портрета на дошці відмінників навчання, нагородження грамотою, цінним подарунком золотою чи срібною медаллю по закінченні школи). Важливо своєчасно помітити появу позитивних зрушень в особистості учня, в його ставленні до навчання, до праці, до людей. Корисно похвалити вихованця, коли він ще не досяг серйозних успіхів у поведінці, але проявляє прагнення до

цього. Заохочення повинно бути заслуженим. Також повинні враховуватися не тільки результати діяльності, а й те, наскільки учень сумлінно її виконав (ступінь його зусиль).

Покарання – несхвалення, осуд негативних дій та вчинків з метою їх припинення або недопущення в майбутньому. Покарання, як і заохочення, повинно використовуватися тільки як виховний засіб до порушників правил поведінки, дисципліни, режиму праці. Застосовуються також такі покарання, як догана за наказом директора школи, усне зауваження (директора, його заступників, вчителя, класного керівника), зауваження у щоденнику, зниження оцінки за поведінку. Найбільше покарання – виключення порушника із школи, коли він грубо і систематично допускає вчинки, які не дають йому права перебувати в шкільному колективі (злодійство, хуліганство тощо). Заохочення і покарання мають бути справедливими, враховувати міру вчинку; не повинні бути частими, використовуватися в міру їх зростання, від найменшого до найбільшого; мати гуманний характер, не повинні ображати людську гідність.

Змагання (колективне і індивідуальне) – стимулювання дітей до здорового суперництва, самоутвердження, залучення до обліку ходу і підбиття підсумків, матеріальне і моральне стимулювання. Воно організує, згуртує колектив, спрямовує на досягнення успіхів, учить перемагати, змушує відстаючих підтягуватись до рівня передових, а передових надихає на нові успіхи. Умовами ефентивності є гласність, наочне оформлення його ходу і результатів.

IV група – *методи контролю та самоконтролю* – спрямовані на оцінку ефективності обраної системи методів з боку вихователя та оцінку своєї діяльності та поведінки з боку вихованців (*спостереження, анкетування, тестування, самопізнання, самоконтроль, самооцінка*). Ці методи дозволяють:

- підвести підсумки попередньої взаємодії;
- коректувати виховний вплив;
- планувати та будувати наступну взаємодію;
- залучати до аналізу вихованців.

У педагогічній практиці А.Макаренка можна виділити цілу низку авторських методів виховання, що є актуальними й для сучасних систем виховання. Педагог часто користувався "прийомом паралельної педагогічної дії", під яким розумів непрямий вплив на вихованця через колектив. Подолання негативної риси характеру чи поведінки здійснюється не шляхом безпосереднього звертання до учня, а організацією впливу на нього колективу. Учитель вимагає від колективу відповіді за поведінку його членів. У зв'язку з цим

колектив засуджує поведінку одного із своїх членів, а вони певним чином реагують на дії колективу. Сутність методу "удаваної байдужості" полягає в тому, що педагог завдяки своїй витримці робить вигляд, що нічого не помітив, і продовжує почату роботу. Вихованець здивований, що на його витівку не реагують, він не чекав цього, його задум провалився, він роззброєний, відчуває незручність і недоречність своєї поведінки, відмовляється від своєї затії.

А. Макаренко ввів у педагогічну літературу і використовував на практиці педагогічний прийом "вибуху". Його сутність полягає у створенні такої педагогічної обстановки, при якій швидко і корінним чином перебудовується особистість. Як зауважив К.Ушинський, "сильне душевне потрясіння, надзвичайний порив духу, високе піднесення – одним ударом знищують найшкідливіші схильності і вкоренілі звички, немовби стираючи, спалюючи своїм полум'ям всю попередню історію людини, щоб почати нову, під новим прапором". Такі психологічні зміни можуть відбутися тільки в педагогічній обстановці, здатній викликати в учня нові сильні почуття. Педагогу необхідно добре знати вихованця, щоб вплинути на головне почуття (радість, смуток, сором, гнів тощо), щоб він по-новому оцінив себе, переконався у необхідності поводитись інакше. При цьому важливу роль відіграє і неочікуваність педагогічної обстановки вихованцем.

До методів виховання в народній педагогіці можна віднести: "Добрий приклад, кращий за сто слів", "Приклад кращий за правило", "Бурчання наскучить, приклад научить" (приклад); "Шануй батька і матір", "Поважай старших" (вимога); "Стид хоч і не дим, а очі виїсть", "Раз на віку спіткнешся, та й то люди бачать" (громадська думка); "Перед ти як карати, полічи до ста", "Злість – погана порадиця" (покарання); "Перехвалення – як пересолення" (заохочення); "Не вчи дитину штурханами, а добрими словами", "Добрі діти доброго слова послухаються, а лихі й дрючка не бояться" (переконання) тощо.

Вибір методів виховання залежить від:

- *вікових особливостей дітей та їх життєвого досвіду.* Так, наприклад, у виховній роботі з молодшими учнями віддають перевагу привчанню і вправам, а метод переконання доцільно використовувати у виховній роботі зі старшокласниками.
- *рівня розвитку дитячого колективу.* У несформованому колективі педагог використовує метод вимог у категоричній безпосередній формі, у згуртованому – можна вдаватися до таких методів, як громадська думка, прийом паралельної дії.
- *індивідуальних особливостей школярів.* На ці особливості слід

зважати не лише в індивідуальній виховній роботі, але й під час групових і фронтальних виховних заходів.

- *використання системи методів.* Підбираючи методи виховання, слід розумно поєднувати методи усіх груп з урахуванням принципу єдності свідомості та поведінки;
- *ефективності методів виховання,* яке забезпечується за умови, що вчитель спирається у їх використанні на поведінку школяра. Учень реагує на виховний вплив позитивно, негативно або нейтрально. Це потребує від педагога вміння відповідно коригувати виховну діяльність.

Форма виховання – це зовнішній вираз узгодженої діяльності вихованців та вихователя, спрямованої на досягнення певної виховної мети. Форма виховання – одиниця виховання, міні-процес виховання, якій має таку ж саму структуру (*мета – зміст – результат*). Особливістю структури є наявність певної композиції: початок, основна частина, закінчення, кульмінаційний момент, емоційне забарвлення. Форми виховання класифікують:

I. *За чисельністю вихованців:* фронтальні, масові, групові, індивідуальні.

II. *За методикою виховного впливу:* словесні (бесіди, збори, конференції, усні журнали, радіогазети тощо); практичні (походи, екскурсії, конкурси, ігри тощо); наочні (шкільні музеї, виставки, стенди тощо).

III. *За змістом виховання:* форми розумового виховання; форми морального виховання; форми естетичного виховання; форми фізичного виховання тощо.

Основними *вимогами* до форм виховання є:

- наукова обґрунтованість;
- майстерність конструювання;
- емоційне забарвлення;
- оригінальність, творчість побудови;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей;
- відповідність змісту;
- естетичність проведення;
- пізнавальна спрямованість.

Засоби виховання – матеріальні та матеріалізовані (духовні) цінності, які сприяють підвищенню ефективності виховного процесу: книги (художня, наукова література), радіо, телебачення, інтернет, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва, слово, суспільні стосунки, спілкування, традиції, праця, колектив.

Зміст і методика організації процесу виховання залежить від об'єктивних та суб'єктивних чинників. До *об'єктивних чинників*

належать суспільно-політичні та економічні процеси, що відбуваються в соціумі; події культурного життя; вплив природного середовища тощо. У сучасній Україні – це особливості розбудови держави загалом та системи освіти і виховання зокрема; утвердження в економіці ринкових засад; розвиток соціальної сфери; відродження національних традицій, звичаїв, обрядів, народної педагогіки; розширення меж спілкування з іноземними громадянами. *Суб'єктивні чинники* – соціально-педагогічна діяльність сім'ї та громадських організацій; навчально-виховна робота працівників закладів освіти; вплив засобів масової інформації; заходи культурних, позашкільних установ, молодіжних об'єднань та діяльність церкви.

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Розкрити сутність основних принципів виховання.
2. Охарактеризувати основні напрями виховання.
3. Довести існування основних закономірностей процесу виховання.
4. Дати характеристику структурних компонентів процесу виховання.
5. Пояснити положення: вчитель і учень – суб'єкти виховного процесу.
6. Проаналізувати вислів А.Макаренка: "Я під ціллю виховання розумію програму людського характеру, причому у поняття характеру я вкладаю весь зміст особистості. Я вважаю, що ми, педагоги, повинні мати таку програму особистості, до якої повинні прагнути".
7. Прокоментувати думку К. Ушинського: "Кожен народ має свій особливий ідеал людини і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характеру, визначається громадським життям, розвивається разом з його розвитком".
8. Прокоментувати твердження А. Макаренка: "Якомога більше вимог до людини, але, разом з тим, і якомога більше поваги до її особистості".
9. Проаналізувати вислів А.Макаренка: "Ніякий педагогічний спосіб, навіть загальноприйнятий, яким звичайно у нас вважається навіювання, пояснення, бесіда, суспільна думка, не може бути визнаним завжди абсолютно корисним. Найкращий спосіб в деяких випадках обов'язково буде найгіршим".
10. Підтвердити конкретними прикладами сучасність вислову К. Ушинського: "Мистецтво виховання має таку особливість, що майже всім воно здається справою знайомою та зрозумілою, а іноді навіть легкою, і тим зрозуміліше та легше воно здається, чим менше людина знайома з ним теоретично і практично".

Тестове завдання

Вибрати правильну відповідь

1. *Фактор, який визначає мету і зміст виховання:*

- а) рівень розвитку педагогічної науки;
- б) рівень економічного, соціального та культурного розвитку суспільства;
- в) розвиток освіти;
- г) напрям функціонування загальноосвітньої школи.

2. *Структурними компонентами процесу виховання є:*

- а) відносини; г) результат;
- б) зміст; д) мета;
- в) колектив; е) дисципліна.

3. *Термін "виховання" вживається в педагогічній науці в таких значеннях:*

- а) в широкому соціальному, широкому педагогічному;
- б) в філософському, етико-моральному, культурно-історичному;
- в) науковому, педагогічному, життєвому;
- г) широкому соціальному і педагогічному, вузькому соціальному і педагогічному.

4. *Ідея всебічного розвитку бере початок від:*

- а) давньогрецької ідеї калокагатії;
- б) середньовічної ідеї аскетизму;
- в) ідеї гуманізму епохи Відродження.

5. *Виховання – це*

- а) процес розвитку в людини успадкованих нахилів, якостей, здібностей;
- б) процес соціалізації особистості;
- в) вплив вихователя на вихованців з метою формування певних якостей особистості;
- г) спеціально організований, цілеспрямований процес взаємодії вихователя та вихованців, спрямований на формування позитивних якостей особистості.

6. *Серед наведених понять засобами виховання є:*

- а) змагання; в) мова; д) праця; ж) природа; і) музика;
- б) гра; г) книги; е) вправи; з) мистецтво; к) спілкування.

7. *З педагогічної точки зору неправомірними методами покарання є:*

- а) зауваження; в) видалення з класу; д) запис у щоденнику;
- б) догана; г) тілесні покарання; е) виклик батьків.

2.2. Основні напрями виховання, їх характеристика

У залежності від різних напрямів виховної роботи в освітніх закладах виділяють розумове, моральне, трудове, фізичне, естетичне,

екологічне та інші види виховання. Видатний вітчизняний педагог А. Макаренко наголошував, що "людина не виховується частинами та напрямками, але кожна складова частина, напрямок, виконуючи свою особливу роль, слугує водночас єдиній меті виховання". Виховання дитини В. Сухомлинський розглядав у контексті різноманітних видів діяльності (інтелектуальної, трудової, моральної, естетичної, фізичної), спрямованої на всебічний розвиток особистості. Основу виховання мають становити народна педагогіка та загальнолюдські цінності – добро, совість, честь, обов'язок, гідність. Розвиток науки і техніки, зростання свідомості молоді, зміни в економічній, суспільній, духовній сферах вимагають постійного вдосконалення процесу виховання у всіх напрямках.

Громадянське виховання

Громадянське виховання. *Громадянське виховання* – процес формування громадянськості як інтегральної якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною. Воно покликано виховувати особистість чутливою до свого оточення, залучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними. *Громадянин* – людина, яка ідентифікує себе з певною країною, де вона наділена відповідним юридичним статусом, що є основою для користування певними правами та обов'язками. *Громадянськість* – це реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства. Важливе місце у громадянському вихованні посідає *громадянська освіта* – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини.

Система розумового виховання

І. Мета громадянського виховання – формування свідомого громадянина, якому притаманні: громадянська відповідальність, громадянський обов'язок, громадянська свідомість, громадянська активність. Завдання:

- формування національної свідомості, належності до свого народу, визнання єдності поколінь та спільної культурної спадщини;
- виховання почуття патріотизму, відданості в служінні Батьківщині;
- усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянської відповідальності;
- утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість;

- формування політичної культури засобами громадянської освіти, яка забезпечує знаннями про політичні системи і владу на всіх рівнях суспільного життя, про закони та законодавчі системи;
- виховання поваги до конституції України, законодавства, державної мови;
- формування толерантного ставлення до інших культур і традицій;
- формування негативного ставлення до будь-яких форм насильства, активного запобігання виявленню деструктивного націоналізму, шовінізму, фашизму.

II. Зміст громадянського виховання. Для реалізації громадянського виховання важливо забезпечити поєднання громадянських знань та вмінь, досвіду соціально-політичного життя, громадянських якостей, усвідомлення демократичних норм та установок поведінки. Усі ці компоненти складають основу громадянської культури особистості, яка формується в аспекті загальнолюдських і національних надбань та пріоритетів відкритого громадянського суспільства. Формується також правильне розуміння понять патріотизму і націоналізму, виховується турботливе ставлення до національно-культурних цінностей інших народів, прищеплюється почуття національної, расової, конфесійної толерантності.

Ефективність громадянського виховання значною мірою залежить від спрямованості виховного процесу, форм та методів його організації. Серед методів і форм громадянського виховання пріоритетна роль належить активним методам, що ґрунтуються на демократичному стилі, спрямовані на самостійний пошук істини і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості.

Форми громадянського виховання:

- *традиційні* – бесіда, дискусія, свято, семінар тощо;
- *інноваційні* – ситуаційно-рольові ігри, ігри-драматизації, соціодрама, соціально-психологічний тренінг, інтелектуальний аукціон тощо.

Методи громадянського виховання:

- *загально-педагогічні* (класифікація Ю. Бабанського);
- *інноваційні* – метод відкритої трибуни, мозкова атака, метод аналізу соціальних ситуацій морально-етичного характеру, робота з книжкою та періодичною пресою, рецензування тощо.

Засоби громадянського виховання: книги, ЗМІ, різні види громадської діяльності, навчання, народна педагогіка тощо.

III. Результат громадянського виховання. Результативність громадянського виховання великою мірою залежить від того, наскільки ті чи інші форми й методи виховної діяльності стимулюють розвиток самоорганізації і самоуправління дітей,

підлітків, юнацтва. Чим доросліше вихованці, тим більші їх можливості до критично-творчого мислення, самоактивності, усвідомлення власних світоглядних орієнтацій, які є основою життєвого вибору, громадянського самовизначення.

Відомий український педагог В. Сухомлинський перший звернувся до громадянського виховання як до головної педагогічної проблеми. У 1970 році вийшла його книжка "Народження громадянина", де формування громадянськості розглядається на основі людяності, гуманізму. Він розумів громадянськість як інтегральну якість особистості, що характеризує політичну й моральну свідомість і проявляється в добровільній активній діяльності на благо Вітчизни. Такий підхід він пояснював тим, що, виконуючи роботу великої суспільної значущості, долаючи труднощі, школяр у дитячі роки та роки ранньої юності може відчутти себе справжнім громадянином своєї Вітчизни.

Педагог визначив підлітковий вік як особливо важливий для формування громадянина і твердив, що риси громадянина виховуються безліччю впливів педагогічного характеру й некерованими соціальними впливами. В.Сухомлинський підкреслював, що задовго до повноліття наш підліток має жити громадянськими думками й сприйманнями. Справжнє громадянське виховання, на його думку, у процесі навчання починається там, де думка надихає, пробуджує й утверджує прагнення до морального ідеалу.

Першочерговою умовою формування рис громадянина педагог вважав організацію емоційно насиченого, діяльного (з трудовою основою) життя школи, розвиток громадянської активності кожного індивіда в контексті діяльного життя шкільного колективу. В. Сухомлинський зазначав: "Щоб виховати справжнього громадянина треба всю систему взаємин у колективі будувати так, щоб основна частина зусиль кожного вихованця була спрямована на турботу про батьків, товаришів, усіх, хто потребує допомоги й підтримки, щоб життя колективу збагачувалося змістовною, ідейно насиченою діяльністю. У колективі на основі вчинків повинні сформуватися переконання й звички, які є основою виховання громадянина".

Виховання громадянина, на думку В. Сухомлинського, доцільно проводити у трьох напрямках: по-перше, важливо навчити дитину бачити світ і своє місце в ньому; по-друге, прищепити їй любов до рідної землі, пробудити та розвинути патріотичні почуття; по-третє, потурбуватися, щоб усвідомлення людської гідності в поєднанні з патріотичними помислами та переживаннями знайшли своє вираження у бажанні та готовності до діяльності на благо

Батьківщини, на користь людям, тобто, породили почуття громадянського обов'язку й прагнення реалізувати його в конкретних справах. Він стверджував, що вихователі та суспільство, повинні зберігати і розкривати те, що закладено в дитинстві, формувати громадянина, для якого моральні, політичні ідеї... перетворюються в норми і правила поведінки. Цей процес, підкреслював він, можливий тільки при багатогранній духовній діяльності, без якої немає потягу до ідеалу, немає живої людської особистості.

Досвід роботи з молоддю в Павлишській середній школі переконує в тому, що людина яку ми виховуємо, має бути громадянином нашого суспільства, духовно багатого і красивою в усіх сферах життя, у всіх багатогранних і невичерпних відношеннях, берегти й боронити нашу Батьківщину, приумножувати матеріальні і духовні цінності. Він вважав, що першочерговою умовою формування громадянина є організація емоційно насиченого діяльного трудового життя шкільного колективу, який ефективно впливає на становлення громадянської позиції кожного індивіда.

Патріотичне виховання

Патріотичне виховання школярів, його зміст, форми і методи. *Патріотичне виховання* – планомірна виховна діяльність, спрямована на формування у вихованців почуття патріотизму: любові до батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливого ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальності за природу рідної країни; потреби зробити свій внесок у долю батьківщини; інтересу до міжнаціонального спілкування; прагнення до праці на благо рідної країни, її народу; здатності до захисту країни. На думку В. Сухомлинського, це "сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується".

Поняття "*патріотичне виховання*" пов'язане з розумінням сутності "*патріотизму*", формуванням особистості людини-патріота, що віддана своєму народу, любить свою Вітчизну, вміє захищати її, готова на жертви і певні позбавлення заради її процвітання.

Патріотизм – це високе почуття любові до Вітчизни, притаманне більшості людей, що живуть на своїй рідній землі; глибоке усвідомлення ними свого громадянського, професійного і військового обов'язку та відповідальності за все, що відбувається в країні, за її майбутнє. *Патріотизм* – це сукупність ідей, переконань, почуттів і дій особистості, спрямованих на постійний розвиток та процвітання Батьківщини, цілеспрямовану активну діяльність щодо розумного задоволення духовних і матеріальних потреб кожного громадянина, що живе і діє у своїй Вітчизні, забезпечення духовно-

моральної, економічної, військової, екологічної та іншої безпеки особистості, суспільства, держави. *Патріотизм* – це рух, який кличе вперед; фактор духовного впливу, який сприяє збереженню всього позитивного, що накопичило людство, конкретний народ, суспільство і держава, в якій живе і діє реальна особистість; це форма її існування.

Система патріотичного виховання

I. Мета: виховання громадянина своєї держави та формування відповідального ставлення до сім'ї, інших людей, народу, Батьківщини. *Завдання:*

- виховання національної самосвідомості, прийняття ідеї розбудови незалежної демократичної держави;
- утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- формування політичної культури;
- усвідомлення демократичних процедур, правових обов'язків;
- забезпечення свідомого дотримання Конституції та Законів України;
- залучення до розбудови української держави;
- виховання любові до народу та його традицій;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій.

II. Зміст виховної роботи включає єдність двох аспектів: теоретичного (сприйняття ідейного багатства народу, його морально-етичних цінностей, трансформованих у засобах народної педагогіки, усвідомлення принципів, форм і методів організації виховного впливу на молодь) та практичного (постійна й систематична виховна діяльність родини, громадських та державних навчальних закладів, засобів масової інформації). Етап національно-політичного самоусвідомлення припадає переважно на підлітковий вік і передбачає усвідомлення себе як частини нації, своєї причетності до неї як явища політичного, що має чи виборює певне місце серед інших націй. Тому особливо важливим є відновлення історичної пам'яті та формування почуття національної гідності.

Підсистемами патріотичного виховання є:

- *навчальний процес* (національний компонент змісту освіти: рідна мова і література, історія, традиції, звичаї, особливості культури, міжнародний стан);
- *позаурочна виховна робота* (ознайомлення з народною філософією, формування національного способу мислення на основі календарно-обрядового циклу українців);

- *позашкільні заклади освіти* (оволодіння надбаннями економічної, політичної, демократичної, правової, інтелектуальної, духовної, екологічної, естетичної, фізичної культури суспільства);
- *сім'я* (осмислення культури сімейних стосунків, життєвого самовизначення, культури праці та спілкування, життєвого досвіду народу);
- *засоби масової інформації* (залучення до національних духовних цінностей).

До основних *етапів* патріотичного виховання відносять:

- *етнічного самоусвідомлення* (культура рідного дому);
- *національно-політичного самоусвідомлення* (почуття національної гідності);
- *громадсько-державного самоусвідомлення* (патріотизм, націоналізм, турботливе ставлення до національно-культурних цінностей та народів).

Засобами патріотичного виховання є: рідна мова та родовід; рідна історія, краєзнавство, рідна природа; національне мистецтво, народний календар та релігійні традиції у вихованні; родинно-побутова культура, національні традиції та обряди.

Форми: бесіди, диспути, усні журнали, свята, вечорниці, конференції, відвідування музеїв, виставок тощо.

Методи: загальні методи виховання.

III. Результат: людина, громадянин чи представник певної нації або національності з почуттям національної гідності та гордості за свою Батьківщину, яка:

- розуміє і поділяє сутність національної ідеї;
- є носієм національної культури;
- сприяє власною професійною діяльністю економічному, науковому, культурному зростанню Батьківщини;
- любить і відстоює рідну мову, користується нею;
- любить, захищає і відстоює рідну країну, свої звичаї, традиції

Видатний вітчизняний педагог А. Макаренко наголошував, що патріотичне виховання є головною складовою цілісної системи становлення молоді людини. Він стверджував, що патріотизму не вчать, його виховують. "Виховати громадянина, на його думку, значило виховати патріота, сформувати в

нього такі якості, які б свідчили про належність цієї молоді особистості до великої держави». В.Сухомлинський під патріотизмом розумів сукупність моральних і політичних ідей, моральних почуттів, в основу яких покладено такі загальнолюдські та національні цінності "любов до рідної землі, народу, Батьківщини та її минулого, любов до матері, батька, старших у сім'ї, любов до рідної мови, шанобливе ставлення до історії та культури українського народу, працелюбність".

Патріотичне виховання, на думку В. Сухомлинського, це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується. Він наголошує на тому, що "патріотичне виховання школярів доцільно здійснювати на загальнолюдських та національних цінностях, серед яких провідними є: любов до рідної землі, народу й Батьківщини, любов до найбільш рідних людей, членів сім'ї та родини, любов до рідної мови, шанобливе й бережливе ставлення до історії та культури українського народу, праця на благо свого народу й Батьківщини". Система патріотичного виховання, на його думку, передбачає цілеспрямоване формування у підростаючого покоління якостей, що відображають особливості психології українців: їхнього характеру, самосвідомості, способу мислення тощо. Отже, виховати громадянина-патріота своєї Батьківщини – це означає сформувати культурну, освічену людину, яка гідно представлятиме свою державу.

Розумове виховання

Розумове виховання. Методика роботи вчителя-вихователя по розвитку пізнавальних інтересів учнів. *Розумове виховання* – цілеспрямована діяльність вихователя, спрямована на забезпечення розвитку розумових сил та мислення учнів, культури їх розумової праці. *Розумовий розвиток* – процес становлення розумових сил та мислення учнів, який відбувається в результаті всіх можливих життєвих впливів. *Розумові сили* – певна ступінь розвиненості розуму, який робить людину здібною до накопичення знань, здійснення основних розумових операцій, оволодіння інтелектуальними вміннями, які пов'язані з різними сторонами мислення і характером розумової діяльності людини.

Система розумового виховання

І. Мета розумового виховання – виховання творчої особистості.
Завдання:

- оволодіння знаннями;
- оволодіння мислиневими операціями;
- формування культури розумової праці;
- стимулювання пізнавальних інтересів;
- формування наукового світогляду учнів.

II. Зміст розумового виховання. Компонентами розумового виховання є:

- *система знань, умінь та навичок* – певний фонд знань (факти, термінологія, символи, імена, назви, дати, поняття, зв'язки і залежності, що існують між ними і знаходять відображення в правилах, законах, закономірностях і формулах тощо); *навчальні уміння*: загальні (уміння читати, слухати, усно викладати свої думки, писати, працювати з книгою, контролювати і оцінювати себе тощо) і спеціальні (вміння читати ноти, технічні креслення, карти, слухати музику, записати числа, формули, нотні знаки тощо); *інтелектуальні уміння* (переносити знання в інші умови, опиратися на інтуїцію, передбачати тощо); *навички* (автоматизовані уміння);
- *культура розумової праці* (вміння раціонально організовувати режим розумової роботи, здатність робити все точно і акуратно, тримати в порядку робоче місце, матеріали тощо) – передбачає вироблення в учнів особливих умінь, необхідних для оволодіння знаннями в будь-якій галузі: зосереджено і уважно працювати, долати труднощі, вести спостереження і записи, контролювати себе тощо);
- *володіння раціональними способами розумових дій* – розвиток пам'яті і використання різних її видів (логічної; моторної, зорової), розвиток різних видів мислення (діалектичного, логічного, абстрактного, узагальненого, категоріального, теоретичного, індуктивного, дедуктивного, алгоритмічного, технічного, репродуктивного, творчого, системного) та оволодіння основними мислительними операціями (аналіз, синтез, порівняння, систематизація);
- світоглядно-методологічна готовність до дій;
- соціальна активність.

Форми розумового виховання:

- *Спрямовані на виховання свідомого ставлення до учіння, раціональну організацію праці; озброєння навичками самостійного оволодіння знаннями* (бесіди, дискусії, диспути, зустрічі, тренінги, рольові та ділові ігри, обговорення книг).
- *Форми навчально-освітньої діяльності, спрямовані на розвиток творчих здібностей, пізнавальної активності учнів* (інтелектуальні ігри, дослідницька робота, гурткова робота, настільні ігри,

спостереження, підготовка експерименту, пошуки відповіді в науковій літературі, екскурсії і експедиції по збору матеріалу).

- Спрямовані на розвиток індивідуальних інтересів, здібностей, нахилів, талантів (*факультативи, олімпіади, предметні тижні, виставки, конкурси*).

Методи розумового виховання – загально педагогічні.

Засоби розумового виховання: книги, ЗМІ, різні види діяльності, навчання, мистецтво систематичне навчання; навколишнє середовище; позакласна виховна діяльність.

Умови підвищення ефективності розумового виховання:

- врахування загальних принципів виховання;
- формування відповідної навчальної мотивації (виникнення активності людини для задоволення відповідних потреб) та морального аспекту навчання (зацікавлення, зв'язок із життям тощо);
- стимулювання пізнавального інтересу.

Основні шляхи та форми роботи, спрямованої на формування пізнавального інтересу. *Пізнавальний інтерес* – це вибіркове, емоційно забарвлене ставлення суб'єкта до предмета пізнання, яке має систематично враховуватися і розвиватися у процесі навчання, оскільки безпосередньо впливає на формування і розвиток особистісної спрямованості дитини. Пізнавальний інтерес є рушійним мотивом пізнання, мобілізує увагу учня, приносить радість та задоволення учневі, підвищує інтенсивність сприйняття знань, сприяє активізації мислення.

Успіх навчальної діяльності учнів, їх розумовий розвиток значною мірою залежать і від рівня сформованості в них *культури пізнавальної діяльності*, що включає:

- систему знань, умінь та навичок;
- культуру мовлення (уміння розповідати, надавати відповіді, робити доповіді, спілкуватися);
- культуру наукового пізнання (уміння працювати з науковими виданнями, робити бібліографічні записи тощо);
- культуру навчальної праці (планування, організація, дотримання правил навчальної гігієни, раціональні прийоми роботи з інформаційними джерелами, самоконтроль);
- досвід творчої діяльності (роботи творчого та самостійного характеру);
- емоційно ціннісне ставлення до оточуючих та до себе;
- інтелектуальні уміння: загальні (слухати, читати, писати, працювати з книгою, планувати, конспектувати); спеціальні (потрібні в певних галузях, наприклад, креслити, писати ноти).

Отже, правильно організований навчально-виховний процес передбачає залучення всіх учнів до активної пізнавальної діяльності, використання спеціальних завдань на розвиток мислення, що позитивно позначається на розумовому розвитку і вихованні школярів та сформованості пізнавального інтересу. *Способами його формування під час навчальної діяльності є:*

- актуальність знань і новизна змісту навчального матеріалу;
- розкриття важливості знань;
- використання творів мистецтва і літератури;
- порівняння і аналогії;
- ефект парадоксальності і здивування;
- зацікавленість, емоційність;
- навчальні дискусії, пізнавальні ігри;
- застосування комп'ютерів;
- створення проблемних ситуацій;
- ефект парадоксальності тощо.

Проявами пізнавального інтересу є: активність, емоційність, усвідомлення значущості знань, стимулювання власної діяльності, енергійність, самостійність у пошуку знань, опанування різних способів виконання певної діяльності.

При формуванні пізнавального інтересу потрібно:

- враховувати вікову динаміку розвитку учнів;
- використовувати різноманітні форми, методи та засоби навчання;
- включати учнів у різноманітні види діяльності;
- створювати умови для самостійної пізнавальної діяльності;
- співробітництво у процесі навчання.

Розширенню кругозору учнів, розвитку їх інтелектуальних сил і здібностей сприяють різноманітні види позаурочної і позашкільної освітньо-виховної роботи за інтересами та самоосвіта. Інтерес до знань, розкриття талантів створює також інтелектуальний фон класу. Улюблений предмет та вчитель, який його читає, має бути в кожного учня, зазначав Василь Олександрович, оскільки саме з цього предмета він краще за інших вчиться, читає додаткову літературу чи отримує окремі завдання від учителя.

III. Результат розумового виховання – інтелектуальний та духовний розвиток людини, який включає в себе розвиток здібностей, чуттєвого пізнання та мислення. Результатом розумового виховання у загальному розумінні є розумна людина, яка вміє думати, розмірковувати, самостійно робити висновки про речі, людей, про дії, факти з точки зору вищих норм і критеріїв людської духовної культури, виявляти силу судження, що свідчить про сформований науковий світогляд.

Розумове виховання, на думку В. Сухомлинського, завжди було і буде однією з головних ланок навчально-виховного процесу. Розумову працю дітей педагог розглядав як засіб розвитку розумових сил і здібностей, засуджуючи механічне заучування і неусвідомленість знань. Розв'язання проблеми міцних й свідомих знань, вважав він, можливе за умови напруження власних зусиль, досягнення успіху працею, задоволення від розумової праці — трьох сходинок на шляху пізнання.

Гуманізм В. Сухомлинського особливо яскраво виявився у його ставленні до організації навчання учнів. У школі під блакитним небом дбали про загальний розумовий та емоційний розвиток малюків, формування логічного мислення. Василь Олександрович запропонував чимало оригінальних методів, прийомів, форм навчання та виховання, спрямованих на розвиток творчих, розумових здібностей. Зокрема, запровадив у практику "уроки мислення" серед природи, які проходили в атмосфері співробітництва й творчості. Ці уроки він називав подорожами до джерела живої думки. Прагнення зрозуміти побачене спонукало встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, пробуджуючи дитячу думку.

Розроблена педагогом система занять передбачала розвиток творчої думки. Чільне місце в ній відводилося самостійному складанню казок, маленьких творів, доповідей, математичних задач, вивченню окремих тем. Діти спостерігали різноманітні явища природи, особливості життя в ній, висловлювали власні думки у бесідах на теми: "живе і неживе в природі", "пори року" тощо. Гуманізмом і великою любов'ю до дітей пройняті такі нововведення видатного педагога, як Кімната казок, Куточок мрії, Острів чудес тощо.

Своєрідно й творчо В. Сухомлинський використовував казку у вихованні дошкільнят і молодших школярів. Без казки не можна уявити дитинство, наголошував він, вона наближає шкільний навчально-виховний процес до дитини, адже це дитяча творчість, притаманна цьому вікові. Діти не тільки люблять слухати казку, вони творять її. У Павлівській школі було обладнано кімнату казок таким чином, щоб діти почувалися у світі казкових образів. Глибокі за змістом казки, які, не дивлячись на перевантаженість, В. Сухомлинський сам написав тисячі, запалювали вогник дитячої думки й мови.

На думку видатного педагога, книга й робота з нею — найнеобхідніше в учінні. Дітей треба навчати вибирати книгу, читати й перечитувати її. Читання, вважав він, є віконцем, крізь яке діти бачать і пізнають себе, тому найрадіснішим у Павлівській школі було

свято книги. Як елемент розумової культури, який має розвивальне значення, Василь Олександрович розглядав шахи. На його переконання, треба зацікавити дітей грою в шахи, вводити її в життя школи.

Розумове виховання, як одна з найважливіших ланок системи виховання, з погляду В.Сухомлинського, передбачає набуття знань, формування наукового світогляду, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, оволодіння культурою розумової праці, стимулювання інтересу і потреби в розумовій діяльності, збагачення науковими знаннями та способами їх застосування на практиці. Але процес здобуття знань та якісне їх поглиблення, на його думку, будуть фактором розумового виховання лише тоді, коли знання стануть особистими переконаннями, духовним багатством людини, що позначається на ідейній спрямованості життя, праці, суспільній активності, інтересах. Формування світогляду – це серцевина розумового виховання.

Сутність і основні риси наукового світогляду. Шляхи і засоби його формування. *Світогляд* – це узагальнена система поглядів, переконань, ідеалів, в яких людина виражає своє ставлення до оточуючого її природного та соціального середовища. Структура світогляду має два компонента: об'єктивний, що включає систему наукових знань, та суб'єктивний – погляди, переконання, ідеали. *Погляди* – прийняті людиною як достовірні ідеї, знання, теоретичні концепції, передбачення, що пояснюють явища природи і суспільства, та є орієнтирами в поведінці, діяльності, стосунках. *Переконання* – психічний стан особистості, який характеризується стійкими поглядами, впевненістю у правильності власних думок, поглядів (сукупність знань, ідей, концепцій, теорій, гіпотез, в які людина вірить як в істину). Невід'ємною частиною переконань є почуття, оскільки втілення світоглядних переконань у життя та їх захист людина переживає емоційно. *Ідеал* – уявлення про зразок людської поведінки (залежить від рівня вихованості, умов життя, діяльності, особливостей досвіду людини). Змістом ідеалу є якості, які особистість вважає ідеальними, та їх втілення (в героях або людях).

Науковий світогляд – цілісна система наукових, філософських, політичних, моральних, правових, естетичних понять, поглядів, переконань і почуттів, які визначають ставлення людини до навколишньої діяльності та до самої себе. Його основу становлять погляди та переконання, що сформувалися на *базі знань* про природу та суспільство, й стали внутрішньою позицією особистості.

Для наукового світогляду характерне правильне розуміння минулого та сучасного, *наукової картини світу* (система уявлень про

найзагальніші закони будови та розвитку Всесвіту та його окремих частин). На основі наукових даних про тенденції розвитку явищ природи можна передбачити їх у майбутньому (так, астрономи визначають наступне затемнення Сонця, вчені-геофізики – землетруси).

Науковий світогляд виявляється у поведінці людини та визначається оптимальним засвоєнням понять, законів, теорій, готовністю отстоювати свої ідеали, погляди, переконаність у щоденній поведінці та діяльності. Складовою наукового світогляду є *воля* людини (свідома саморегуляція людиною своєї поведінки і діяльності), що полягає у здатності активно досягати поставленої мети, долаючи зовнішні та внутрішні перешкоди. Реалізуючи світоглядні ідеї в практичній діяльності, людина виявляє вольові якості (цілеспрямованість, рішучість, принциповість, самовладання). Важливий елемент світогляду – *теоретичне мислення* - здатність аналізувати, синтезувати, порівнювати, робити висновки. Воно дає змогу теоретично осмислювати знання, розширювати світогляд.

Наголошуючи на визначній ролі наукового світогляду в людини, В. Сухомлинський писав, що "переконання – це не лише усвідомлення людиною істинності світоглядних та моральних понять, а й особиста її готовність діяти відповідно до тих правил та понять. Переконаність ми спостерігаємо тоді, коли діяльність людини мотивується світоглядом, коли істинність того чи іншого поняття не тільки не викликає в людини сумнівів, а й формує її суб'єктивний стан, її особисте ставлення до істини".

Функції наукового світогляду: орієнтувальна, інформаційно-відображувальна, оцінна.

Формування наукового світогляду – це цілеспрямований процес, який відповідає об'єктивним закономірностям розвитку природи та суспільства. Шляхами формування наукового світогляду є:

- озброєння науковими знаннями;
- формування переконання у істинності знань;
- включення у активну трудову та суспільну діяльність.

Умовами ефективності формування наукового світогляду є:

- вивчення та врахування вікових особливостей учнів;
- доказовість знань;
- історизм;
- опора на пізнавальну активність і самостійність учнів;
- емоційне ставлення до вивченого матеріалу;
- зв'язок матеріалу із життям.

Про рівень сформованості наукового світогляду свідчать відповіді учнів щодо світоглядних запитань на уроках, їх діяльність та

поведінка в різних ситуаціях, порівняльні дані спостережень педагогів, батьків та інших учасників педагогічного процесу, спеціальні співбесіди, обговорення моральних та інших проблем.

В.Сухомлинський вважав, що формування світогляду починається з тієї сходинки мислення, піднявшись на яку людина розглядає оточуючий світ і відчуває себе частиною його, що реальний погляд на оточуюче життя формується в процесі всього періоду навчання дитини в школі і залежить від того чи сформовано в учнів узагальнену картину світу. Однією з найважливіших передумов успішного здійснення цього завдання, на його думку, є забезпечення високого рівня знань із всіх шкільних предметів і вміння використовувати їх у практичній діяльності. Практична діяльність у Павлівській школі була основою трудового виховання.

Моральне виховання

Мета, зміст, форми і напрямки морального виховання. *Моральне виховання* – один з видів виховання, який передбачає цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів та формування звичок й навичок моральної поведінки відповідно до певної ідеології. Методологічною основою морального виховання є *етика* – наука про мораль, її природу, структуру і особливості походження. *Мораль* – це система принципів, норм і правил, які регулюють поведінку людини в суспільстві. Поняття "моральний", "моральність" використовують, коли мова йде про конкретний вчинок, практичну сторону стосунків. *Головною метою морального виховання* на сучасному етапі є цілеспрямований свідомий процес формування гармонійної особистості, що включає гуманність, працелюбність, чесність, правдивість, дисциплінованість, почуття відповідальності, власної гідності, виховання патріотизму, любові до Батьківщини. На цій основі формуються особистісні риси людини, які включають в себе національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту.

Система морального виховання

I. *Мета* – розкривати вимоги моралі, об'єктивно-ціннісний характер її змісту як основу формування морально зрілої людини (виховання моральних почуттів, формування моральної свідомості та моральної поведінки). *Завдання:*

- засвоєння норм і правил суспільної поведінки;
- формування моральної поведінки;
- формування патріотизму, національної гідності, міжнаціональної поваги, дружби;

- формування почуття обов'язку, любові до праці, дисциплінованості, відповідальності;
- пропаганда здорового способу життя;
- бережливе ставлення до навколишнього середовища;
- розвиток прагнення до саморозвитку, самовдосконалення.

Принципи морального виховання: національна спрямованість, демократизм, гуманізм, поєднання поваги до особистості з вимогливістю до неї, природовідповідність, етнізація, культуровідповідність.

II. *Зміст морального виховання.* Систему моральних цінностей складають такі групи: *абсолютно вічні* – мають універсальне значення та необмежену сферу застосування і носять загальнолюдський характер (доброта, правда, любов, чесність, гідність, краса, мудрість, справедливість та ін.); *національні* – є значущими для одного народу і не завжди поділяються іншими народами (патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять тощо); *громадянські* – ґрунтуються на визнанні гідності людей і знаходять своє застосування в демократичних суспільствах (поняття прав і свобод людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону тощо); *сімейні* – моральні основи життя сім'ї (стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про предків тощо); *цінності особистого життя* – мають значення щонайперше для самої людини (риса характеру, поведінка, господарський успіх, стиль приватного життя тощо).

Напрями морального виховання:

- долучення до загальнолюдських моральних цінностей (абсолютні вічні, національні і, громадянські та сімейні цінності);
- патріотичне виховання;
- гуманістичне виховання;
- виховання здорового способу життя (статеве, антиалкогольне, антинаркотичне);
- сімейне виховання;
- правове виховання (законослухняність);
- екологічне виховання (бережливе ставлення до природи).

Підсистеми морального виховання: сім'я, навчальний процес; спілкування; позаурочна виховна діяльність; позашкільна діяльність; ЗМІ.

Етапи морального виховання

1. *Інформаційно-просвітницький.* На цьому етапі (теоретично і практично) формується *моральна свідомість* (суб'єктивно ідеальна форма суспільної свідомості, яка у вигляді уявлень і понять

відображає реальні відношення і регулює моральну сторону його діяльності). Відбувається рух від уявлень про *моральний вчинок* (корисна для суспільства стійка форма поведінки, яка стає потребою людини і здійснюється в будь-яких ситуаціях та умовах) до *морального ставлення*. *Моральний вчинок* є основою *моральної поведінки*, регуляторами якої є свідомість, обов'язок, сором, совість.

2. *Особистісного присвоєння*. Відбувається шляхом включення у різні види діяльності, вироблення та закріплення моральних умінь, навичок, звичок, вчинків.

3. *Формування*. Формуються та закріплюються: моральні уміння, навички, звички, вчинки, відносини та переконання. Основою цього етапу є конвенційний рівень моралі (сукупність психічних та духовних якостей людини, які відображаються у її поведінці).

4. *Закріплення*. Відбувається закріплення та постійний розвиток позитивних рис характеру завдяки самовихованню. Основою цього є автономна мораль.

Форми: бесіда, дискусія, свято, диспут, усний журнал, гра тощо.

Методи: загальні методи виховання.

Засоби: діяльність, колектив, традиції, праця, сім'я, народні традиції, фольклор тощо.

III. *Результат морального виховання* – сформованість *морального досвіду* – відповідний рівень сформованості моральних знань (*моральна свідомість*), моральних ставлень (*емоційна сфера*), моральної діяльності (*поведінка*).

Вищим рівнем сформованості *морального досвіду* є *моральна зрілість* – якість особистості, що сформувалась під впливом суспільства та індивідуальних умов, навчання, виховання та самовиховання.

Морально зріла людина – особистість, яка здатна сама на себе впливати. *Критерії*: моральні переконання та принципи; ціннісні орієнтації; уявлення про моральні вчинки.

Великого значення формуванню високих моральних якостей і норм поведінки у становленні юного громадянина надавав відомий вітчизняний педагог В. Сухомлинський, якій радив чим раніше познайомити дітей з моральними основами нашого суспільства, сформувати позитивне до них ставлення, викликати загострений інтерес до поняття добра і зла, організовуючи виховний процес так, щоб співпереживання, щирість, співчуття, людяність проявлялися у діяльності. Він розглядає моральний ідеал як сукупність найкращих рис менталітету українського народу.

В. Сухомлинський вважав найважливішим завданням виховання пробудження і розвиток у дітей кращих моральних, інтелектуальних і

естетичних почуттів. На його думку, "почуття – це кров, плоть і серце моральної переконаності, принциповості, сили духу; без почуттів моральність перетворюється на сухі безбарвні слова, що здатні виховати лицемірів. Ось чому, образно висловлюючись, стежка від морального поняття до морального переконання починається із вчинка, із звички, насичених глибокими почуттями, особистим ставленням до того, що дитина робить, що робиться навколо неї".

На підставі багаторічної практичної роботи в школі Василь Олександрович вперше у вітчизняній педагогіці глибоко розкриває сутність таких понять, як людяність, патріотизм, відповідальність, гідність, терпимість, тактовність тощо. Створена ним "Хрестоматія з етики для читання учням Павлиської середньої школи" (п'ятитомний рукописний посібник), вміщувала художні твори-мініатюри педагога (казки, легенди, притчі, новели, нариси, оповідання тощо) відповідно до віку, світоуявлень та інтересів дітей (для дошкільнят, учнів 1-2, 5-4, 5-7, 8-10 класів). У ній на конкретних прикладах подавалася методика утвердження в юних душах почуття совісті, сорому, справедливості, скромності, щедрості, милосердя. Її зміст сприяв, зародженню у дитячих душах високих моральних гуманістичних почуттів – любові до своїх батьків, рідних, поваги до людей похилого віку, милосердя до немічних і нещасних. Діти й самі складали казки, в яких їхня фантазія поєднувалася з глибоким моральним змістом.

У системі виховної роботи В.Сухомлинський визначив десять "не можна" у ставленні до старших. Дотримання цих заборон вважалось справою честі і гідності, порушення – ганьбою і моральною неосвіченістю. Конкретні моральні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації подаються у вигляді правил, законів ("14 Законів дружби", "Десять не можна", "Дев'ять негідних речей" та ін.), що складають азбуку моральної культури.

Він сформулював принципи морального виховання, які у Павлиській середній школі називали "Азбукою моральності", основами, на яких повинно ґрунтуватися життя кожної людини, яка має бути готовою здійснити подвиг, доглядати за хворим, що прикутий до ліжка; бути люблячою, відвертою, чуйною, турботливою; повинна вміти читати людські душі, вміти побачити, зрозуміти, відчувти розумом і серцем горе, печаль, хвилювання свого співвітчизника, прийти йому на допомогу – без цього вона не має морального права називатися людиною. Засвоєння дітьми азбуки моральної культури дає їм можливість олюднювати свої вчинки, опановувати духовні цінності свого народу, розуміти сенс життя.

Нормам моральності В.Сухомлинський присвячував спеціальні бесіди, через які намагався не лише передати дітям моральні знання,

а і вплинути на їхні почуття, емоції, цим самим спонукати їх до правильних хороших вчинків. Це те, що він називав азами елементарної моральної культури. Видатний педагог також зазначав, що "треба розвивати в дитини дбайливе і турботливе ставлення до безпомічних істот, яких так легко образити, але захистивши яких відчуваєш себе добрим і сильним. Тож і потрібно навчити своїх вихованців не на словах, а насправді любити якусь маленьку живу істотку, вчити про неї турбуватися". А це можна зробити завдяки куточку живої природи, де діти доглядають за тваринами, птахами, рослинами.

Великого значення В. Сухомлинський надавав єдності виховних впливів школи, сім'ї, громадськості. Вона включає зміст і методику роботи з виховання у дітей любові до Батьківщини і громадянства, ставлення до людей і обов'язку перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра і зла в ньому, виховання високих моральних якостей. Задля цього у школі працював педагогічний університет для батьків, починаючи з виховання майбутніх батьків і дошкільнят і закінчуючи юнацьким віком.

У Павлиші милосердя, сердечність, благородство виховуються у дітей через свята Матері, Троянди, закладення саду вдячності (сад для літніх людей). У школі було багато традицій на основі високої духовності: культ Слова, Книги, Матері, Родини, Батьківщини; свята врожаю, природи (кожен учень вирощував 100 дерев, пов'язаних з певною ідеєю і метою); спеціальні виховні ситуації. Василь Олександрович був впевнений, що "переживаючи безкорисливу радість творення добра, дитина здобуває дорогоцінне багатство душі, вона відчуває серцем, коли і де товаришеві, друзі, любимій людині, яка живе поряд, треба допомогти".

Формування свідомої дисципліни. А. Макаренко про дисциплінованість і дисципліну. Дисципліна є необхідною умовою нормального існування суспільства, оскільки завдяки дисципліні поведінка людей приймає впорядкований характер, що забезпечує колективну діяльність і функціонування соціальних організацій. *Дисципліна* – чітко встановлений порядок поведінки людей, що відповідає нормам права і моралі, що склалися в суспільстві (або вимогам системи освіти, будь-якої організації), дотримання якого є обов'язковим для всіх членів колективу.

За *способом підлеглості* дисципліна класифікується на примусову і добровільну; за *видами* – економічну, політичну, фінансову, трудову і технологічну тощо. *Свідомо дисципліна* проявляється в суворому, неухильному виконанні суспільних принципів і норм. Виділяють дві сторони дисципліни:

- об'єктивну – порядок, без якого не може існувати організація;
- суб'єктивну – виконання обов'язків, дотримання прав.

Дисципліна в наш час стає не технічною, а *обов'язково етичною категорією*. Проте загальні положення видатного вітчизняного педагога А. Макаренка залишаються і до цього часу актуальними. Коли після однієї з лекцій Антону Семеновичу поставили запитання: "Які основні шляхи виховання свідомої дисципліни?", він відповів, що "це весь виховний процес", а "головні засоби виховання -- це хороший колектив педагогів і добре організований, єдиний колектив учнів". Дисципліна, на його думку, створюється "всією системою виховання", зусиллями всього колективу (і педагогів і самих вихованців) і всіма методами, тому і потрібно під дисципліною розуміти "широкий, загальний результат всієї виховної роботи". Отже, виховання свідомої дисципліни відбувається в цілісному навчально-виховному процесі, в організації всіх видів дитячої діяльності (навчальної, трудової, громадської, спортивної, ігрової тощо), що має свою специфіку та особливості.

А.Макаренко вважав, що дітям, в першу чергу, необхідно чітко усвідомлювати мету власної діяльності а також те, що дотримання дисципліни є кращим способом її досягнення, а безладність і неорганізованість віддаляють мету, роблять її досягнення нереальним. Цим самим, наголошував він, досягається розуміння школярами необхідності і важливості організованості, цілеспрямованості, чіткої взаємодії, дисципліни.

Але для того щоб дисципліна сприймалася як явище моральне, у кожному дитячому колективі слід роз'яснювати її необхідність, забезпечувати додержання доцільного, чіткого режиму. Для формування дисципліни потрібно розкрити учням сутність окремих вчинків, наприклад, стриманості, пошани до старших людей, до жінок, дітей, до себе тощо. "Ці прості положення, вважав педагог, повинні бути відомі всім вихованцям... як положення, що абсолютно не підлягають сумніву. До їх категоричного виразу потрібно завжди повертатися, як тільки в колективі виникають тенденції, їм протилежні".

Свідомо дисципліна ефективно формується, коли поряд з накопиченням досвіду ведеться спеціальна, систематична освітня робота з поглиблення і розширення етичної свідомості дітей. Одним із способів виховання свідомої дисципліни А. Макаренко вважав розкриття вихованцям, як він називав, "теорії моралі". Антон Семенович систематично проводив зі своїми вихованцями бесіди на моральні теми. Величезне виховне значення надавав показу дітям краси свідомої дисципліни. Прагнув до розвитку в дитячій свідомості

не тільки морального, а й естетичного ставлення до неї. Всяка розхлябаність, розбещеність, безкультур'я, підкреслював він, породжують дисгармонію, хаос і неподобство в суспільному і особистому житті. Діти таким чином міцно засвоюють думку, що дисципліна веде до краси життя, а краса підвищує життєвий тонус, стимулює продуктивну діяльність.

Виходячи з цього, А. Макаренко робив висновок про те, що підставою дисципліни є виконання вимоги, що супроводжується розумінням дітьми її корисності, життєвої необхідності. За рахунок цього розуміння і відбувається розвиток, розширення, поглиблення дитячої свідомості, формування свідомої дисципліни, перетворення її в стимул самостійної, вольової, цілеспрямованої, дисциплінованої дії. Глибоке професійне знання справи, виконавська майстерність, культура спілкування, підтягнутість, зібраність, ритмічність у роботі, чистота і охайність в одязі – все це не тільки зовні прикрашає життя, а й робить її по суті прекрасною.

Ні колектив, ні дисципліна не можуть бути створені, стверджував А. Макаренко, якщо не буде вимоги до особистості, яка повинна бути нерозривно зв'язана з повагою, бо основна форма дисципліни: якомога більше вимоги до людини, якомога більше пошани до неї. Для учнів велике значення має і те, що виконання всіма ними вимог і правил поведінки, підпорядкування колективу ставить усіх у рівноправне і захищене становище. Моральна сила громадської думки колективу, наголошував він, врівноважує фізичні сили хлопців, дає реальну можливість кожному брати участь у демократичному вирішенні всіх питань, користуватися гласністю, добиватися справедливості.

Відтак, система вимог повинна стосуватися всіх сторін життя школярів: ставлення до навчання, праці, громадської роботи, ставлення до товаришів і колективу, до самого себе, суспільного надбання, вчителів і батьків, поведінки в побуті тощо. Дисциплінуючі вимоги стимулюють, організують дитячу діяльність, всіляко сприяють розвитку різноманітних інтересів, поступового формування духовних потреб, прояву і зміцненню волі.

Розвиваючи свої погляди на *виховання дисципліни*, А. Макаренко приходить до висновку, що при визначених умовах вона *є не тільки результатом, але одночасно і засобом виховання*. Ознакою дисципліни є *порядок* – сукупність правил поведінки, дотримання яких вимагається від людини. Відтак, коли говорять про *дисципліновану людину*, то перш за все, відзначають рівень виконання нею своїх обов'язків, тобто розглядають *виконавчу дисципліну*.

Видатний педагог наголошував, якщо «завжди дотримуватися дисципліни, виконувати те, що неприємно, але потрібно робити, – це і є висока дисциплінованість». *Дисциплінованість* – риса характеру (спадкова або вироблена), що стала звичкою; схильність людини до дотримання правил роботи і норм поведінки, що тісно пов'язана з психологічним поняттям самоконтролю. Отже, *дисциплінованість* – *результат виховного процесу* в цілому, зусиль всього колективу дітей, що виявляється в усіх сферах його життя.

Таким чином, коли учні у школі вивчають свої права і обов'язки та правила поведінки в суспільстві; привчаються до порядку і дисципліни на уроках; дотримуються режиму праці і відпочинку в позаурочний час; застосовують самоврядування, громадську думку про дисципліну; аналізують причини недисциплінованості та безвідповідальності учнів, схильність до порушень дисципліни тощо, це сприяє вихованню свідомої дисципліни, та дисциплінованості учнів.

Антиалкогольне і антинаркотичне виховання школярів

Завдання, зміст, форми, методи, засоби антиалкогольного і антинаркотичного виховання. До системи морального виховання належить *антиалкогольне і антинаркотичне виховання* – формування непримиренного ставлення до алкоголю, нікотину, наркотиків, виховання свідомої дисципліни, обов'язку і відповідальності. З цією метою учні повинні отримати знання про шкідливість різних видів наркотиків, згубні наслідки їх вживання. Потрібно формувати погляди на наркотики як на соціальне зло; залучати до боротьби з ним; а з тими, хто вживає, проводити індивідуальну виховну роботу. *Антинаркотична пропаганда* має проводитись у процесі вивчення навчальних дисциплін та у позаурочний час (бесіди, лекції, диспути, конференції тощо). Особливу роль відіграє власна позиція вчителя щодо наркотиків, куріння, вживання алкоголю.

Система антиалкогольного та антинаркотичного виховання

І. Мета: профілактика вживання алкогольних та наркотичних засобів, виховання непримиримого ставлення до алкоголю, нікотину, наркотиків. **Завдання:**

- озброєння знаннями про шкідливість алкоголю та наркотиків;
- формування правильних поглядів на це соціальне зло;
- вироблення певних психологічних "гальм";
- прищеплення непримиримого ставлення до фактів зловживання;
- своєчасне виявлення тих, хто вживає.

Принципи:

- знання про природу та дію алкогольних та наркогенних засобів, форм їх вживання;
- вчасне розпізнавання за зовнішнім виглядом факту вживання;
- уміння надати першу допомогу при ознаках отруєння;
- оволодіння методикою профілактичної роботи на різних рівнях;
- знання тенденцій щодо вживання наркотичних засобів у різних вікових групах.

II. *Зміст* антиалкогольного і антинаркотичного виховання підпорядковується певному рівню роботи, відповідно до попередньої діагностики і стану відношення вихованців до алкогольних та наркотичних засобів:

1 рівень – *координаційно-інформаційний* (діагностико-прогностичний) – отримуються відомості з проблеми та відбувається налагодження тісних зв'язків з усіма суб'єктами профілактичної діяльності;

2 рівень – *загальноосвітній* – спрямований на поширення профілактичних знань (медичних, моральних, правових) серед суб'єктів виховної роботи;

3 рівень – *спеціально-освітній* – проведення цілеспрямованої освітньої роботи з підлітками групи ризику;

4 рівень – *оздоровчо-корекційний* – відбувається практична переорієнтація поведінки учнів групи ризику.

5 рівень – *адаптаційний* – створення умов для закріплення установок на дотримання здорового способу життя.

Етапи виховної роботи:

- *діагностичний* (комплексний аналіз вчинків та мотивів поведінки, взаємовідносин у сім'ї, медичних карток, побудова індивідуальної та групової роботи з учнями).

- *психолого-педагогічної взаємодії* (формування установки щодо включення у профілактичну групу) – ненасильницька, гуманна профілактика.

- *переорієнтаційний* – включення у різні види суспільно-корисної діяльності.

Підсистемами антиалкогольного та антинаркотичного виховання є:

- *взаємодія з батьками* – профілактичні бесіди з проблемними сім'ями, соціально-педагогічні бесіди з батьками, зустрічі батьків з працівниками правоохоронних органів, лекторій "Проблеми профілактики вживання шкідливих речовин" тощо. Під час таких заходів батьки отримують інформацію про шкоду наркотиків для підростаючого покоління; формують навички спрямування підлітків на заняття спортом, зацікавлення мистецтвом і технікою, залучення

до культурних цінностей (спільне відвідування у вільний від навчання час музеїв, виставок), проведення дозвілля в сімейному колі, туристичні походи тощо;

- *навчальна діяльність* – цілеспрямована профілактична робота у процесі викладання навчальних предметів (виявлення виховних можливостей кожного предмета в плані антинаркотичного виховання і їх реалізація на уроках; розкриття негативного впливу наркотиків на організм людини, її здоров'я тощо);

- *позаурочна виховна робота* – профілактичні бесіди з дітьми; виставки книжок, брошур, плакатів про шкідливість вживання; показ жартівливих театральних вистав; художні конкурси щодо шкідливості вживання; спортивно-оздоровчі змагання між тими, хто вживає і прихильниками здорового способу життя; бесіди про міжнародні здобутки у пропаганді здорового способу життя; лекторії; перегляд фільмів з обговоренням; залучення до трудової діяльності; виставки карикатур і афоризмів; зустрічі з психологами, наркологами, психотерапевтами; організація психотренингівих заходів; шкільні конференції; індивідуальні бесіди з підлітками групи ризику.

Форми роботи:

- *традиційні форми*: бесіди, лекції, диспути, дискусії, групові й індивідуальні заняття, за участю медиків, юристів, психологів, психотерапевтів, педагогів (пояснення суспільних, психологічних, медичних і юридичних наслідків зловживання наркотиками й алкоголем), що спрямовані на розвиток навичок соціальної адаптації, психо-фізіологічної саморегуляції, підвищення стійкості до стресів, упевненості в собі, усвідомлення позитивних рис особистості;

- *інтерактивні форми*: ігрова програма, інтерактивна акція, ток-шоу тощо, у яких діти мають можливість виявляти свої здібності, позитивні якості, та отримувати схвалення, увагу й повагу оточуючих. Одночасно такі заходи дають змогу подавати інформацію, формувати певні навички, перевіряти наявний рівень знань та вмінь;

- *театралізовані форми*: літературно-музична композиція, концерт, публіцистична вистава, змагання команд КВК, театралізована вистава, пластично-хореографічна вистава, що спрямовані на формування життєвих цілей, навичок здорового способу життя, відмови від шкідливих звичок;

- *наочні форми*: демонстрація слайдів, плакатів, діаграм, графіків

III. Результат: сформованість непримиренного ставлення до фактів вживання наркотиків та боротьби з цим злом, установок щодо здорового способу життя й установок; розвиток умінь та навичок аналізувати й критично оцінювати отриману інформацію, приймати правильні рішення.

Екологічне виховання

Завдання, зміст, форми і методи екологічного виховання у навчальній і позанавчальній роботі. *Екологічне виховання* – це система виховної роботи, спрямована на формування екологічної культури, збагачення екологічних знань, вмінь і навичок діяльності у природі; виховання любові до природи, бажання берегти і примножувати її. Екологічне виховання передбачає розкриття сутності світу природи – середовища перебування людини, яка повинна бути зацікавлена у збереженні цілісності, чистоти, гармонії в природі.

Естетична краса природи сприяє формуванню моральних почуттів обов'язку і відповідальності за її збереження, спонукає до природоохоронної діяльності. Здійснюється вона на всіх етапах навчання у школі відповідно до вікових особливостей учнів та передбачає розвиток умінь осмислювати екологічні явища, робити висновки про стан природи, розумно взаємодіяти з нею.

Система екологічного виховання

I. Мета – формування екологічно культурної людини, яка дбайливо ставиться до природи, її ресурсів, корисних копалин, флори та фауни. *Завдання:*

- збагачення екологічними знаннями;
- виховання любові до природи, бажання її берегти та примножувати;
- формування умінь та навичок діяльності у природі.

II. Зміст екологічного виховання – передбачає розкриття сутності світу природи – середовища існування людини, яка повинна бути зацікавлена у збереженні його цілісності, чистоти, гармонії. Індивід має вміти осмислювати екологічні явища і розумно взаємодіяти з природою. Такий підхід до природи сприяє формуванню моральних почуттів обов'язку і відповідальності за її збереження, спонукає до природоохоронної діяльності.

Підсистемами екологічного виховання є:

- *навчальний процес* – під час вивчення навчальних предметів учні отримують певні екологічні знання, уміння та навички: біологія, географія (картина сучасного світу рослин, тварин, оточуючого середовища); фізика, хімія (політехнічні знання, наукові основи і принципи виробництва); історія, правознавство (недопустимість

варварського ставлення до природи); література, музика, малювання (розкривають естетичну сутність природи);

- *позашкільні заклади освіти* – залучення учнів до природоохоронної діяльності (шкільні лісництва, садівництво, робота в мисливських господарствах тощо), робота санітарних загонів захисту довкілля (виявляють ступінь забруднення повітря, води, зон відпочинку), загонів для боротьби з бракон'єрами (діють при лісництвах і рибгоспах), груп швидкої допомоги звірам і птахам у зимовий період; куточки природи. З природоохоронною діяльністю пов'язана також туристично-краєзнавча робота.
- *сім'я* – виховання бережного ставлення до навколишнього, праця у природі;
- *засоби масової інформації* – пропаганда та залучення до природоохоронної діяльності.
- *позаурочна виховна робота* – спеціально організована система виховних заходів, спрямована на виховання любови до природи, бажання займатися природоохоронною діяльністю, прищеплення навичок правильної поведінки в місцях відпочинку, в лісах, на річках тощо.

Етапи екологічного виховання:

- *Естетична краса природи.* Завдання – виховання почуття обов'язку та відповідальності у ставленні до природи.
- *Світ природи* – середовище існування людини. Завдання – формування зацікавленості у збереженні цілісності, чистоти, гармонії в природі.
- *Осмислення суті екологічних явищ.* Завдання – розвиток уміння робити висновки про стан природи, давати рекомендації щодо розумної взаємодії з нею
- *Розуміння наслідків дій людини у природі.* Завдання – заохочення до природоохоронної діяльності.

Основою екологічного виховання з учнями В.Вернадський вважав розуміння взаємозумовленості всього живого на планеті. Розглядаючи квітку, пелюстку, крильце метелика, пушинку тополі, дитина не повинна забувати глобальну істину: природа – єдине ціле, якому притаманна своя гармонія взаємозв'язків і залежностей. Вона – джерело і суть нашого життя, яке не можна відокремити від людини.

Форми роботи:

- *екологічна просвіта* (бесіди, дискусії, диспути, перегляд та обговорення фільмів);
- *екологічно-практичні заходи* (включення у природоохоронну діяльність, об'єктами якої є земля, вода, повітря, рослини: "Зелений

патруль", "Юні друзі лісу", "Захисники тварин та птахів", "Селекціонери рідкісних птахів" тощо)

Умови ефективності екологічного виховання:

- оптимізація змісту неперервної екологічної освіти школярів;
- висвітлення екологічних проблем у процесі вивчення окремих предметів;
- використання внутрішніх та міжпредметних зв'язків;
- створення в школах належної навчально-матеріальної бази (куточків охорони природи, живих куточків тощо);
- удосконалення форм і методів екологічного виховання;
- активне залучення школярів до природоохоронної роботи;
- формування мотивів відповідального ставлення до природи, прагнення глибше пізнати її, примножувати її багатства.

III. Результат – екологічно культурна людина, яка характеризується:

- дбайливим ставленням до природи, її ресурсів, корисних копалин, флори та фауни;
- різнобічними глибокими знаннями про навколишнє середовище (природне та соціальне);
- наявністю світоглядних ціннісних орієнтацій щодо стану природи, передбачення можливих негативних наслідків природо-перетворювальної діяльності людини;
- екологічним стилем мислення і відповідальним ставленням до природи та свого здоров'я;
- уміннями і досвідом вирішення екологічних проблем (насамперед на місцевому та локальному рівнях);
- безпосередньою участю у природоохоронній роботі.

У виховній системі В. Сухомлинського велика роль приділяється природі як об'єкту пізнання, сфері активної діяльності та відчутнішої частини дитячого життя. Разом з тим видатний педагог дійшов висновку, що природа сама собою не розвиває і не виховує, а виховує тільки активна взаємодія людини з природою. Залишивши дитину наодинці з нею, стверджував він, годі сподіватися, що вона під впливом навколишнього середовища стане розумною, глибоко моральною, непримиренною до зла.

Цей висновок став основним принципом в організації праці учнів Павлівської середньої школи: "Ми прагнемо того, щоб усе життя вихованців було наповнене творінням в світі природи. Ми не уявляємо собі повноцінного виховання без того, щоб кожний наш вихованець за роки навчання в школі не перетворив кілька десятків

квадратних метрів мертвої глини, мертвого пустиря в родючу землю!".

У Павлівській середній школі збереження і примноження природних багатств стало провідною, головною стороною трудового життя учнівського колективу і кожної особистості. Василь Олександрович писав, що "становлення колективу, власне, з того і починається, що дітей об'єднує піклування про живу природу. За традицією, яка склалася у школі, колектив першокласників закладає свою маленьку шкільку, доглядає за плодовими деревцями, посадженими першого року навчання. З першого року шкільного життя починається й догляд за полезахисними лісонасадженнями, які відіграють велику роль у малолісних районах Півдня. Уже в 10-11 років діти переживають перше громадянське почуття гордості, коли вони бачать цінності, створені їхніми руками: посажені маленькі саджанці стають гіллястими деревами, плодіві дерева й виноград починають плодоносити".

У своїх працях ("Павлівська середня школа", "Школа і природа", "Природа, праця, світогляд" та ін.) видатний педагог підкреслює, що в умовах сільської школи можливості взаємодії учнів з природою невичерпні, і головним спрямуванням їхньої діяльності має бути, перш за все, піклування про збереження родючості ґрунту. Посильна участь учнів у боротьбі з руйнівною стихією є школою громадянства, змушнення та господарювання, що, як зазначає педагог, вчить дітей пізнавати ціну праці, землі й хліба.

Великого значення надавав В. Сухомлинський природі як виховному засобу. Він разом з дітьми вів "Книгу природи". Все, що найбільше запам'яталося, що справило особливе враження, стало сторінкою книги. Виходячи на природу, діти вчилися не просто милуватися красою, а мислити. Це були уроки мислення, на яких водночас творилася "Книга природи", що містила триста сторінок. В ній були записані думки про зв'язок живого й не живого, насіння життя, дивовижну циклічність у природі: зима – весна – літо – осінь, походження речей. Автором цієї книги були діти і вчитель.

Василь Олександрович водив дітей до лісу, на берег річки, де вони, побачивши і переживаючи надзвичайну красу природи, усвідомлювали її значення у житті людини. Разом з учнями "Школи радості" він обладнав "куточок мрії" за селом, у глибокому яру, серед ліска, який видався дітям дрімучим лісом. Влаштували щось на зразок землянки чи печери, встановили пічку, вивели трубу, запалили вогонь, коли прийшов вечір, і полинули у світ мрії. То була не просто гра в казку. Діти знаходили тут радість, читали природу, навіть складали разом вірші.

В.Сухомлинський писав, що "школа майбутнього повинна найповніше використовувати для гармонійного розвитку людини все, що дає природа і що зможе зробити людина для того, щоб природа служила їй. Уже через це ми повинні берегти і поновлювати природні багатства, які маємо". Видатний педагог наголошував, що процес пізнання навколишньої дійсності є незалежним емоційним стимулом думки, що відіграє винятково важливу роль у житті дитини. Результатом екологічного виховання, на його думку, мають стати розвинене емоційне сприйняття, бажання активно включатися у роботу з охорони й захисту об'єктів природи.

Трудове виховання

Завдання, зміст, форми і методи трудового та економічного виховання. *Трудове виховання* – один з напрямів, спрямований на формування свідомості особистості про роль праці та цінність трудового життя, розвиток економічного мислення, допомогу у професійному виборі. *Труд* – цілеспрямована діяльність людей, спрямована на задоволення своїх життєвих потреб, необхідна умова існування і розвитку суспільства, основа життєдіяльності. У процесі фізичної праці в учнів розвиваються мускулатура різних частин тіла, координація і точність рухів, зграбність, сила та витривалість. Праця сприяє їх розумовому розвитку. Участь школярів у трудових процесах позитивно впливає на їх поведінку та дисциплінує.

Економічне виховання – спеціально організована педагогічна діяльність, що спрямована на розвиток економічного мислення сучасної людини у межах своєї сім'ї, виробництва, держави. *Економічне виховання* є складовою частиною виховання гармонійно розвиненої особистості, що включає знання про економіку, сутність економічних законів, систему виробничих відносин, грошову систему, податкову політику держави та інші економічні напрями навчання – менеджмент і маркетинг.

Система трудового та економічного виховання

I. *Мета* – розвиток і підготовка сумлінного, відповідального, творчого ставлення до різних видів трудової діяльності, накопичення професійного досвіду як умови виконання найважливіших обов'язків людини. *Завдання*:

- виховання прагнення і бажання працювати;
- усвідомлення соціальної значущості праці;
- бережливе ставлення до результатів праці;
- повага до людей праці;
- виховання творчого ставлення до праці;

- озброєння знаннями, уміннями та навичками, необхідними для трудової діяльності;
- підготовка до свідомого вибору професії.

Принципи: суспільна спрямованість праці; ініціатива й творчість дітей; колективний характер; різноманітність та доступність праці; стимулювання та мотивація; дотримання правил безпеки; змагальність; плановість; систематичність; взаємозв'язок розумової та фізичної праці тощо.

Найважливіша умова ефективності трудового виховання молоді полягає у тому, що трудова діяльність має бути соціально, економічно та педагогічно доцільною.

II. *Зміст трудового виховання.* Трудове виховання учнів здійснюється в усіх видах праці, передусім у навчальній. К. Ушинський наголошував, що навчання є найскладнішим і найважчим видом праці. Але воно формує потрібні трудові якості людини лише за умови, що має істотні ознаки праці: свідому постановку мети, осмислення конкретним індивідом своєї ролі у досягненні поставлених завдань, напруження розумових сил, подолання труднощів і перешкод, самоконтроль. Складність розв'язання цього завдання в тому, що школярі не завжди відразу бачать результати навчальної праці.

Підсистеми трудового виховання:

- навчальна діяльність (вивчення основ наук; трудове навчання; факультативи);
- позаурочна виховна діяльність (трудова освіта; суспільно-корисна праця; трудові об'єднання та кооперативи);
- праця у сім'ї (постійні та тимчасові доручення; праця по самообслуговуванню; допомога дорослим).

Важливий аспект психолого-педагогічної підготовки підростаючого покоління до праці – формування почуття самовідповідальності, розуміння необхідності піклуватися про себе.

Види трудової діяльності:

- *загальна трудова підготовка* – оволодіння єдиними для всіх видів професійної діяльності знаннями, уміннями, навичками з планування, організації, самоконтролю праці (знайомство з трудовими традиціями, пояснення значущості праці, організація спільної праці, вправи по виробленню трудових навичок, гуртки);
- *загально виробнича підготовка* – дає відомості про науково-технічний прогрес, основні галузі виробництва, основи економіки і організації праці, охорону природи й оточуючого середовища;
- *загально технічна підготовка* – будується з урахуванням специфіки галузі, в яку входить обраний учнями профіль трудової

підготовки (формування початкових умінь і навичок з обраної спеціальності).

Трудове виховання покликане виробити в учнівської молоді трудові навички та уміння, виробничу спрямованість, задоволення працею. Участь вихованців у праці, досягнення ними певних трудових результатів викликає в них задоволення, радість і гордість за досягнуті успіхи, особисті й колективні. Педагог повинен не тільки порівняти й оцінити результати трудової діяльності окремих учнів, а й відзначити індивідуальні якості особистості, які сприяли їх досягненню. За таких умов учні намагаються працювати краще, прагнуть досягнути високих результатів.

Основна ідея *економічного виховання* в умовах ринкової економіки полягає у поєднанні навчання учнівської молоді з педагогічно доцільною індивідуальною та колективною, суспільною і виробничою діяльністю. Економічна культура підростаючого покоління формується в умовах розвитку ринкової економіки, соціальних змін у суспільстві, які є результатом діяльності людей у сферах економічного життя.

Економічне виховання здійснюється, передусім, у процесі вивчення основ наук. Особливе місце при цьому належить таким предметам, як основи економічних знань, економічна географія, трудове навчання. На уроках математики учні розв'язують задачі економічного змісту. Уроки фізики, біології, хімії демонструють використання у виробництві досягнень науки і техніки.

Економічне виховання класний керівник здійснює такими шляхами: залучення дітей до праці по самообслуговуванню, ремонту обладнання і приміщень, розподілу шкільного бюджету; обговорення газетних та журнальних статей на економічну тематику; виробничі екскурсії, зустрічі з працівниками підприємств; залучення учнів до економічних стосунків у школі і вдома

Форми трудового виховання: творчі конкурси, виставки, кооперативи, економічні тижні, вечір запитань та відповідей, економічні ігри, трудові свята, зустрічі з людьми певних професій, бесіди, лекції, дискусії, тренінги, інтелектуальні ігри. Залучення школярів до різноманітних педагогічно-організованих видів суспільно-корисної праці, сприяє набуттю певного виробничого досвіду, розвитку творчого і практичного мислення, працьовитості й свідомості людини праці.

Методи: загальні методи виховання.

Засоби: традиції в сім'ї, генеральне прибирання, чергування, суспільно-корисна праця, суспільні доручення тощо.

III. Результат трудового виховання – особистість, що поважає людей праці, здатна працювати, орієнтується у економічних проблемах та свідомо обирає професію.

Видатний вітчизняний педагог А.Макаренко вважав дуже важливим заохочення дитини до праці з малечку. Трудове навчання, наголошував Антон Семенович, потрібно починати в дошкільні роки, а трудова участь дітей у сім'ї повинна розпочинатися в доступній ним формі (гри). З віком трудові доручення слід ускладнювати і відокремлювати від гри, тому що праця не повинна перетворюватися на гру. Він радив батькам долучати дітей до постійних господарських справ, не робити за них те, що вони спроможні зробити самі.

В основу виховання колективу і особистості А. Макаренко ставив колективну працю, органічно поєднану з навчанням, грою, спортом. Центральне місце в його системі відводиться поєднанню повноцінної середньої освіти з продуктивною працею. Системі профтехосвіти, вважав він, потрібно включати учнів у систему виробничих відносин, бо лише сфера виробництва формує почуття відповідальності за якість продукції, за результат праці, за збереження обладнання, своєчасне постачання.

Трудове виховання Василь Сухомлинський розглядає як гармонію трьох понять: треба, важко і прекрасно. Виховання в праці – це, перш за все, прищеплення любові до праці, зближення розумової і фізичної праці. Праця має згуртовувати дитячий колектив, бути посилюююю і радісною, до неї можна залучати дітей різного віку. Вони повинні бачити кінцевий результат, радіти йому, відчувати, що їхня праця – це частина праці дорослих. Старшим дітям треба давати більше самостійності та ініціативи – це підвищує їхню відповідальність за зроблене.

В. Сухомлинський великого значення надавав урокам трудового навчання, вважав їх важливим етапом у підготовці дітей до життя, до майбутньої трудової діяльності, наголошував на тому, що саме на цих уроках учні набувають умінь та навичок, які потрібні кожній людині в її повсякденному житті. У його школі, починаючи з першого класу, учні оволодівали елементарними вміннями та навичками, що були базовими для подальшого навчання, на основі яких відбувалося формування більш складних умінь і навичок.

Видатний педагог звертав увагу на те, щоб праця дітей будь-якого віку носила суспільно корисний характер. Наприклад, учні першого класу Павлівської школи вирізали з паперу і склеювали пакетики, в які потім збирали насіння квітів та овочів, виготовляли ялинкові прикраси, папки для зошитів тощо. Хлопчики 3-7 класів виготовляли різноманітні речі з деревини і металу: лінійки, штативи,

вішалки, ящики для кролів, гайкові ключі та багато іншого. Дівчатка старшокласниці вміли вишити українську сорочку і пошити собі сукню тощо.

В. Сухомлинський наполягав на створенні оптимальної системи педагогічного впливу на вихованця, спрямованої на розвиток його здібностей і формування основних духовних потреб, які реалізуються в творчій праці, оскільки тільки вона у всій її багатоманітності, сприяє активному пізнанню, самовираженню та самоствердженню особистості. При цьому, підкреслював Василь Олександрович, тільки насичення вільного часу працею, що збагачує духовне життя, може дати людині щастя.

Профорієнтація учнів у системі роботи класного керівника. Завершальним етапом психологічної та практичної підготовки учнів до трудової діяльності є їх *професійна орієнтація* – система організації та проведення навчально-виховної роботи, спрямованої на засвоєння необхідних знань про соціально-економічні й психофізіологічні умови правильного вибору професії, формування уміння аналізувати вимоги різних професій до психологічної структури особистості, а також усвідомлювати власні професійно значущі якості, шляхи й засоби їх розвитку.

Головною метою профорієнтаційної роботи у школі є сприяння посиленню конкурентоспроможності працівника на ринку праці й досягненню продуктивної зайнятості населення. Завданнями профорієнтації є:

- ознайомлення учнів з різними професіями та правилами їх вибору;
- виховання в молоді усвідомлення значущості самопізнання і власної активності як основи професійного самовизначення;
- формування вміння зіставляти власні здібності з вимогами, необхідними для набуття конкретної професії, скласти на цій основі реальний план оволодіння професією;
- забезпечення розвитку професійно важливих якостей особистості.

Профорієнтаційна робота має здійснюватися за такими *етапами*:

Професійна інформація – це ознайомлення учнів із світом праці, змістом та особливостями різних професій, з проблемами професійного самовизначення. Школярі дізнаються про соціально-економічні, психофізіологічні особливості тих чи інших професій, про потреби конкретного району, міста у фахівцях певних професій.

Професійна діагностика – вивчення індивідуальних особливостей та спрямованості особистості учнів з метою вироблення рекомендацій у виборі професії. Діагностика здійснюється спеціалістами (медиками, психологами, педагогами) шляхом використання різних методик. У процесі діагностики вивчаються

особливості вищої нервової діяльності учня, стан його здоров'я, інтереси, ціннісні орієнтації, установки на вибір професії.

Професійна консультація – надання рекомендацій і порад з професійного самовизначення. На цьому етапі фахівці встановлюють відповідність між вимогами, які висуваються до професії, та індивідуально-психологічними особливостями особистості.

Професійний відбір – відбір кандидатів щодо певної професії. Його здійснюють навчальні заклади, що висувають певні вимоги до тих, хто вступає, або установи, які приймають людину на роботу.

Професійна адаптація – процес пристосування молодих людей до умов професійної діяльності.

Отже, профорієнтаційна робота спрямована на досягнення збалансованості між професійними інтересами і можливостями людини та потребами суспільства у конкретних видах професійної діяльності. Профорієнтаційна робота сприяє цілеспрямованому розвитку здібностей людини, зростанню її професіоналізму, працездатності, збереженню здоров'я і виступає одним із важливих елементів державної політики в сфері соціального захисту та зайнятості населення, забезпечує ефективне використання трудового потенціалу особи, підвищення її соціальної та професійної мобільності, відіграє значну роль у профілактиці масового вимушеного безробіття. Профорієнтаційні заходи стимулюють пошук людиною найефективніших засобів підвищення свого професійно-кваліфікаційного рівня, розвиток соціально-економічної ініціативи, інтелектуальної та трудової незалежності.

Фізичне виховання

Завдання, зміст, форми і методи фізичного виховання. Виховання підростаючого покоління фізично здоровим є важливим завданням сім'ї і школи. Відповідно до "Національної доктрини розвитку освіти" фізичне виховання, як невід'ємна складова освіти, має забезпечити набуття кожною людиною необхідних науково обґрунтованих знань про здоров'я і засоби його зміцнення, шляхи і методи протидії хворобам, методики досягнення високої працездатності і тривалої творчої активності. На системний підхід у фізичному вихованні молоді орієнтує комплексна програма "Фізичне виховання – здоров'я нації", в якій фізичне виховання в навчально-виховній сфері розглядається як складова частина загальної системи освіти, покликана забезпечити розвиток фізичного і морального здоров'я, розумову та психологічну підготовку людини до активного життя й професійної діяльності.

Фізичне виховання – це спеціально організований процес формування фізично здорової особистості; система соціально-педагогічних заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я, загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок та вмінь, необхідних для трудової діяльності та захисту Вітчизни. Це широка галузь педагогічного впливу на учнів, компонент усебічного гармонійного розвитку особистості. Це багатогранний процес організації пізнавальної фізкультурно-оздоровчої діяльності учнів, спрямований на стимулювання потреби в заняттях фізкультурою і спортом, розвиток фізичних сил і здоров'я, вироблення санітарно-гігієнічних навичок і звичок здорового способу життя.

Система фізичного виховання

I. Мета – виховання фізично здорового підростаючого покоління, бажання та потреби піклуватися про своє здоров'я, постійно займатися фізичною культурою. *Завдання:*

- фізичний розвиток дитини;
- тренування вестибулярного апарату та формування рухових навичок;
- загартування організму;
- становлення і розвиток основних функцій організму
- виховання сили волі та характеру;
- підвищення працездатності;
- виховання потреби дбати про своє здоров'я.

II. Зміст фізичного виховання здійснюється у таких підсистемах:

- *сім'я* – зміцнення здоров'я і загартування організму дітей, сприяння їх фізичному розвитку та підвищенню працездатності: режим дня, гімнастика (фізичні вправи), здоровий сон, повноцінне харчування, поєднання різних видів діяльності, неприпустимість вживання алкоголю, нікотину, наркотиків; самостійні заняття фізичними вправами тощо;

- *навчальний процес* – піклування про здоров'я школярів є головним завданням кожного вчителя на кожному навчальному занятті: режим навчальних занять, гігієнічна освіта, уроки фізкультури, фізкультхвилинки, рухливі ігри, туристичні походи тощо;

- *заняття спортом за місцем проживання, в дитячо-юнацьких спортивних школах, дитячих туристичних станціях, спортивних товариствах, спортивних секціях* (гімнастика, легка атлетика, тощо) – тренування, збори, змагання, рухливі ігри, спортивні ігри, лижна,

кросова, ковзанярська підготовка, плавання; туризм – прогулянки, екскурсії, походи і мандрівки, які організовують для ознайомлення учнів з рідним краєм, природою, історичними та культурними пам'ятками тощо;

- *спеціально організована виховна діяльність* – формування звички та стійкого інтересу до систематичних занять фізичними вправами: спортивні свята та змагання; заняття на пришкольніх та дворових майданчиках, стадіонах, парках; ігри (рухливі, спортивні) тощо. Задовольняючи природний потяг дітей до рухової активності, таким чином організована виховна діяльність збуджує колективні переживання, вселяє радість від спільних зусиль, сприяє зміцненню товариськості й дружби. Змістовне дозвілля сприяє також активному відпочинку і духовному вдосконаленню школярів.

Форми фізичного виховання: рухливі ігри, походи, змагання, турніри, лекторії ("Здоровий спосіб життя"), фізкультурні свята, "День здоров'я!" тощо.

Методи фізичного виховання: загальні та специфічні методи виховання.

Засоби фізичного виховання: фізичні вправи (гімнастика, ігри, туризм, спорт), природні фактори (сонце, повітря, вода), гігієнічні фактори (раціональний режим навчальної праці, відпочинку, харчування, сну тощо).

III. *Результат фізичного виховання* – фізично здорова людина. Педагогічно продумана система фізичного виховання в шкільному житті сприятиме як оздоровленню підростаючих поколінь, так і комплексному підходу до здійснення морального, розумового, трудового й естетичного виховання.

Найбільш ефективним засобом фізичного виховання Антон Семенович Макаренко вважав гру, він сам спрямовував роботу з розробки і впровадження ігор, які весь час змінювалися. Заняття військовим спортом дисциплінували колоністів, облагороджували їх фізично й естетично. Велике значення надавалося туристичним походам. Комунари пройшли весь Крим, Кавказ, Україну, здійснили подорож по Волзі — це сприяло зміцненню здоров'я, фізичному розвитку дітей.

У комуні кожен день починався ранковою зарядкою на свіжому повітрі, незалежно від погоди. Колоністи любили спорт (лижі, ковзани, футбол теніс та ін.), кожен повинен був здавати норми значків БГПО (будь готовий до праці та оборони) і ГПО (готовий до праці та оборони). Проводилися заняття із спортивної та художньої гімнастики, з акробатики.

На думку В.Сухомлинського, фізична культура є елементарною умовою повноти духовного життя, інтелектуального багатства, облагородження всіх інших сфер людської особистості. Під його керівництвом фізичне виховання у Павлівській школі спрямовувалось, перш за все, на зміцнення здоров'я дітей, досягнення гармонії здорового тіла і духу. Він зтверджував, що "турбота про здоров'я дитини – це не просто комплекс санітарно-гігієнічних норм і правил, не зведення вимог до режиму, харчування, праці і відпочинку. Це, перш за все, турбота про гармонійну повноту всіх фізичних і духовних сил, і вінцем цієї гармонії є радість творчості".

Головними видами занять з фізичної культури Павлівська середня школа обрала гімнастику і легку атлетику. Мета таких занять полягала у вихованні почуття краси рухів, сили, гармонійності, спритності, витривалості. Виконання таких вправ як біг, ходьба на лижах, плавання сприяє виникненню естетичного задоволення. На змаганнях з цих та інших видів спорту було правилом виховувати відчуття краси, гармонії рухів, а швидкість вважалась другорядним елементом. Гармонія здорового тіла і духу, вважав видатний педагог, неможлива без радості. Спорт стає засобом виховання лише тоді, коли він – улюблене заняття кожного.

Естетичне виховання

Мета, завдання, зміст, форми і методи естетичного виховання. Важливою складовою всебічного гармонійного розвитку особистості є естетичне виховання. *Естетичне виховання* – складова частина виховного процесу, безпосередньо спрямована на формування здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси у всіх сферах діяльності людини. "Естетика – фактор, що сам по собі вже виховує" (А.С. Макаренко).

Система естетичного виховання

І. Мета естетичного виховання – становлення та розвиток людини, яка сприймає та відтворює красу навколо. *Завдання:*

- оволодіння естетичними знаннями;
- виховання естетичних смаків;
- пробудження естетичних почуттів;
- стимулювання естетичної діяльності та поведінки;
- розвиток естетичного ставлення до дійсності;
- формування здібності емоційно сприймати прекрасне;
- виховання бажання вносити естетику у власне життя.

Джерела естетичного виховання: природа, праця, спілкування, побут, музика, література, художнє мистецтво, праця, природа,

фізкультура і спорт, кіно, театр, народний фольклор, народна педагогіка, сімейна педагогіка, національна культура.

Принципи естетичного виховання: цілеспрямованість, системність, систематичність, активність, творчість, самодіяльність тощо.

II. Зміст. У процесі естетичного виховання важливо не тільки навчити учнів розуміти та сприймати красу, але й стимулювати бажання робити красу навколо.

Підсистемами естетичного виховання є:

Навчальний процес (естетична культура вчителя, створення естетичних ситуацій, використання творів мистецтва, художньо-творча діяльність учнів у процесі навчання, оформлення класних кімнат). Виняткову роль в естетичному вихованні школярів відіграють предмети естетичного циклу (малювання, співи, музика), на яких учні не лише здобувають певні теоретичні знання, уміння та навички з конкретних видів мистецтва, а й розвивають свої мистецькі здібності. Вагомим доповненням до цього циклу є уроки української мови, української та світової літератури, на яких учні засвоюють багатство і красу рідної мови, знайомляться з шедеврами рідної та світової літератури. На уроках природничо-математичних дисциплін відкриваються великі можливості використання краси природи, формування бережливого ставлення до неї.

Позашкільні заклади освіти (музичні, художні, спортивні, танцювальні школи, студії тощо), спрямовані на допомогу школярам розширювати та поглиблювати естетичні знання, уміння та навички; формувати естетичні смаки та естетичні ідеали; розвивати здатність оцінювати прекрасне; усвідомлювати сутність краси навколо та бажання її відтворювати.

Сім'я відіграє важливу роль в естетичному вихованні: належне естетичне оформлення квартири, естетика побуту; наявність бібліотеки, мистецьких журналів, телевізора, сімейних традицій; обговорення телепередач та прочитаних книжок; сімейний відпочинок на природі; спільне відвідування театру; естетика праці та спілкування – створюють сприятливі умови для прищеплення естетичних смаків дітям тощо.

Навколишнє середовище (архітектура, інтер'єр, чистота та озеленення, природа) – спостерігаючи прекрасне, людина не може залишитися байдужою. Під час естетичного сприймання виникають певні емоції, тому краса природи; різноманіття та гармонія барв, звуків, форм; закономірна зміна явищ, які мають місце в живій та неживій природі, створюють умови, які сприяють формуванню емоційної сфери учнів.

Осередки культури (бібліотека, театр, кінотеатр, телебачення, цирк) – під час спостереження картини, скульптури або явища, що відображають життя людини або природи, в дитини розвивається не лише сприйняття, а й фантазія: вона мислить, уявляє, «домальовує» зображене, бачить за картиною події, образи, характери. Складною є проблема формування умінь сприймання мистецтва. Щоб сприймати художній чи музичний твір, треба мати елементарну теоретичну підготовку. Краще сприймається те, що зрозуміле, про що є певні знання. Цей принциповий підхід слід узяти за основу при використанні в естетичному вихованні музики, образотворчого мистецтва, скульптури та ін.

Спеціально організована виховна діяльність (як загальні так і спеціальні виховні заходи) – лекції, бесіди, диспути, тематичні вечори, вечори запитань та відповідей на естетичну тематику, вивчення архітектури міста, естетична організація праці, факультативи тощо. Важливим в естетичному вихованні є участь школярів у діяльності шкільних клубів любителів мистецтв, гуртках художньої самодіяльності, літературних об'єднаннях, музичних ансамблях і оркестрах, театрах тощо.

Особливим чинником естетичного виховання, на думку В. Сухомлинського, є природа. Він зауважував, що у процесі виховання учні повинні зрозуміти, що природа не може бути тільки об'єктом людського впливу – вона є рівноправним суб'єктом плідної взаємодії. Сповідуючи принцип єдності краси і добра ("Корінь, джерело доброти – в творенні, творчості, в утвердженні життя і краси. Доброта нерозривно пов'язана з красою"), Василь Олександрович вважав красу гімнастикою душі, здатною випрямляти дух, совість, почуття і переконання. Він був проти того, щоб дитяче ставлення до природи мотивувалося страхом заборони, і намагався вивести вихованців на рівень естетичного освоєння навколишнього світу. Його педагогічна стратегія сприяла естетичному мотивуванню почуття екологічної цінності природи в структурі свідомості особистості.

Етапи естетичного виховання:

- *естетика "навколо"* – залучення дітей до створення естетики навколо (в школі, класі, квартирі, місті, районі та ін.; естетики праці учнів та її продуктів, що дають змогу особистості творчо виявляти себе тощо).
- *інформаційно-чуттєвий* – багатство емоційної сфери людини свідчить про її духовне багатство. У процесі естетичного виховання формується *естетична свідомість* – форма суспільної свідомості, що є художньо-емоційним сприйманням дійсності через естетичні почуття, переживання, оцінки, смаки, ідеали і концентровано

відображується в мистецькій творчості та естетичних поглядах. *Естетичні почуття* – особливі почуття насолоди, які відчуває людина, сприймаючи прекрасне в дійсності й у творах мистецтва. *Естетичний смак* – здатність людини правильно оцінювати прекрасне, відокремлювати справді прекрасне від неестетичного. *Естетичний ідеал* – уявлення людини про прекрасне, до чого вона прагне, на що рівняється.

• *естетичної діяльності* – поряд із розвитком естетичного сприймання та прищеплення естетичних смаків у процесі естетичного виховання в учнів формують естетичне ставлення до навколишньої дійсності. *Естетика поведінки* – риси прекрасного у вчинках та діях людини (у ставленні до праці та до суспільства, в манерах та зовнішньому вигляді, у формах спілкування з людьми). Людина повинна не лише милуватися красою природи чи пам'ятками культури, а й берегти і захищати їх. Гідні вчинки учнів, успіхи у навчанні, праці, спортивній, громадській, художній діяльності повинні стати предметом обговорення з естетичних позицій. Важливе значення має виховання у школярів естетики поведінки – акуратності в одязі, красивої постави і манер, уміння триматися невимушено, культурно і естетично виявляти свої емоції. Ці якості тісно пов'язані з моральністю особистості учня.

Форми естетичного виховання:

- участь у художній, музичній, літературній творчості;
- лекції, бесіди, дискусії, диспути, зустрічі, концерти, відвідування музичних виступів;
- вивчення архітектури;
- естафета мистецтв, мандрівки в історію, літературу, математику тощо;
- конкурси юних поетів, художників;
- фольклорно-естетичні свята, вертепи;
- академії народних мистецтв, товариства народних умільців, школи і класи кобзарського мистецтва, етнографічні групи; університети народознавства;
- етнографічні групи, фольклорні ансамблі;
- подорожі до джерел рідного слова;
- уроки на природі, години улюбленої праці, творчості;
- уроки емоційної культури, народознавства, людинознавства, мистецтвознавства.

Методи: загальні методи виховання.

Умови ефективності естетичного виховання:

- створення в школі та сім'ї естетично привабливої обстановки;

- звернення у виховній роботі з учнями до народних традицій та обрядів;
- висока естетична культура виховних заходів;
- залучення учнів до гуртків художньої самодіяльності, участі у конкурсах та олімпіадах естетичного спрямування;
- естетична культура педагогів і вихованців в їх зовнішньому вигляді та поведінці;
- взаємодія школи, сім'ї, позашкільних закладів, закладів культури, засобів масової інформації тощо.

III. *Результат естетичного виховання* – це людина, яка вміє і бажає змінювати світ за законами краси. Сформовані естетичні смаки та ідеали, розвинена здатність оцінювати прекрасне дають людині змогу зрозуміти його сутність. Одночасно з розвитком естетичного сприймання, прищепленням естетичних смаків в учнів формують естетичне ставлення до навколишньої дійсності, адже людина повинна не лише милуватися красою природи, пам'ятками культури, а й берегти і захищати їх.

Естетичне виховання, на думку видатного вітчизняного педагога А. Макаренка, повинно проявлятися у всьому, що оточує людину. У колонії і комуні був гектар прекрасного квітника, краща в Харкові оранжерея, велика кількість квітів як у приміщеннях, так і на всій території. З великим естетичним смаком проводилися у колонії свята (першого снопа, праці, матері та ін.).

У програму естетичного виховання Антон Семенович включав і красу одягу, мови, рухів, побуту, праці, відпочинку. Він високо цінував художню простоту, природність, почуття міри, не міг терпіти грубості, нетактовності, розхлябаності, хизування в роботі, рухах, розмові, вчинках; постійно намагався забезпечити єдність внутрішньої і зовнішньої краси людини, єдність етики й естетики. Шліфування емоційно-вольової сфери формувало у вихованців хороші естетичні смаки і високі людські ідеали, до яких вони прагнули не лише в період перебування в комуні чи колонії, але й усе своє життя.

Сам А. Макаренко був ерудованою і інтелігентною людиною, добре грав на скрипці, непогано малював, був талановитим режисером і актором, писав сценарії та п'єси. Разом із тим він піклувався про естетичну освіченість своїх вихованців. У комуні було багато гуртків, клубів, головним був гурток образотворчого мистецтва, у якому нараховувалося 120 осіб. Важливими засобами естетичного виховання були також хор, оркестр, театр, кіно, клубна робота, читання художньої літератури, заняття образотворчим мистецтвом.

Важливу роль естетичному вихованню підростаючого покоління у Павлиській школі надавав В. Сухомлинський. У формуванні культури, на його думку, велике значення має зв'язок естетичного сприймання й естетичної творчості, у процесі якої діти драматизують невеличкі художні твори, фрагменти з них, ставлять лялькові вистави. Він пропонує використовувати красу природи, слова, музики і живопису. Учитель, наголошував видатний педагог, має не тільки навчити дитину знати і розуміти мистецтво, а й сформувати потребу милуватися природою і творами мистецтва, навчити творити прекрасне, насолоджуватися створеним власними руками.

Засобами естетичного виховання у Павлиській школі були також музика, живопис, краса образів художніх творів та казки. Дуже корисно, наголошував Василь Олександрович, показувати дітям музикальні казкові фільми, мультфільми, або казкові вистави, що супроводжуються музикою. Слухання музики, на його думку, є однією із умов, завдяки якій посилюється роль емоційної пам'яті в духовному житті: мелодія пробуджує в душі пережиті почуття, надає нового емоційного забарвлення думкам.

Великого значення надавав В. Сухомлинський природі як виховному засобу, яку вважав невичерпним джерелом дитячої думки, а спостереження в природі – школою дитячого мислення. "Я прагнув до того, щоб перед тим як відкрити першу книжку, прочитати по складах перше слово, діти прочитали сторінки найпрекраснішої в світі книги – книги природи, – наголошував педагог. – Кожна мандрівка в природу – урок мислення, урок розвитку розуму". Естетичну насолоду діти отримували в ході спостережень серед природи, де вони навчалися бачити, переживати, творити прекрасне, складати казку.

Дітям пояснювали, що людина стала людиною не тільки тому, що навчилася своїми руками робити знаряддя праці, а й тому, що навчилася цінувати і створювати красу навколишнього середовища. "Якщо дитина виростила троянду, – писав В. Сухомлинський, – для того, щоб милуватися її красою, якщо єдиною винагородою за працю стала насолода красою і творіння цієї краси для щастя і роботи іншої людини, – вона не здатна на зло, підлість, цинізм і бездушність". Уособленням останнього у Павлиській середній школі стали свята квітів – конвалій, тюльпанів, бузку, троянд, хризантем.

Сімейне виховання

Виховання дітей у сім'ї. Сімейне виховання є невід'ємною частиною національної системи освіти і виховання. З його допомогою

в сім'ї, як вічному загальнолюдському мікросередовищі життєдіяльності декількох поколінь, починається процес соціалізації особистості; здійснюється передача дітям накопиченого людством, родоводом і батьками досвіду; закладаються основи громадянських, трудових і моральних принципів і норм поведінки; здійснюється підготовка дітей до самостійного сімейного життя.

Сімейне виховання (у широкому значенні) – це одна з найбільш давніх споконвічних форм соціалізації і виховання дітей, яка органічно об'єднує об'єктивний вплив культури, традицій, звичаїв, поглядів народу, сімейно-побутових умов і взаємодію батьків з дітьми, у процесі якої відбувається повноцінний розвиток і становлення особистості. *Сімейне виховання* (у вузькому значенні) – вид професійної педагогічної діяльності, який здійснюється батьками, чи особами, які їх замінюють, що ґрунтується на родинній інтимно-емоційній близькості, любові, турботі, повазі, захищеності дитини, та сприяє створенню сприятливих умов для задоволення потреб у її повноцінному розвитку і саморозвитку.

Особливостями сімейного виховання є те, що:

- у родині воно починається з дня народження дитини;
- кожна сім'я є своєрідною (традиції, устрій, відносини тощо);
- в сім'ї закладаються основи формування особистості;
- сім'я пов'язана кровними і родинними стосунками, що поєднують подружжя, дітей і батьків (два, три, а інколи й чотири покоління);
- можливість глибокого, систематичного та практичного вивчення й врахування індивідуальних особливостей дитини;
- неформальність процесу виховання в сім'ї, заснованого на позитивних сімейних традиціях, звичаях, звичках, вдачах, укладі життя тощо;
- можливість зменшення негативного впливу несприятливого середовища для виховання дитини, його повноцінного розвитку і виховання.
- безперервність, тривалість і різноманітність виховного впливу на дітей людей різної статі і віку, професійних інтересів, життєвого досвіду і людських цінностей;
- відсутність педагогічної освіти в більшості батьків.

Основними помилками сімейного виховання є невимогливість батьків; всездозволеність дитини; безкінечні заборони; байдужість до дитини; надмірна опіка; пригнічення та черствість; відсутність єдиної стратегії виховання; недостатня готовність молодих батьків до виконання виховної функції; особистісна поведінка батьків, яка не завжди є педагогічно доцільною, що провокує поведінку дітей тощо.

Система сімейного виховання

I. Мета: всебічний та гармонійний розвиток дитини, формування таких рис і якостей особистості, які допоможуть гідно подолати життєві труднощі, перешкоди й негаразди.

Завдання:

- розумовий та фізичний розвиток дитини;
- формування моральних якостей;
- озброєння уміннями та навичками, необхідними для трудової діяльності;
- підготовка до свідомого вибору професії.

В основі сімейного виховання лежать *загальні педагогічні принципи*: цілеспрямованість, системність та систематичність, зв'язок виховання з життям, виховання у праці, самодіяльність дітей в поєднанні з керівництвом дорослих, єдність вимог, повага до особистості, індивідуальний підхід.

II. Зміст. Основою сімейного виховання є сімейне право, яке гарантоване Конституцією України, різноманітними законодавчими і нормативними документами про шлюб, сім'ю, права дитини і захист дитинства. Важливе місце серед документів, що гарантують право на життя і здоров'я дітей, займає "Декларація прав дитини", "Конвенція про права дитини" та ін. У відповідності з ними батьки гарантують свободу і гідність своїм дітям, створюючи в сім'ї умови, при яких вони можуть сформуватися як особистості і як громадяни, забезпечуючи передумови для майбутнього вільного і творчого життя.

Сімейне виховання здійснюється у таких само *напрямах*, як і загальний процес виховання: моральне, розумове, трудове, естетичне, фізичне, екологічне, патріотичне, антинаркотичне, антиалкогольне, статеве тощо.

Засобами сімейного виховання є: батьківський авторитет, приклад батьків у громадському та особистому житті, праця, традиції, педагогічний такт, добрі взаємини тощо.

Умовами успішності сімейного виховання є:

- дружба, духовний контакт між дорослими і дітьми;
- діалог дитини із дорослими на рівних;
- право дитини на іншу точку зору;
- взаєморозуміння;
- авторитет батьків і вчителів;
- доброта та довіра;
- спілкування;
- культура побуту;
- спільна трудова діяльність та відпочинок тощо.

III. *Результат сімейного виховання* – гармонійний розвиток особистості, що зростає в сімейному оточенні, атмосфері щастя, любові, взаєморозуміння, яке сприятиме підготовці дітей до самостійного життя в суспільстві і виховання їх у дусі загальнолюдських ідеалів, миру і власної гідності.

Взаємодія сім'ї та школи заснована на загальному об'єкті (особистість дитини), *виховній меті* (всебічний та гармонійний розвиток), *функціях* (інформаційній, виховній, контролюючій, організаторській, стимулюючій).

Особливістю взаємодії є те, що виховні можливості сім'ї та школи нерівнозначні.

Умовами ефективності взаємодії є залучення батьків до організаційної роботи, педагогічний такт, знання особливості сім'ї, спілкування, взаємодія тощо.

Форми роботи:

- *індивідуальні* – бесіди-консультації, бесіди-поради, педагогічний консилум тощо.
- *групові* – засідання батьківського комітету, групові педагогічні консультації, збори, бесіди, вечори, свята, суспільно-корисна праця, семінари з обміну досвідом сімейного виховання.
- *колективні* – загально-шкільні збори, конференції, батьківські дні, загально-шкільні свята, лекторії педагогічних знань, виставки педагогічної літератури, кінолекторій.

Школа здійснює провідну роль в організації сімейного та суспільного виховання. Для успішної координації виховного впливу вона повинна перебудувати власну діяльність, відмовитися від заформалізованих форм роботи з батьками та громадськістю, стати на гуманістичні позиції педагогічної освіти.

На допомогу батькам та вчителям відомий вітчизняний педагог А.Макаренко написав "Книгу для батьків" (своєрідну енциклопедію сімейного виховання), в основу якої був покладений досвід виховання у своїй сім'ї (прийомного сина й небоги), спостереження за взаєминами дітей і батьків у тих сім'ях, куди його часто запрошували, та зміст близько 1500 листів від батьків, яки зверталися за порадами.

Розглядаючи виховні можливості батьківського авторитету, Антон Семенович підкреслював, що він ґрунтується на відповідальності батьків у вихованні майбутнього громадянина країни. Сама сутність авторитету, на його думку, полягає в тому, що він не потребує ніяких доказів, приймається як безсумнівне право старшого, як його сила і цінність. До форм фальшивого авторитету відносив, зокрема, такі його типи: придушення, віддалі, чванства, педантизму, резонерства, підкупу тощо. В той же час він визначив

принципи справжнього батьківського авторитету у сім'ї: повноцінне життя і праця батьків, їх громадське обличчя і поведінка; знання того, чим живе, цікавиться, що любить та не любить, хоче й чого не хоче дитина; готовність до допомоги та відповідальності тощо.

Для повноцінного виховання єдиної дитини, наголошував педагог, слід проектувати взаємини у родині так, щоб вона не звикала до надмірної уваги та думала не тільки про свої інтереси, але й потреби інших членів сім'ї. Антон Семенович наполегливо рекомендував у кожній сім'ї спочатку задовольняти потреби батьків, а потім вже дитини, оскільки щасливі батьки, на його думку, є запорукою щасливого життя малечі.

А. Макаренко, стверджував, що в багатьох сім'ях у батьків немає ні чіткої мети, ні певної програми виховання. Звичайно, в такому разі й результати будуть завжди випадкові, і часто такі батьки потім дивуються, чому це в них вирости погані діти. Кожен батько, кожна мати, на його думку, повинні добре знати, що вони хочуть виховати в своїй дитині. Й при цьому слід завжди пам'ятати: ви народили і виховуєте сина чи дочку не тільки для вашої батьківської радості. У вашій сім'ї і під вашим керівництвом росте майбутній громадянин. І якщо ви виховуєте погану людину, біда від цього буде не тільки вам, а й багатьом іншим людям, усьому суспільству.

Більшість концепцій макаренської педагогіки співзвучні з ідеями сучасного виховання в Україні. В.Сухомлинський у книзі "Батьківська педагогіка" кардинально по-новому осмислює взаємозв'язки родини і школи. Головним у цьому зв'язку, на його думку, виступає глибоке народне підґрунтя, тому доступно, яскраво й образно показує зразки родинного виховання дітей та молоді з урахуванням етнічних засад українського народу. У праці "Як виховати справжню людину" педагог радить майбутнім матерям і батькам вивчати історію свого народу, виробляти шанобливе ставлення до близьких, оскільки святими, за його переконанням, є слова: народ, мати, батько, син. У "Листах до сина" й "Листах до дочки" вчений підтверджує своє переконання і дає конкретні поради щодо підготовки молоді до родинного життя.

В. Сухомлинський першим у вітчизняній педагогіці 50-х років розпочав організацію педагогічного просвітництва батьків. Навчання батьків здійснювалося диференційовано. Як вважав педагог, батьки мають вчитися стільки ж років (у батьківській школі), скільки й діти. Успішно в школі діяв батьківський університет. У ньому було кілька груп: для молодого подружжя, у якого ще немає дітей; для батьків дошкільнят – дітей, які мають вступати в перший клас; спеціальні групи для батьків і матерів учнів різного віку. Наприклад, на заняттях

із батьками, діти яких мають вступати до школи, читалися спеціальні лекції, присвячені темам "Батько і син", "Мати і дочка", "Сім'я як школа людських стосунків", "Перші норми моральної культури дітей" та ін. Вагомий вплив на взаємозв'язок школи і сім'ї відігравали такі форми спільної роботи як: батьківська конференція, "День батьків", відвідування педагогами учнів вдома.

У Павлиській школі особливого значення надавали роботі з колективом батьків. Відсутність батьківського колективу, за твердим переконанням В.Сухомлинського, призводить до відсутності єдиної громадської думки батьків при здійсненні єдиних вимог школи і сім'ї у вихованні дітей. Загалом у його педагогічній системі утвердилася певна підсистема родинно-шкільного виховання, за якою батьки повинні були стати активними помічниками вчителів. Цьому сприяло не лише навчання батьків, але й спільне проведення свят, різноманітних суспільно-корисних справ.

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Проаналізувати вислів П. Лесгафта: "Найбільша таємниця виховання полягає в тому, щоб фізичні і розумові вправи слугували відпочинком одні для інших".
2. Розкрити сутність пізнавального інтересу та шляхи його формування.
3. Охарактеризувати сутність основних критеріїв моральної людини: моральні переконання, моральні принципи, ціннісні орієнтації, вчинки по відношенню до близьких та незнайомих людей.
4. Розкрити роль національних традицій та звичаїв у моральному вихованні.
5. Пояснити своє ставлення до вислову В.Духновича: "Щастя або нещастя людини залежить багато в чому від народження, але більшою мірою від морального його виховання".
6. Проілюструвати прикладами сутність твердження: "Посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю".
7. Перерахувати засоби родинної педагогіки та етнопедагогіки, які сприяють розвитку художніх здібностей і естетичних смаків дітей.
8. Пояснити вислів А.Макаренка: "Естетика – фактор, який сам по собі виховує".
9. Охарактеризувати основні способи естетичного виховання засобами природи.
10. Розкрити особливості естетичного виховання в процесі навчання.
11. Перерахувати завдання трудового та економічного виховання учнів.

12. Розкрити напрями професійної орієнтації в школі.
13. Розкрити сутність, завдання, умови ефективності сімейного виховання.
14. Пояснити специфіку та способи організаційної роботи школи з батьками.
15. Охарактеризувати шляхи та способи підвищення педагогічної культури батьків.

Тестові завдання

Вибрати правильну відповідь

1. До індивідуальних форм роботи з батьками належать:

- а) діяльність батьківського комітету; д) батьківський день;
- б) відвідування сім'ї; ж) засідання батьківської ради;
- в) батьківську конференцію; з) участь батьків у КТС дітей.
- г) виконання батьками педагогічних доручень;

2. Основними етапами організаційної роботи з батьками є:

- а) планування роботи школи та вчителя з батьками;
- б) вивчення сімей;
- в) розумове виховання та розвиток пізнавальних інтересів;
- г) усвідомлений вибір індивідуальних, групових, колективних форм роботи;
- д) аналіз досягнутих результатів;
- е) робота з асоціальними сім'ями.

3. Робота педагогічного колективу школи з батьками здійснюється в таких напрямках:

- а) навчально-виховна робота; г) підвищення педагогічної культури;
- б) організаційна робота; д) трудова діяльність;
- в) спілкування; ж) патріотичне виховання.

4. Пізнавальний інтерес – це

- а) спосіб стимулювання пізнавальної діяльності;
- б) психічне явище, яке впливає на почуття людини;
- в) інтерес до пізнання, у процесі якого відбувається ефективний розумовий розвиток;
- г) вибіркове, емоційно забарвлене ставлення до предметів.

5. Способами формування пізнавального інтересу є:

- а) вивчення якомога більшої кількості навчального матеріалу;
- б) мотивація навчальної діяльності;
- в) проблемне викладання навчального матеріалу;
- г) написання рефератів;
- д) пізнавальні ігри;
- е) емоційність викладання навчального матеріалу.

6. Народні традиції, фольклор, символи у процесі морального виховання є:

- а) формами; г) принципами;
- б) методами; д) прийомами;

в) засобами; е) закономірностями.

7. *Основами морального виховання у сім'ї є:*

- а) умови сімейного життя;
- б) спілкування батьків з дітьми;
- в) чуйне, дбайливе ставлення батьків до дитячих переживань;
- г) розвиток мовлення, пробудження інтересу до знань;
- д) створення режиму праці в сім'ї.

8. *Громадянське та патріотичне виховання учнів – це*

- а) цілісний взаємопов'язаний процес;
- б) два відособлених напрями виховного процесу;
- в) патріотичне виховання – основа громадянського;
- г) громадянське виховання – основа патріотичного.

9. *Джерелами естетичного виховання є:*

- а) навколишнє оточення; д) природа;
- б) мистецтво; е) діяльність;
- в) фізкультура та спорт; ж) краса;
- г) навчальний процес; з) спілкування.

10. *Методами естетичного виховання в навчальній діяльності є:*

- а) наведення позитивних прикладів;
- б) естетична культура вчителя;
- в) стимулювання діяльності;
- г) створення естетичних ситуацій;
- д) використання творів мистецтва;
- є) активізація художньо-творчої діяльності.

11. *Трудове виховання в сучасній школі здійснюється в процесі:*

- а) викладання основ наук; б) трудового навчання;
- в) суспільно-корисної праці; г) технічної творчості;
- д) проведення виховних справ; є) отримання освіти.

12. *Основними етапами профорієнтаційної роботи у школі є:*

- а) профконсультація; г) профадаптація;
- б) розвиток інтересів та схильностей дітей; д) профосвіта;
- в) профвідбір; є) проведення виховних справ.

13. *Необхідними умовами формування позитивного ставлення до праці є:*

- а) суспільно-значущі цілі та результати праці;
- б) чіткий розподіл навчальної та трудової діяльності;
- в) створення матеріальних цінностей;
- г) покарання за невиконання трудового завдання;
- д) індивідуальний та колективний характер праці;
- є) поєднання навчання з продуктивною працею.

2.3. Система роботи класного керівника

Класний керівник – учитель, що виконує навчально-виховну роботу в довіреному йому класі. У "Положенні про середню

загальноосвітню школу України" зазначається, що "повсякденне керівництво навчально-виховним процесом у класі здійснюється класним керівником, який призначається адміністрацією школи з числа вчителів, що викладають у даному класі".

Інститут класного керівництва формувался протягом багатьох років. Виникнення посади відносять до 19 століття. У чоловічих гімназіях призначали класного наставника і помічника, у жіночих – класну даму і класну спостерігачку, на Західній Україні – класного опікуна. Вони виконували функції загального контролю та нагляду за поведінкою, навчанням та благонадійністю учнів. У 1917 році посаду було скасовано, у 1920 – відновлено неофіційно. У 1934 році інститут класного керівництва повернули, а у 1931 змінили на груповодів, які виконували функції контролю за відвідуванням та успішністю, господарчі обов'язки, здійснювали виховну роботу.

Зміст, напрями, форми роботи класного керівника. Класний керівник сучасної школи здійснює виховання в учнів культури поведінки, формує високі моральні якості; забезпечує єдність педагогічних вимог з боку сім'ї і школи; організує в разі необхідності допомогу учням (навчальну, матеріальну, моральну); проводить заходи щодо зміцнення здоров'я учнів; організує суспільно корисну працю учнів; веде документацію класу; будує взаємини з учнями і їх батьками на демократичних засадах та співробітництві; сприяє розвитку самоврядування учнів. Класний керівник виконує наступні функції:

- *діагностична* – передбачає вивчення учнів свого класу, оскільки знання особливостей дітей, їхніх інтересів, нахилів, потреб, рівня вихованості, мотивів поведінки та інших якостей дає змогу скласти цілеспрямований і дієвий план виховної роботи, організувати результативну виховну взаємодію з учнівським колективом загалом і кожним учнем;
- *організаторська* – полягає в умінні залучати колектив класу до різних видів виховної діяльності: пізнавальної, що збагачує уявлення учнів про навколишню дійсність; суспільно корисної, спрямованої на загальну користь і благо; ціннісно-орієнтаційної, яка розкриває учням духовні та матеріальні соціально значущі цінності й орієнтує на моральну поведінку; художньо-творчої, що дає учням можливість реалізувати індивідуальні творчі задатки та здібності; вільного спілкування, організації дозвілля учнів, що взаємозбагачує їх;
- *виховна* – передбачає підготовку і проведення запланованих виховних заходів, які є дієвим способом формування в учнів соціально цінних мотивів поведінки, здорових інтересів, духовних

потреб, почуттів, позитивних моральних, правових, трудових, естетичних та інших якостей;

- *координаційна* – полягає у спрямуванні спільних зусиль усіх педагогів, батьків і представників громадськості на позитивні результати у вихованні учнів;

- *стимулююча* – полягає у заохоченні учнів до наступних корисних дій і вчинків;

- *методична* – надання практичної і методичної допомоги учням, активу класу, батькам, громадським організаціям в організації і здійсненні виховання.

Система роботи класного керівника

I. Мета – реалізація мети національного виховання: виховання громадянина української держави незалежно від національної приналежності, патріота, який здатний працювати задля розвитку держави і захищати її; виховання культури міжнаціональних взаємин, моральної, естетичної, екологічної, економічної, фізичної культури, культури самовизначення.

Завдання:

- спрямовувати виховний процес;
- об'єднувати зусилля батьків, вчителів та громадськості у вихованні дітей;
- формувати дитячий колектив;
- спрямувати розвиток особистості кожного учня;
- здійснювати педагогічну освіту батьків.

Принципи діяльності: цілеспрямованість, системність, систематичність, єдність вимог батьків, школи, громадськості та ін.

II. Зміст роботи класного керівника має три основних напрями:

Робота з класом: вивчення учнів; планування роботи; робота з класом у різних напрямках; організація та виховання колективу. Класний керівник повинен продумати, як залучити якомога більше членів дитячого колективу до підготовки і проведення виховного заходу, знайти кожному конкретну справу, бо лише за таких умов це стане справою самих учнів, за яку вони вболіватимуть, до якої ставитимуться з почуттям відповідальності. Уміла підготовча робота з чітким розподілом обов'язків вже сама по собі виховує учнів, оскільки потребує відповідної дисципліни як найпершої умови цікавого життя та успіху спільної справи. Визнання кожного члена учнівського колективу за його ставленням до праці, формування відповідальності при виконанні дорученої справи, допомога товарищам – умови проведення виховного заходу як завершального акту певного періоду виховної роботи.

Принципи діяльності: суспільно-корисна спрямованість; об'єднання колективної діяльності та індивідуальної творчості; емоційність та романтика; врахування вікових та індивідуальних особливостей; педагогічне керівництво та учнівське самоврядування; взаємозв'язок всіх напрямів виховання.

Робота з вчителями-предметниками: участь у методичних об'єднаннях вчителів; відвідування уроків у закріпленному класі; участь у методичній роботі; ведення класного журналу; перевірка щоденників; суспільно-корисна діяльність. Класний керівник передусім домагається, щоб колектив учителів, який працює з учнями класу, керувався єдиними вимогами до них, здійснював індивідуальний підхід. Він вивчає особливості навчально-виховної роботи вчителів, ознайомлюється з їхніми вимогами та стосунками з учнями класу, обмінюється думками щодо поведінки окремих дітей, методів впливу на них.

Принципи діяльності: єдність педагогічних вимог, творча спрямованість, співробітництво.

Робота з батьками: вивчення умов сімейного виховання; залучення громадськості; формування єдності вимог школи, сім'ї, громадськості; педагогічна освіта батьків (збори, лекторії, індивідуальна допомога тощо).

Принципи діяльності: системність, систематичність, взаємоповага, взаєморозуміння, взаємодопомога, взаємоінформація тощо.

Етапи роботи класного керівника:

- *Діагностика* – вивчення результативності навчально-виховного процесу на основі змін у рівні вихованості учнів та зростання педагогічної майстерності вчителя. Для виявлення індивідуальних особливостей учнів використовуються різноманітні методи науково-педагогічного дослідження. Вчитель має добре знати своїх вихованців, розуміти їх духовний світ і психологічний стан, вносити до програми виховання відповідні корективи, спонукати дітей до самоосвіти та самовиховання.

- *Планування* – усвідомлене, цілеспрямоване прогнозування цілей виховання та шляхів їх досягнення. План виховної роботи в класі визначає зміст, форми і методи виховної діяльності. Класний керівник складає його з урахуванням загального змісту й методики виховання учнів у національній школі.

- *Організація* – відтворення запланованої виховної роботи. Класний керівник повинен продумати, як залучити якомога більше членів дитячого колективу до підготовки і проведення виховного заходу, знайти кожному конкретну справу, лише за таких умов це стане справою самих учнів, за яку вони вболіватимуть, до якої

ставитимуться з почуттям відповідальності. Уміла підготовча робота з чітким розподілом обов'язків вже сама по собі виховує учнів, оскільки потребує відповідної дисципліни, як найпершої умови цікавого життя та успіху спільної справи, допомоги товаришам тощо. За таких умов само проведення виховного заходу є завершальним актом певного періоду виховної роботи.

- *Аналіз* – планування виховної діяльності потребує від класного керівника аналізу стану справ в учнівському колективі. Це одна з умов підвищення ефективності роботи класного керівника (якщо аналіз не є формальністю). На основі аналізу складають характеристику класу, що є підґрунтям планування наступного етапу виховної роботи.

III. Результат роботи класного керівника – це підвищення рівня вихованості учнів, розвитку класного колективу та педагогічної майстерності вчителя.

Різноманітна діяльність класного керівника потребує високого рівня культури й належної психолого-педагогічної підготовки. Передусім педагог повинен мати тверді переконання, які засвідчують його відданість педагогічній справі, відчувати плин часу; знати про події, що відбуваються в Україні та за її межами. Цю інформацію класний керівник має своєчасно передавати учням, формуючи у них певне ставлення до неї.

Принципи, джерела планування роботи класного керівника. Види планів. Вимоги до плану виховної роботи. *Планування роботи класного керівника* – усвідомлене, цілеспрямоване прогнозування цілей виховання та шляхів їх досягнення. Перспективне, чітке та оперативне планування забезпечує високу ефективність виховної роботи, дозволяє виокремити найсуттєвіші її напрями, сконцентруватися на головному. Планування виховної роботи має базуватися на положеннях "Концепції освіти", "Декларації прав дитини", Статуті школи, рекомендаціях Міносвіти.

Відповідно вимог до документація класний керівник складає план виховної роботи, який є сновним документом та однією з найважливіших умов здійснення системного та систематичного підходу до виховання. *План виховної роботи* – це шкільний документ, у якому представлене науково обґрунтоване проектування становлення та розвитку класного колективу і кожного учня. Він відображає зміст, форми та методи виховної роботи та має бути гнучким.

Існують такі *види планів виховної роботи* класного керівника: перспективний, календарний, тижневий, денний, оперативний та план окремого заходу. *Джерелами* для планування є: аналіз результатів

попередньої виховної роботи; загальний план роботи школи; бажання та потреби учнів.

Принципи планування роботи класного керівника: цілеспрямованості, систематичності, діяльнісного та комплексного підходу, наступності, перспективності, взаємозв'язку виховної діяльності сім'ї та школи, врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, реалістичності, опори на ініціативу та інтереси дітей, єдності педагогічного керівництва і самостійності учнів.

Структура календарного плану виховної роботи класного керівника (складається на семестр або навчальний рік) має такі компоненти:

I. Вступ (характеристика класу: стислий аналіз виховної роботи за минулий період, що відображає рівень вихованості колективу і окремих учнів, ступінь згуртованості колективу, дієвість громадської думки в ньому, стиль взаємин між членами учнівського самоврядування і рядовими членами колективу, рівень знань учнів, відхилення від норм поведінки окремих дітей та їх причини, що дає можливість намітити конкретні завдання виховної роботи з класом на майбутнє);

II. Виховні завдання (на новий етап);

III. Зміст виховної роботи (включає форми організації виховної діяльності з учнями в різних напрямках; роботу з батьками і громадськістю; способи залучення до підготовки й проведення класних та загально-шкільних виховних справ тощо).

При плануванні класному керівникові *слід враховувати:*

- власний досвід та підготовленість;
- стан виховної роботи за минулий рік;
- обов'язковість поєднання словесних, наочних, практичних форм і методів виховання;
- відповідність віковим особливостям школярів і рівню їх вихованості;
- врахування ювілейних і суспільно-політичних дат та подій в житті України;
- реальні потреби й інтереси учнівського колективу;
- узгодження із загальношкільним планом;
- об'єктивні і суб'єктивні можливості.

Ефективне планування виховної діяльності потребує від класного керівника ознайомлення з передовим досвідом і рекомендаціями психолого-педагогічної науки, що дає змогу швидко знаходити контакт з учнями та їх батьками, вміло організовувати виховний процес, залучати дітей до різних видів діяльності, виявляти рівень їх вихованості.

Класний керівник повинен працювати над підвищенням рівня власної професійної майстерності. З цією метою в школі діє *методичне об'єднання* класних керівників, де кожен з педагогів займається самовдосконаленням. Методична робота в школі спонукає кожного вчителя до роботи над вдосконаленням свого фахового рівня; взаємного збагачення членів педагогічного колективу педагогічними знахідками; дає можливість молодим вчителям вчитися педагогічної майстерності у старших і більш досвідчених колег; забезпечує підтримання у колективі духу творчості, прагнення до пошуку інноваційних методів навчання і виховання, способів активної співпраці з батьками. Важливою є також *самоосвіта* (вдосконалення педагогічних знань та вмінь) та *самовиховання* класного керівника (становлення та розвиток ціннісних орієнтирів, виховання необхідних особистісних якостей тощо).

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Дати характеристику основних напрямів роботи класного керівника.
2. Назвати функції класного керівника, розкрити їх сутність.
3. Перерахувати основні педагогічні вимоги до організації і проведення позакласної виховної роботи.
4. Пояснити, чим відрізняється позакласна та позашкільна виховна діяльність.
5. Прослідкувати появу та розвиток посади класного керівника в історії педагогіки.
6. Довести конкретними фактами важливість такого елементу організації виховної справи, як аналіз результатів діяльності вихованців, оцінка їх особистої участі у роботі.
7. Довести на прикладах з педагогічної практики зв'язок та взаємодію всіх напрямів виховання в діяльності класного керівника.
8. Проаналізувати сутність співробітництва і співтворчості як основ взаємодії класного керівника і школярів.
9. Проаналізувати погляди В. Сухомлинського на роль класного керівника, зміст та напрями його роботи ("Павлиська середня школа", "Сто порад учителю", "Розмова з молодим директором школи").
10. Визначити напрями виховної роботи у плані класного керівника.
11. Перерахувати джерела плану виховної роботи.
12. Довести неприпустимість переписування у календарний план виховної роботи завдань безпосередньо з державних документів, з

планів роботи своїх колег; формулювання з року в рік тієї самої мети, або такої, що неможливо досягнути за планований період.

13. Проаналізувати вимоги до плану виховної роботи, назвати найбільш важливі.
14. Проаналізувати спрямованість та способи конструювання цілей виховання на різних рівнях: загальна мета; загальні цілі розумового, морального, трудового, естетичного виховання; цілі діяльності дитячих організацій; конкретні цілі в роботі з колективом у різних видах його діяльності; виховні цілі різноманітних колективних справ; виховні цілі в роботі з конкретними учнями; цілі самовиховання.

Тестові завдання

Вибрати необхідну відповідь:

1. *Класний керівник – це*

- а) керівник класного колективу;
- б) вчитель, що здійснює навчально-виховну роботу в довіреному класі;
- в) посередник між класом і адміністрацією школи.

2. *Основними напрямками виховної діяльності класного керівника є:*

- а) організація виховних справ; г) робота з батьками учнів;
- б) формування учнівського колективу; д) розвиток позитивних взаємовідносин;
- в) розвиток особистості учня; е) робота з вчителями-предметниками.

3. *Класний керівник виконує наступні функції:*

- а) соціальну; г) організаторську; ж) навчальну;
- б) методичну; д) координаційну; з) стимулюючу;
- в) діагностичну; е) виховну; і) навчальну.

4. *Методична функція класного керівника полягає у:*

- а) наданні практичної і методичної допомоги учням, активу класу, батькам, громадським організаціям в організації та здійсненні вихованої роботи;
- б) розробці методики проведення позакласних заходів, що проводяться у ввіреному йому класі;
- в) методичному керівництві класом, батьками, вчителями.

5. *Координаційна функція класного керівника полягає у:*

- а) безпосередньому керівництві класом;
- б) зв'язку з керівництвом школи;
- в) веденні шкільної документації.

6. *При плануванні виховної роботи з класом треба:*

- а) скласти план разом з активом класу;

б) запропонувати активу класу скласти план, а потім затвердити його на загальних зборах;

в) скласти план, не ознайомлюючи з ним учнів;

г) скласти план, а потім ознайомити з ним учнів;

д) скласти план разом з учнями;

є) не складати план, життя підкаже над чим треба працювати.

7. Структурними компонентами плану виховної роботи є:

а) список учнів класу;

б) характеристика учнівського колективу;

в) виховні цілі та завдання на період, що планується;

г) загальна мета виховної діяльності;

д) зміст виховної роботи відповідно до поставленої мети та завдань;

є) перелік бажаних форм та методів виховання.

8. До змісту роботи класного керівника щодо формування учнівського колективу належать:

а) розвиток традицій;
діяльності;

г) організація різних видів

б) розвиток самоуправління;
відносин;

д) формування виховуючих

в) індивідуальна робота з учнями;
перспектив.

е) використання системи

РОЗДІЛ III. ДИДАКТИКА

3.1. Сутність процесу навчання

Поняття про дидактику, основні категорії. Дидактика і методика викладання окремих предметів.

Сутність, методологія, рушійні сили, основні функції та структура процесу навчання.

Двосторонній характер процесу навчання.

Учіння як процес засвоєння учнями знань, умінь і навичок.

Психологічні основи процесу навчання.

Основні підходи до організації навчання.

Характеристика загальних закономірностей і принципів навчання.

Проблема неуспішності учнів у навчанні.

Поняття про дидактику, основні категорії. Дидактика і методика викладання окремих предметів. Дидактика (гр.*diaktikos* – навчаючий і *didasko* – вивчаючий) – загальна теорія освіти і навчання, що досліджує закономірності пізнавальних процесів, які відбуваються під керівництвом педагога або самостійно. Дидактика узагальнює те спільне, що є в методиках викладання різних дисциплін, забезпечує єдність їх викладанні.

Дидактика охоплює систему навчання з усіх предметів на всіх рівнях навчальної діяльності. За широтою охоплення дійсності, що вивчається, поділяють на загальну та часткову (конкретну) дидактику (методику викладання окремих предметів). *Предметом дослідження загальної дидактики* вважають процес викладання і учіння разом з факторами, які його породжують, умовами, в яких він здійснюється, а також результатами, до яких він веде. *Предметом дослідження конкретної дидактики* є вивчення закономірностей здійснення процесу, змісту форм і методів викладання різних навчальних предметів.

Метою дидактики є дослідження закономірностей процесу навчання та пошук шляхів його вдосконалення. Дидактика як наука виконує дві основні функції: теоретичну (діагностичну і прогностичну) та практичну (нормативну або інструментальну).

Основними категоріями (поняттями) є: навчання, викладання, учіння, освіта, зміст освіти, закономірності та принципи навчання тощо.

Дидактика науково обґрунтовує мету, зміст, закономірності, принципи, форми, методи, засоби і результат процесу навчання та є теоретичною і нормативно-прикладною наукою.

Вперше слово "дидактика" з'явилося у творах німецького педагога Ратке (1571-1635) для позначення мистецтва навчання.

Аналогічно трактував це поняття і Я.А.Коменський: "універсальне мистецтво навчання всіх усьому". Видатний педагог у своєму творі "Велика дидактика" розглянув основні проблеми навчання та освіти: формування змісту освіти; виділення основних дидактичних закономірностей та принципів; ввів в обіг цілу низку дидактичних понять ("навчальний рік", "канікули", "урок" та ін.); визначив структуру освіти на основі власної вікової періодизації (материнська школа – до 6 років, школа рідної мови – до 12 років, латинська школа-гімназія – до 18 років, академія – 18-24 років); представив класно-урочну систему навчання, яка використовується в сучасній школі.

Активні дидактичні дослідження почалися у 19 столітті. *Дидактичне дослідження* – це процес і результат діяльності дослідника у галузі навчання та освіти. Його мета – здобуття нових для суспільства знань. Дидактичні дослідження (в залежності від того, які методи використовуються і як впливають на педагогічну практику) поділяють на *фундаментальні* (розкривають загальні теоретичні положення, зв'язки, залежності, взаємозалежності всіх дидактичних процесів та є основою для розширення теоретичних знань) та *прикладні* (спрямовані на покращення педагогічної практики).

До найбільш значущих в історії педагогічної думки можна віднести дидактичні дослідження І. Гербарта (теорія виховуючого навчання), І.-Г.Песталоцці (теорія елементарної освіти), Ф. Дистервега ("Керівництво освітою німецьких вчителів"), К. Ушинського (зв'язок навчання з життям, поняття "загальна і конкретна дидактика" тощо), Дж.Дьюї (проблемне навчання), Марії Монтесорі (дитячий садок-школа), Ш.Амонашвілі, В. Шаталова, С.Лисенкової ("педагогіка співробітництва") тощо.

Отже, дидактика відповідає на питання: *чого навчати?* (зміст освіти), *як навчати?* (закономірності, принципи, форми, методи та засоби навчання), *як вчитися?* (методи і прийоми самостійної творчої діяльності), що залишаються головними її завданнями та проблемами сучасної школи.

Сутність, методологія, рушійні сили, основні функції та структура процесу навчання. Основна категорія дидактики – *навчання (процес навчання)* – процес впорядкованої, цілеспрямованої взаємодії педагога з учнями, спрямований на досягнення поставленої дидактичної мети.

Слід відрізнити поняття "*процес навчання*" і "*навчальний процес*". Поняття "*навчальний процес*" охоплює всі компоненти навчання: особистість викладача, форми, методи, засоби навчання, які він використовує; особистість учня, його діяльність (під керівництвом

учителя та під час самостійної роботи); місце і час у розкладі, забезпечення наочністю та технічними засобами.

Поняття "*процес навчання*" охоплює взаємодію учителя і учня та має такі ознаки:

- *двобічний процес*, під час якого здійснюється цілеспрямована взаємопов'язана діяльність учителя та учнів;

- *цілісний процес* зі своїми елементами та етапами (цілеспрямована послідовна зміна навчальних завдань і відповідної зміни всіх елементів навчання);

- *організація засвоєння соціального досвіду*, накопиченого суспільством;

- *активність навчальної діяльності* (інтелектуальної і практичної) суб'єктів навчання;

- *орієнтованість на формування особистості учнів*, їх навчання, виховання, розвитку.

Методологічною основою процесу навчання є наукова теорія пізнання. Навчальний процес ґрунтується на положеннях та законах діалектики: про взаємозв'язок і взаємозалежність, єдність та боротьбу протилежностей, заперечення-заперечення, перехід кількісних змін у якісні тощо. *Теоретичними основами процесу навчання* є історія педагогіки, передовий педагогічний досвід, інноваційні дослідження.

Рушійними силами процесу навчання є *суперечності* (між пізнавальними і практичними завданнями, що постійно ускладнюються, та рівнем розвитку і можливостями учнів; між теоретичними знаннями та вміннями їх застосовувати; між прагненнями до стабільності знань та постійним їх оновленням; між домоганнями особистості та можливостями їх задоволення тощо) та *мотиви навчання* (соціальні, інтелектуальні, перспективного спонукання, негативного спонукання).

Головне призначення навчання – здобуття школярами знань, умінь, навичок, розумовий розвиток, формування світогляду, тому основними *функціями навчання* є *освітня, розвивальна, виховна*.

Освітня функція (основна і визначальна) – передбачає засвоєння наукових знань, формування умінь, навичок, наукового світогляду і відповідних його складових. Вона є базою для формування світогляду.

Розвивальна функція – спрямована на розвиток пізнавальних інтересів, пізнавальної сфери (пам'ять, уява, сприйняття, увага, мислення), мовлення, фантазії, спостережливості. В ході навчання крім формування знань і спеціальних умінь необхідно вселяти сприяти загальному розвитку школярів, формувати сприйняття, інтелектуальну, вольову, емоційну, мотиваційну сфери. На думку Л.

Виготського, навчання повинно йти поперед розвитку, просуваючи його далі та викликаючи в ньому новоутворення. Д. Брунер вважав, що "викладання не повинно сліпо наслідувати природний хід пізнавального розвитку дитини".

Виховна функція (об'єктивна закономірність навчання) – невід'ємна від освітньої та розвивальної, передбачає формування в учнів світогляду, моральних, трудових, етичних, естетичних якостей; системи уявлень, поглядів, переконань, ідеалів, способів поведінки і діяльності в суспільстві. Вона спрямована на загальний розвиток (емоціональний, моральний, соціальний, естетичний, фізичний) та становлення цінностей, мотивів, почуттів, волі, позитивних якостей особистості.

Існують різні підходи до визначення структурних компонентів процесу навчання. Ю.Бабанський виділяє наступні: цільовий, змістовий, операційно-діяльнісний, контрольно-регулятивний, оцінно-результативний. Основними *структурними компонентами* процесу навчання як соціально-педагогічної системи є:

I. *Мета навчання* (ідеальна модель бажаного результату засвоєння змісту освіти);

II. *Зміст навчання* (зміст освіти, організаційні форми навчання, методи, засоби);

III. *Результат* (об'єктивно фіксовані кількісні і якісні зміни особистості учня відносно початкового стану).

Двосторонній характер процесу навчання. Учіння як процес засвоєння учнями знань, умінь і навичок. Психологічні основи процесу навчання. У педагогічній науці процес навчання визначається як двобічний, тому у його цілісній структурі можливо виділити два взаємопов'язаних процеси (дві сторони) – викладання і учіння.

Учіння (діяльність учня) – система пізнавальних дій учня, спрямованих на розв'язання навчально-виховних завдань. Виділяють *два типових варіанти навчальної діяльності учня*:

- *під керівництвом учителя*: прийняття навчальних завдань і плану дій; виконання навчальних дій і операцій по розв'язанню поставлених завдань; регулювання навчальною діяльністю; аналіз результатів тощо.

- *під час самостійної роботи*: планування та конкретизація завдань власної навчальної діяльності; планування методів, засобів і форм навчальної діяльності; самоорганізація; саморегулювання учіння; самоаналіз результатів навчальної діяльності тощо.

Одним з основних компонентів діяльності учня, *психологічною основою процесу учіння*, є *процес засвоєння*, який включає наступні етапи:

- *сприймання* (первинне ознайомлення з новим матеріалом) – відображення у свідомості окремих властивостей предметів і явищ, які в даний момент діють на органи чуття. Цей процес включає не тільки дані безпосередніх відчуттів учня (зорових, моторних тощо), але й його попередній досвід. Тому сприймання передбачає впізнання предметів і явищ (віднесення їх до певних груп, які вже відомі для суб'єкта) забезпечення мотивації, зосередження уваги. Сучасний підхід до процесу засвоєння передбачає не пасивне, а активне самостійне сприймання навчальної інформації;

- *розуміння* – формування первинного ставлення до вивченого, зародження переконань, основних ідей, тверджень та умінь доводити справедливість певних висновків, що передбачає встановлення зв'язків між явищами, визначення їх складу, будови, призначення, знаходження причин, мотивів;

- *осмислення* (збагачення розуміння) – формування відповідного ставлення до того, що вивчається, в результаті чого учень глибоко осмислює навчальний матеріал і впевнено оволодіває ним;

- *узагальнення* – виділення головного, загальних характерних рис предметів і явищ. Для цього треба навчити учнів аналізувати факти і властивості, синтезувати їх певним чином, абстрагуватися від деталей і конкретностей, порівнювати значущість, робити висновки. Цей процес протікає як при активній допомозі та керуванні з боку вчителя, так і самостійно;

- *закріплення* – засновано на властивостях пам'яті, здійснюється шляхом заучування основних фактів, визначень, зв'язків, методів доведення, узагальнення висновків, виконання письмових і лабораторних вправ. Для учнів важливо свідомо завчити основні факти, визначення, зв'язки, але при цьому "не зубрити". Закріплювати доцільно на новій основі, нових прикладах;

- *застосування* – перевірка дієвості знань, умінь та навичок (вправи, лабораторні роботи, трудова діяльність).

Ефективність засвоєння знань залежить від мотивації учіння, розвитку вольової сфери школярів, їх самостійності і творчої ініціативи. Можна виділити *три основних рівні засвоєння знань*: запам'ятовування та наступного відтворення; використання знань на практиці за зразком, шаблоном; використання знань в нестандартних умовах.

Викладання (діяльність учителя) – впорядкована діяльність педагога, спрямована на реалізацію мети навчання. Вона реалізується за такими етапами:

- планування діяльності (календарне, тематичне, поурочне);
- організація діяльності;
- стимулювання активності учнів;
- здійснення поточного контролю, регулювання, корегування;
- аналіз результатів діяльності.

Успішність викладання залежить: від чіткого розуміння вчителем мети навчання; знання предмета; володіння методикою викладання; розуміння учнів; уміння керувати процесом учіння.

Основні види (підходи, способи) організації навчання. Залежно від характеру організації процесу викладання і учіння, від специфіки побудови змісту навчального матеріалу, провідних методів та засобів навчання, можна виділити кілька основних типів навчання.

Догматичний вид навчання склався в школі середньовіччя. Навчання зводилося до того, щоб зміст навчальних предметів завчався напам'ять без усвідомленого розуміння, бездоказово, у готовому вигляді. Таке навчання розвивало механічну пам'ять, стримувало ініціативу учнів, породжувало зазубрювання та негативне ставлення до навчання.

Пояснювально-ілюстративне – вид навчання, який орієнтує на репродуктивне засвоєння знань, умінь і навичок. Навчання організовується таким чином: сприймання учнями навчальної інформації, у процесі якого проходить її узагальнення; засвоєння понять, законів, теорій; практичні вправи з метою вдосконалення знань, що забезпечує їм дійовий характер і одночасно формує практичні уміння і навички; закріплення знань, умінь та навичок; застосування їх у нових ситуаціях; контроль та самоконтроль ефективності засвоєння знань, умінь і навичок; повторення раніше вивченого. Позитивним у цьому виді навчання є забезпечення швидкого засвоєння навчальної інформації; міцне засвоєння знань; формування практичних умінь і навичок; колективний характер засвоєння, що дозволяє виявити типові помилки і орієнтувати школярів на їх усунення.

Проблемне навчання – така організація процесу навчання, що полягає в створенні у навчальному процесі проблемних ситуацій, виділенні і вирішенні проблем. Одиницями проблемного навчання є проблемна ситуація, проблемна задача, проблема. Процес засвоєння знань проблемним шляхом проходить за такими етапами: створення проблемної ситуації; аналіз проблемної ситуації і формування проблеми; висунення гіпотез; перевірка найважливіших гіпотез.

Проблемне навчання активізує навчальний процес, навчає учнів методам наукового пізнання, формує активну творчу особистість, але існують складнощі у проблемному представленні навчального матеріалу.

Програмоване навчання (кероване навчання з оптимальним зворотнім зв'язком) – вид навчання з використанням програми управління процесом засвоєння знань, умінь та навичок, складеної так, що на кожній ступені навчального процесу чітко обумовлюється зміст навчального матеріалу, якій має бути засвоєним, та способи контролю. В основі програмованого навчання лежить концепція поетапного формування розумових дій (Гальперін).

Програмоване навчання потребує спеціальної побудови навчального матеріалу. Залежно від характеру його розміщення, наявності кроків і зв'язків між ними розрізняють: лінійний, розгалужений і комбінований види програмованого навчання. Одним із видів програмованого навчання є *алгоритмізація*, яка передбачає послідовність розумових дій, що найкоротшим шляхом ведуть до розв'язання навчальних завдань. У програмованому навчанні використовуються загальні методи навчання. Засобами можуть бути: програмовані підручники, збірки задач і вправ, зошити з друкованою основою, перфокарти, сигнальні картки, навчальні і контролюючі машини тощо. Позитивним у програмованому навчанні є забезпечення оперативного контролю за засвоєнням знань; індивідуалізація навчання; можливість працювати в оптимальному темпі.

Технологічний підхід у навчанні (керована система з передбачуваним гарантованим результатом) – конструювання і здійснення такого процесу навчання, що гарантує досягнення поставлених цілей за рахунок добору оптимального змісту, форм, методів та засобів, оперативного зворотнього зв'язку і корекції.

Модульне навчання – передбачає таку організацію процесу навчання, за якої учитель і учні працюють з навчальною інформацією, згрупованою у модулі. Кожен модуль є завершеним і відносно самостійним. Сукупність модулів складає єдине ціле при розкритті навчальної теми чи всієї навчальної дисципліни. Структура модульного навчання містить організаційну сторону (модульний навчальний план, модульний розклад, модульний календарний план) та процесуальну (модуль, модульний урок).

Характеристика загальних закономірностей і принципів навчання. Результативність процесу навчання здебільшого визначається успішністю реалізації принципів навчання, які

виступають як необхідні умови, що сприяють підвищенню якості педагогічної діяльності.

Принципи навчання формувалися на основі:

- вивчення закономірностей навчання;
- досвіду навчання (власного, педагогів-майстрів);
- запозичення з інших наук (загальнонаукові принципи).

Найбільш перспективним шляхом для формування принципів навчання є вивчення закономірностей. Закономірність – об’єктивно існуюча послідовність явищ і процесів, що відзеркалює причинно-наслідкові зв’язки, залежності та взаємозалежності у процесі навчання (внутрішні закономірності) та між процесом навчання та явищами зовні (зовнішні закономірності). Чітко зафіксовані закономірності є законами. *Закон* – об’єктивно існуючий зв’язок між явищами та процесами.

Сталої кількості закономірностей навчання у педагогіці не існує. Можна навести такі приклади основних *закономірностей навчання*:

- зв’язок навчання та виховання,
- зумовленість навчання суспільними потребами;
- залежність від умов в яких протікає;
- єдність методів і форм навчання;
- взаємозалежність навчання і реальних навчальних можливостей учня.

Отже *принципи навчання* (вираження законів та закономірностей) – керівні ідеї, основні положення, вимоги до мети, змісту, організаційних форм і методів, результатів навчання, реалізація яких забезпечує його ефективність. Система принципів склалась у дидактиці з моменту її оформлення у самостійну науку, але не лишилася незмінною, вона постійно вдосконалювалася. У педагогічному процесі всі принципи навчання взаємопов’язані. До *основних принципів дидактики* можна віднести:

- *цілеспрямованості навчання* – вимагає від учителя знання загальної мети освіти; завдань навчання в сучасній школі; умінь в конкретній ситуації ставити оптимальні завдання навчання, розвитку і виховання, враховуючи реальні навчальні можливості учнів. Плануючи урок, зміст, методи і форми навчання, учитель повинен: чітко уявляти мету і результати навчання; "переводити" мету навчання у внутрішні мотиви та пізнавальні інтереси учнів; забезпечувати усвідомлене виконання навчальних дій; проектувати проміжні і кінцеві результати навчання; конкретизувати основну мету навчання в завданнях; показувати учням перспективи успішного навчання;

• *зв'язку навчання з життям* – передбачає зв'язок науки і практичних потреб особистості, теорії з практикою; вимагає використовувати оточуючу дійсність як джерело знань і як сферу застосування теорії; показ зв'язків науки і виробництва; доцільне використання проблемно-пошукових і дослідницьких завдань; поєднання розумової діяльності з практичною; розвиток та переносення успіхів учнів з одного виду діяльності на інші; використання зв'язку навчання з життям як стимула для самоосвіти тощо;

• *наочності* – полягає в необхідності залучення різних органів чуття до процесу сприймання і аналізу навчальної інформації, оскільки поняттєве мислення неможливе без наочного. Вимагає здійснювати навчання на конкретних образах, які безпосередньо сприймаються учнями; спрямовувати сприймання учнів на найістотніші ознаки і особливості предметів; створювати тенденції в пізнавальній діяльності до формування уявлень реальних предметів та явищ навколишньої дійсності; звертати увагу учнів на внутрішню суть зображень; підводити учнів від уявлень конкретних образів до осмислення і пізнання внутрішньої сутності явищ; забезпечувати оптимальне співвідношення конкретного і абстрактного; поєднувати всі форми, методи та засоби навчання на розвиток образного мислення учнів тощо.

• *науковості* – передбачає науковість навчального матеріалу, включення в навчання науково перевірених знань, які відповідають сучасному рівню розвитку науки. Реалізується в змісті навчального матеріалу, зафіксованому в навчальних програмах і підручниках. Вимагає знайомити учнів з історією винаходів; об'єктивно висвітлювати наукові факти, поняття, теорії; знайомити з новими досягненнями; показувати перспективи розвитку науки; озброювати учнів методами науки; вносити корекцію в знання, здобуті самостійно за допомогою засобів масової інформації; розкривати роль теорії для практики; розкривати внутрішні зв'язки і відношення, причиново-наслідкові зв'язки в процесах і явищах тощо.

• *систематичності і системності* – вимагає дотримання логічних зв'язків навчального матеріалу (за такої умови він засвоюється в більшому об'ємі і забезпечує економію часу), та його викладання логічно, послідовно. Вимагає використання різноманітних форм планування (порядок вивчення окремих питань теми, послідовність теоретичних і лабораторних робіт тощо); забезпечення послідовності етапів засвоєння знань; розподілу навчального матеріалу на логічно завершені фрагменти;

встановлення порядку і методики їх опрацювання; використання міжпредметних зв'язків тощо;

- *доступності* – передбачає відбір методів і засобів навчання відповідно до рівня розумового, морального і фізичного розвитку учнів, відсутності інтелектуального та фізичного перевантаження. Навчальні завдання повинні перевищувати рівень пізнавальних можливостей учнів, що спонукатиме їх до напруження пізнавальних сил, подолання посильних труднощів. За цієї умови навчання буде "вести за собою розвиток". Вимагає вибирати головне, суттєве в змісті навчального матеріалу; забезпечувати відповідність обсягу домашнього завдання встановленим нормам; використовувати достатню кількість фактів, прикладів для формування знань; надавати диференційовану допомогу учням у навчанні; встановлювати обсяг знань і темп навчання з урахуванням реальних можливостей учнів тощо;

- *свідомості та активності* – передбачає формування позитивного, відповідального, дієвого ставлення учнів до навчання, об'єктів, які вивчаються. Вимагає використовувати інтерактивні методи навчання; спонукати учнів до різноманітних видів творчості; показувати значення навчального предмету для вирішення життєвих проблем; активізувати у процесі навчання мислиневі операції (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення); навчати учнів раціональним прийомам організації навчальної діяльності; вчити складати план відповіді тощо.

- *міцності* – передбачає створення умов для ґрунтовного запам'ятовування навчального матеріалу. Вимагає поєднувати навчальний матеріал з пройденим раніше; повторювати його за розділами і структурними смисловими частинами; виділяти при повторенні основні, провідні ідеї; використовувати самостійну роботу учнів (творче застосування знань); використовувати асоціативні зв'язки нового матеріалу з уже відомим, добре засвоєним; постійно звертатися до раніше засвоєних знань з метою їх поглиблення тощо;

- *індивідуального підходу* – передбачає врахування вікових та індивідуальних особливостей, рівня розвитку учнів у всіх формах і методах навчання. Вимагає враховувати рівень розумового і вольового розвитку, пізнавальної і практичної самостійності учнів; здійснювати аналіз їх досвіду; вивчати мотиви учіння; надавати індивідуальну допомогу; об'єднувати в диференційовані підгрупи, що мають однакові навчальні можливості тощо.

Отже, принципи визначають зміст, організаційні форми і методи навчального процесу відповідно до загальних цілей і

закономірностей. Основним в принципах є вимоги до організації пізнавальної діяльності учнів. Результативне навчання є наслідком творчої реалізації вчителем вимог, які органічно витікають із самої сутності дидактичних принципів.

Загальна кількість принципів в дидактичній теорії чітко не визначена. Принципи носять історичний характер. Розвиток науки пов'язаний з постійним проникненням у більш складні зв'язки і відношення між активними компонентами процесу навчання, тому є різні підходи до класифікації і послідовності використання принципів навчання.

Проблема неуспішності учнів у навчанні. У сучасній школі (за результатами психолого-педагогічних досліджень) можна виділити наступні категорії учнів:

- *малоздібні* – невзможі досягнути достатнього рівня знань, умінь та навичок навіть при великих затратах часу (біля 5%);
- *талановиті* – досягнення високого рівня знань при швидкому темпі навчання (біля 5%);
- *звичайні* – достатній рівень знань при звичайному темпі навчання (біля 90%).

Однак, наведені дані не відображують справжньої статистики неуспішності, оскільки існують й інші причини, що впливають на успішність та неуспішність учнів у навчанні. За даними вчених приблизно 12,5% учнів відчувають труднощі в навчанні, що значною мірою ускладнює роботу вчителя. Наприклад, за особливостями мисленевої діяльності, спрямованістю особистості та відношенням до навчання можна виділити такі типи невстигаючих учнів:

- низька якість мисленевої діяльності та позитивне відношення до навчання;
- висока якість мисленевої діяльності та негативне відношення до навчання;
- низька якість мисленевої діяльності та негативне відношення до навчання.

У таких дітей спостерігається затримання розвитку сприймання і мислення, послаблення пам'яті, нестійка увага. Такі діти потребують посиленої уваги, особливих зусиль. За два-три роки інтенсивної роботи вчителя вони долають відставання у знаннях від своїх однолітків із звичайних класів і можуть разом з ними успішно продовжувати навчання. Задля допомоги таким учням треба формувати в них прийоми пізнавальної діяльності (вчити вчитися); розвинути волюву сферу (починати подолання неуспішності з виховної роботи); допомогти знайти іншу сферу діяльності, де їхні

здібності "будуть виявлені повною мірою" (В. Сухомлинський), "знижити вплив низької успішності на самооцінку" (Р. Бернс).

На позначення цього явища у психолого-педагогічній літературі вживають поняття "неуспішність" і "відставання". *Неуспішність* – невідповідність підготовки учнів вимогам змісту освіти, фіксована через певний період навчання (після вивчення розділу, наприкінці чверті, півріччя). Вона є наслідком *процесу відставання* – невиконання вимог (або однієї з них) на одному з проміжних етапів того відрізка навчального процесу, який є тимчасовою межею для визначення успішності.

Виділяють *зовнішні та внутрішні причини неуспішності учнів*. До *зовнішніх* відносять зниження цінності освіти в суспільстві, недосконалу організацію навчального процесу, нецікаві уроки, відсутність індивідуального підходу, перевантаження, не сформованість прийомів пізнавальної діяльності, прогалини в знаннях, негативний вплив сім'ї. *Внутрішніми* причинами можуть бути дефекти здоров'я школярів, різке погіршення матеріального стану сім'ї, низький розвиток інтелекту, відсутність стійкої позитивної мотивації навчання, слабо розвинута волюва сфера.

На думку Ю. Бабанського, причинами неуспішності учнів є:

- слабкий розвиток мислення – 27%;
- низький рівень навичок навчальної праці – 18%;
- негативне ставлення до навчання – 14%;
- негативний вплив сім'ї, однолітків – 13%;
- прогалини у знаннях – 11%;
- слабе здоров'я, втомлюваність – 9%;
- слабка воля, недисциплінованість – 8%.

Ознаками неуспішності учня у навчанні є нездатність пояснити, в чому полягає складність завдання; окреслити план самостійного його розв'язання; неспроможність відтворити визначення понять, формул, доведень; викласти систему понять; відійти від готового тексту. Відсутність в учня запитань щодо сутності навчальної проблеми, спроби знайти правильну відповідь, ігнорування додаткової літератури є свідченням нерозуміння питань, що розглядаються. Пасивність і відволікання учня на уроці, коли потрібно напруження думки, подолання труднощів, відсутність самоконтролю говорять про недостатню сформованість волювої сфери.

Залежно від виду і причин відставання у навчанні проводять відповідну роботу з учнями щодо його усунення. Подоланню *епізодичного відставання* сприяють: консультації щодо озброєння уміннями навчальної праці; посилення контролю за виконанням щоденних завдань учнів; своєчасне реагування на окремі факти

відставання, виявлення їх причин і вжиття оперативних заходів, спрямованих на їх усунення; індивідуальні завдання; контроль за виконанням. Для подолання *стійкого відставання* а одного предмета чи предметів одного профілю необхідні: вдосконалення методики викладання; доступне розкриття навчального матеріалу; розвиток пізнавальної сфери учнів; диференціювання завдань; спеціальне повторення складних тем; розвиток інтересу до навчального предмета.

Для вирішення неуспішності у навчанні існують різні підходи. Наприклад, деяких учнів переводять у наступний клас, але де навчання здійснюється за програмою з заниженими вимогами. Використовується також повторне вивчення курсу за минулий рік, або перевід в наступний клас з умовною оцінкою. Певну роль у подоланні неуспішності школярів відіграють класи вирівнювання, укомплектовані на базі однієї або кількох початкових шкіл мікрорайону з дітей, які на час вступу до школи виявилися не підготовленими до систематичного навчання у звичайних умовах, а також з числа не встигаючих з основних предметів учнів першого і другого класів.

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Дати характеристику кожному структурному компоненту процесу навчання.
2. Пояснити взаємозв'язок закономірностей і принципів навчання.
3. Які підходи до організації навчання використовуються у сучасній школі?
4. Проаналізуйте рушійні сили процесу навчання.
5. Що, на ваш погляд, найбільше впливає на ефективність процесу навчання?
6. Проаналізуйте різні види організації процесу навчання, зробіть висновок про їх продуктивність.
7. Розкрийте причини, що зумовлюють неуспішність учнів у школі.
8. Чому проблемне навчання не використовується досить широко у сучасній школі?
9. Оцініть значення кожного з принципів дидактики для підвищення ефективності процесу навчання.

Тестові завдання

Вибрати правильну відповідь

1. До основних категорій дидактики відносяться:

- а) результати навчання; ж) засіб навчання; н) розвиток;

- б) навчання; з) оптимізація; п) процес;
в) формування; к) учіння; р) форма навчання;
г) освіта; л) виховання; с) метод навчання;
д) принципи навчання; м) викладання; т) закономірності навчання.

2. Дидактика – це

- а) загальна теорія навчання та освіти;
- б) теорія навчання;
- в) теорія навчання, освіти і виховання;
- г) частина педагогіки, що розглядає питання методики викладання окремих навчальних предметів.

3. До основних функцій процесу навчання відносяться:

- а) пізнавальна, коригуюча, управлінська;
- б) освітня, виховна, розвивальна;
- в) діагностична, стимулююча, управлінська;
- г) мотиваційна, систематизуюча, стимулююча.

5. Принципи навчання – це

- а) правила і закономірності, які вказують шляхи організації пізнавальної діяльності;
- б) керівні ідеї, які визначають вимоги до змісту та організації навчання;
- в) підходи до навчання, що відображають загальні закономірності відповідно до потреб суспільно-економічної формації.

3.2. Зміст освіти в сучасній школі

Види освіти, їх класифікації.

Характеристика загальної, політехнічної та професійної освіти.

*Характеристика основних елементів
в змісту освіти та способів їх реалізації.
Педагогічні вимоги до навчальних
планів, програм, підручників
сучасної загальноосвітньої підготовки
учнів в умовах суверенної України.*

Види освіти, їх класифікації. Характеристика загальної, політехнічної та професійної освіти. *Освіта* – це процес та результат засвоєння системи наукових знань, умінь, навичок, морально-етичних норм, якими повинна оволодіти людина у процесі навчання.

Розрізняють *різні види освіти*:

за ступенем: початкова, середня, вища освіта;

за змістом і характером: загальна, політехнічна, професійна освіта;

за конкретизацією спеціалізації: технічна, сільськогосподарська, медична, економічна, педагогічна, юридична освіта тощо.

Загальна освіта – цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності. Основними шляхами отримання загальної освіти є: навчання в середній школі, СПТУ, середніх спеціальних навчальних закладах і самоосвіта. Розрізняють такі її рівні: початкова, неповна середня (базова) і повна середня освіта. Загальна освіта є основою політехнічної і професійної освіти і здійснюється у взаємозв'язку з ними.

Політехнічна освіта – сукупність знань про основні галузі і наукові принципи виробництва, знайомство учнів з науковими основами сучасного виробництва, озброєння загально-політехнічними умінями, необхідними для участі в продуктивній праці. В сучасній школі політехнічну освіту реалізують в процесі вивчення основ наук, трудового навчання, проведення практичних і лабораторних занять. Вона сприяє наближенню навчання до життя, тісному зв'язку теорії з практикою.

Професійна освіта – сукупність знань, практичних умінь, необхідних для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності. Професійна освіта починається ще у школі, оскільки саме вона повинна підготувати учнів до свідомого вибору професії. В подальшому підготовка фахівців різних галузей здійснюється у спеціальних навчальних закладах освіти (училищах, коледжах, інститутах, університетах) за різною спеціалізацією.

Спільним у кожному виді освіти є наявність певного *змісту освіти*. Один вид освіти відрізняється від іншого перш за все саме *змістом освіти*. *Зміст освіти* – це система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує розвиток розумових і фізичних

здібностей учнів, формування їх світогляду, моралі і поведінки, підготовку до суспільного життя, праці, майбутньої професії.

В історії педагогічної думки відомі різні напрями у визначенні змісту освіти.

Теорія матеріальної освіти (Я. А. Коменський, Г. Спенсер та ін.) – вважали, що розвиток мислення проходить без спеціальних зусиль під час оволодіння знаннями, тому сутністю навчання є передача учням якомога більшого обсягу знань з різних галузей науки та забезпечення їх енциклопедичності.

Теорія формальної освіти (Д. Локк, Й. Песталоцці, Й. Гербар та ін.) – вважали найбільш цінним не знання основ наук, а розвиток мислення ("гімнастику розуму" та трактували навчання як засіб розвитку здібностей, пізнавальних інтересів, уваги, пам'яті учнів.

Теорія дидактичного утилітаризму (Дж. Дьюї) – полягає в забезпеченні концентрації уваги на заняттях конструктивного характеру. Дидактичний утилітаризм виходить з пріоритету індивідуальної і суспільної діяльності учня та має великий вплив на зміст і методи роботи в школі. Основними принципами побудови навчальних програм згідно утилітарної концепції є формування практичних умінь; проблемного підходу до формування змісту освіти, що передбачає його подання у вигляді міждисциплінарних систем знань; активізації самостійної діяльності учнів, залучення їх до життя у соціальному оточенні.

Крім цього існують й інші теорії, наприклад:

- теорія єдності матеріальної і формальної освіти (К. Ушинський, В. Блонський);
- теорія культурологічної спрямованості освіти (М. Скаткін, В. Краєвський, І. Лернер);
- теорія змістового узагальнення (Давидова-Ельконіна);
- теорія поетапного формування розумових дій (П. Гальперін, Н. Талізін).

У сучасній дидактиці зміст освіти розглядається як педагогічне втілення соціального замовлення (вимог суспільства) до того, що повинен знати і вміти, якими якостями володіти учень, та має відповідати таким критеріям:

- відповідність соціальному замовленню суспільства;
- забезпечення високої наукової і практичної значущості навчального матеріалу;
- врахування реальних можливостей навчального процесу;
- забезпечення єдності в конструюванні і реалізації змісту всіх навчальних предметів.

Загальна функція змісту освіти – забезпечення набуття і засвоєння підростаючим поколінням досвіду старших поколінь та змісту соціальної культури для подальшого їх розвитку та збагачення.

Характеристика основних елементів змісту освіти та способів їх реалізації. Виділяють чотири основних елементи змісту освіти (І. Лернер):

- *Система знань.* Знання – це цілісна система відомостей, які накопичені людством: основні поняття, терміни, факти, закони науки; теорії, які містять систему наукових знань; знання про шляхи, методи пізнання, типи і способи розумових дій; оцінні знання, які характеризують суспільне, особисте значення для людини матеріалу, що вивчається. Система знань виконує такі *функції*: гносеологічну (пізнавальну), орієнтаційну, оцінну.

- *Способи діяльності та досвід їх реалізації* – спеціальні та загально-навчальні уміння та навички – способи діяльності учнів на основі набутих знань. *Функція* – відтворювальна.

- *Досвід творчої діяльності* щодо вирішення нових проблем, які вимагають самостійного перетворення раніше засвоєних знань і умінь у нових ситуаціях, формування нових способів діяльності на основі вже відомих. *Функція* – перетворювальна.

- *Досвід емоційно-ціннісного ставлення до об'єктів або засобів діяльності людини, його прояв у ставленні до оточуючого світу, до інших людей.* *Функція* – регулятивна.

Головним засобом реалізації змісту освіти є *навчальний предмет* – педагогічно адаптований зміст будь-якої галузі науки та діяльності, або поєднання різних галузей діяльності відповідно до певної вікової категорії учнів. Навчальні предмети за *об'єктом* вивчення поділяють на такі цикли (групи): природничо-математичний, гуманітарний, трудової і фізичної підготовки.

Педагогічні вимоги до навчальних планів, програм, підручників сучасної загальноосвітньої підготовки учнів в умовах суверенної України. Зміст освіти визначається *державними нормативними документами*: державним стандартом загальної середньої освіти, навчальним планом, навчальною програмою, підручником.

Державний стандарт загальної середньої освіти – зведення норм і положень, що визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової і повної загальної середньої освіти та гарантії держави у її досягненні. Додержання вимог Державного стандарту загальної середньої освіти є обов'язковим для загальноосвітніх навчальних закладів I-II рівнів акредитації незалежно від підпорядкування, типів і форм власності.

Державний стандарт загальної середньої освіти розробляється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти разом з Національною академією наук України та Національною академією педагогічних наук України, затверджується Кабінетом Міністрів України і переглядається не рідше одного разу на 10 років. Зміна змісту і обсягу Державного стандарту іншими органами виконавчої влади не допускається. Навчально-методичне забезпечення його реалізації здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти.

Державний стандарт базової та середньої освіти визначає складові та зміст освіти, встановлює державні вимоги до випускників та учнів. Постановою визначається зміст базової та повної середньої освіти, а також визначається базовий навчальний план.

Державний стандарт охоплює Базовий навчальний план, загальну характеристику інваріантної і варіативної складових змісту базової та повної середньої освіти, державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Виконання вимог Державного стандарту є обов'язковим для всіх навчальних закладів, що надають загальну середню освіту.

Зміст базової загальної середньої освіти є єдиним для всіх учнів. Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів у Державному стандарті подано за галузевим принципом у семи освітніх галузях: мови і літератури, суспільствознавство, естетична культура, математика, природознавство, здоров'я і фізична культура, технології, що є органічним продовженням змісту відповідних освітніх галузей Державного стандарту початкової освіти. Зміст освітньої галузі структурується і реалізується в системі відповідних навчальних предметів та курсів, програми яких затверджує МОН.

Особистісний підхід до кожного учня здійснюється через різні методики організації навчання, які враховують пізнавальні здібності учнів, а також через факультативні курси. У старших школах, в зв'язку з профільним напрямом, вимоги та зміст освіти визначається за трьома рівнями:

- Обов'язкові результати навчання, визначені Державним стандартом.
- Профільний, зміст якого визначають програми затверджені МОН.
- Академічний, за програмами якого вивчаються дисципліни, що тісно пов'язані з профільними предметами (наприклад, фізика у хіміко-біологічному профілі).

• Здійснюється загальноосвітня підготовка учнів, які не визначилися щодо напрямку спеціалізації.

Навчальний план – це державний нормативний документ, що визначає склад навчальних предметів, які вивчаються в певному навчальному закладі, їх розподіл, тижневу й річну кількість годин, що відводиться на кожний навчальний предмет, і, в зв'язку з цим, структуру навчального року. Включення тої чи іншої дисципліни в навчальний план визначається її функціями у змісті освіти і замовленням суспільства. Наприклад, основи інформатики, етика, екологія тощо. У практиці загальної середньої освіти використовується декілька типів навчальних планів: *базовий, типовий і навчальний план школи*.

Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів – це основний державний нормативний документ, який є складовою частиною державного стандарту загальної середньої освіти. Він визначає структуру змісту загальної середньої освіти через *інваріантну і варіативну* складові (компоненти), освітні галузі та забезпечує розподіл годин між ними за роками навчання; обумовлює гранично допустиме тижневе навантаження учнів для кожного класу. *Інваріантна* складова змісту є спільною для всіх загальноосвітніх закладів України і визначає її загальнодержавний компонент, який забезпечує необхідний для кожного учня базовий обсяг і рівень знань, умінь і навичок. *Варіативну* складову формує навчальний заклад, ураховуючи інтереси, бажання та потреби учнів і батьків, регіону, можливості школи (шкільний компонент).

Базовий навчальний план є основою для розроблення Міністерством освіти і науки України *типових навчальних планів* для різних типів загальноосвітніх навчальних закладів.

Навчальний план загальноосвітньої середньої школи – це державний нормативний документ, який не тільки визначає структуру навчального року, кількість годин, відведених на кожний навчальний предмет, але й ураховує додаткові години на проведення індивідуальних і групових занять, факультативів, гуртків тощо.

Вимоги до навчального плану:

- перспективний характер;
- диференціація з метою створення кращих умов для індивідуального розвитку дітей;
- гуманізація та інтеграція загальної середньої освіти;
- врахування національних особливостей України і регіону.

На основі навчальних планів складаються *навчальні програми* – державний нормативний документ, у якому розкривається зміст освіти з кожного навчального предмету в кожному класі (система наукових

знань, світоглядних і морально-естетичних ідей, практичних умінь та навичок), який необхідно опанувати учням, і кількість годин на його вивчення. Навчальна програма складається з пояснювальної записки (цілі навчання з даного предмету та специфіка його організації у кожному класі); змісту навчального матеріалу (поділеного на розділи і теми із зазначеною кількістю годин на кожному); обсягу знань, умінь та навичок з даного предмету (для учнів кожного класу); переліку навчальних посібників і літератури для учнів і методичної літератури для вчителя; критеріїв оцінювання знань, умінь та навичок учнів з кожного виду роботи.

Навчальні програми часто зазнають змін: їх удосконалюють, розвантажують від другорядного і надто складного матеріалу, підвищують науковий рівень, забезпечують реалізацію міжпредметних зв'язків тощо. *Вимоги до навчальних програм:*

- високий науковий рівень з врахуванням досягнень науково-технічного прогресу;
- виховний потенціал;
- генералізація навчального матеріалу на основі фундаментальних положень науки;
- групування навчального матеріалу навколо провідних ідей і наукових теорій;
- розвантаження програм від надто ускладненого і другорядного матеріалу;
- реалізація міжпредметних зв'язків;
- реалізація ідеї взаємозв'язку науки, практики і виробництва;
- формування умінь та навичок учнів з кожного предмету.

Конкретний зміст освітнього матеріалу розкривається в *підручнику* – державний нормативний документ, який викладає зміст навчального предмету відповідно до програми. В ньому втілюються важливі компоненти змісту освіти: знання про природу, суспільство, техніку, людину; способи діяльності; завдання творчого характеру; цікаві відомості, факти, приклади тощо. Окрім цього в підручнику є завдання, вказівки і методичні рекомендації.

Підручник повинен забезпечувати свідому та активну участь учнів у процесі навчання, повне засвоєння навчального матеріалу, тому він виконує такі *функції*:

- мотиваційну (створення стимулів, що спонукають до вивчення даного предмету; сприяння розвитку пізнавального інтересу та позитивного відношення до роботи);
- інформаційну (розширення обсягу знань);

- контрольнo-коректуючу (передбачає можливість перевірки, самооцінки, та корекції процесу і результатів навчання, виконання тренувальних вправ для формування умінь та навичок).

У структурі підручника вміщено *тексти* та *позатекстові компоненти*. *Тексти* підручника поділяють на *основні*, *додаткові* та *пояснювальні*. За характером відображення дійсності і дидактичною метою тексти бувають *теоретичні* (теорії, закономірності, методологічні знання) й *емпіричні* (факти, явища, події, вправи, правила). До *позатекстового компоненту* підручника відносять запитання і завдання (продуктивного та репродуктивного характеру), інструктивні матеріали (пам'ятки, зразки розв'язків задач, прикладів), таблиці, ілюстративний матеріал, вступ, зміст, бібліографію.

Вимоги до підручника:

- стабільність (стійка основа);
- мобільність (забезпечення можливості введення нових знань);
- цікавість;
- доступність;
- ілюстрованість;
- естетичність.

Навчальний посібник – книга, в якій матеріал розширює межі підручника, містить додаткові, найновіші а також довідкові відомості (довідники, хрестоматії, словники, збірники вправ і задач, тощо).

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Дати характеристику одному з державних нормативних документів з галузі освіти.
2. Перерахувати принципи відбору змісту освіти.
3. Розкрити сутність загальної, політехнічної та професійної освіти. Пояснити взаємозв'язок між ними.
4. За якими критеріями класифікуються навчальні предмети? У чому виражається практична цінність класифікації для школи?
5. Обґрунтувати фактори, які вимагають удосконалення змісту освіти в сучасній школі.
6. Довести необхідність реформування освіти, спираючись на державні законодавчі документи.
7. Охарактеризувати головні напрями визначення змісту освіти. Яка з теорій, на ваш погляд, відображає сучасний напрямок в освіті?
8. Обґрунтувати необхідність оновлення змісту підручників.

Тестове завдання

Вибрати правильну відповідь

1. Зміст навчального матеріалу визначається:

- а) навчальними планами;

- б) навчальними програмами з предметів;
- в) навчальними планами і навчальними програмами з предметів;
- г) правильної відповіді немає.

2. *Документ, що лежить в основі перевірки знань, умінь та навичок учнів за кожен навчальний рік:*

- а) підручники;
- б) поурочні плани вчителя;
- в) тематичний план вчителя;
- г) навчальний план;
- д) навчальна програма;
- е) правильної відповіді немає;
- ж) навчальні посібники;
- з) календарний план вчителя.

3. *Навчальний план – це*

- а) державний нормативний документ, що визначає склад навчальних предметів, які вивчаються в даному навчальному закладі, їх розподіл, тижневу й річну кількість годин, що відводяться на вивчення кожного навчального предмета; структуру навчального року;
- б) документ, що визначає тривалість навчального року, семестрів, канікул, кількість годин з кожного предмета;
- в) документ, що визначає зміст і обсяг знань з кожного навчального предмета, умінь і навичок, які необхідно засвоїти; зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання

4. *Навчальна програма – це*

- а) документ, який визначає порядок вивчення навчальних предметів, кількість годин на їх вивчення; початок та кінець кожного семестру;
- б) документ, у якому перераховані ті предмети, які вивчаються в певному класі, кількість годин на їх вивчення;
- в) документ, що визначає склад навчальних предметів, які вивчаються в даному навчальному закладі, їх розподіл, тижневу й річну кількість годин, що відводяться на кожний навчальний предмет, структуру навчального року;
- г) державний нормативний документ, що визначає зміст і обсяг знань з кожного навчального предмета, умінь і навичок, які необхідно засвоїти; зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання.

5. *Зміст освіти – це*

- а) перелік предметів, які вивчаються в школі, кількість годин на їх вивчення, перелік тем, розділів;
- б) система знань, умінь, оволодіння якими забезпечує основу для розвитку учнів, формування їх мислення, пізнавальних інтересів, навичок трудової діяльності;

в) коло знань, яке визначає кожен учень для свого розвитку, задоволення інтересів, нахилів, потреб.

3.3. Методи, прийоми, засоби навчання

Загальні поняття про методи, методичні прийоми, засоби навчання. Класифікація методів навчання.

Оптимальний вибір методів і засобів навчання.

Загальні поняття про методи, методичні прийоми, засоби навчання. Відповідь на питання "Як вчити?" дає категорія *методів навчання*. Без методів навчання неможливо досягнути поставленої мети, реалізувати зміст освіти, наповнити навчання пізнавальною діяльністю.

Метод – (від грец. *metodos* – шлях до мети) означає спосіб діяльності, спрямованої на досягнення певної мети. *Метод навчання* – це способи впорядкованої діяльності учителя та учнів, спрямовані на досягнення мети навчання.

Методи навчання характеризуються спільною взаємопов'язаною упорядкованою пізнавальною діяльністю вчителя й учнів, що спрямована на реалізацію загальних *функцій навчання*:

- *освітньої* – оптимальне сприяння оволодінню учнями наукових знань, умінь, навичок;
- *виховної* – цілеспрямоване формування певної системи емоційно-ціннісних орієнтацій;
- *розвивальної* – розвиток пізнавальних інтересів, сприймання, мислення, уяви, пам'яті, емоційно-почуттєвої сфери.

Крім цього, методи виконують і *власні функції*:

- *спонукально-мотиваційну* – стимулювання інтересу та позитивних мотивів навчання;
- *організаційну* – зв'язок у єдину систему мети, змісту та організації навчального процесу.

У структурі методу навчання виокремлюються *прийоми* – це елемент методу, структурний компонент, його складова частина, цілеспрямовані поодинокі дії, окремі кроки у реалізації методу. Таким чином, кожен метод можна представити як сукупність методичних прийомів. Але елементи методів не є сумою окремих частин цілого, а системою, що об'єднана логікою дидактичного завдання. Якщо метод є способом діяльності, що охоплює весь шлях її протікання, то прийом – це окремий крок або дія в реалізації методу. Ті ж самі прийоми можуть бути складовими різних методів, але в поєднанні з іншими прийомами вони утворюють зовсім інший метод навчання. Наприклад, прийом запам'ятовування має місце як в репродуктивних, так і в проблемно-пошукових методах навчання.

Але, якщо в першій групі методів він домінує, то в другій – є допоміжним, бо сприяє запам'ятовуванню основних результатів проблемних міркувань.

Слід пам'ятати, що метод може стати прийомом, а прийом – методом. Коли прийом починає виконувати основне навчальне навантаження (допомагає розкрити сутність того чи іншого питання), він стає методом. Наприклад, корегування відповідей учнів (як прийом) під час проведення бесіди може трансформуватися у дискусійну площину. За такої умови цей прийом може стати самостійним методом навчання (дискусія).

Ефективність застосування різних методів навчання, активізація пізнавальної діяльності учнів значною мірою залежать від засобів навчання. *Засобами навчання* називають матеріальні, наприклад, технічні засоби навчання, шкільне обладнання, підручники тощо, та матеріалізовані предмети (духовні цінності), наприклад, слово вчителя, спілкування засоби містечтва тощо, які сприяють підвищенню ефективності процесу навчання.

До основних засобів навчання належать: наочні посібники, обладнання для лабораторних занять, дидактичні матеріали, навчальна література, технічні засоби навчання інструменти, матеріали для трудового навчання, комп'ютери тощо. Існує така класифікація засобів навчання: технічні засоби, натуральні предмети, репродукції, символічні навчальні посібники тощо.

Технічні засоби навчання (ТЗН) поділяють на екранні (діапозитиви, кодопозитиви, діафільми тощо), звукові (магнітні записи, платівки), екранно-звукові (відеофільми, кінофільми, телепередачі, відеозаписи). Вони використовуються перед вивченням нового навчального матеріалу, як засіб інструктажу (на уроках трудового навчання чи біології), ілюстрування, демонстрування; з метою формування нових знань, а також для узагальнення, систематизації або повторення вивченого матеріалу.

Комп'ютер як засіб навчання природничим і гуманітарним дисциплінам підвищує якість засвоєння матеріалу, розвиває мислення учнів. Його застосування призводить до якісних змін у змісті, методах і формах навчання. В сучасній школі комп'ютер – не тільки об'єкт вивчення (уроки математики, інформатики), але й засіб формування навичок читання, обчислень, складання алгоритмів, узагальнюючих таблиць, розвитку творчих здібностей а також засіб контролю знань учнів. За допомогою комп'ютера учні можуть швидко знайомитися з текстовою і наочною інформацією, вивчати іноземну і рідну мову, складати і редагувати власні твори, малювати, писати музику тощо.

Використання технічних засобів навчання вимагає:

- урахування закономірностей пізнавальної діяльності учнів;
- використання різних прийомів, спрямованих на розвиток їх навчальної активності;
- попереднього перегляду матеріалів екранного чи звукового посібника;
- встановлення відповідності навчальним програмам, темі уроку, його структурі;
- підготовки пояснення окремих кадрів і фрагментів.

Ефективність застосування ТЗН забезпечується також поєднанням слова і наочності, активізацією уваги та установки на сприймання, постановки проблемних завдань, фіксацією результатів навчальної роботи тощо.

До *натуральних предметів* як засобів навчання належать: живі або засушені рослини чи їх частини, живі або законсервовані тварини, вироби промисловості, будівельні матеріали, зразки корисних копалин тощо. Особливо цінними є предмети, які зібрали учні під час походів та екскурсій.

Репродукції використовуються для ознайомлення з предметами, явищами, спорудами, які учні не можуть безпосередньо сприймати (гори, вулкани, пустелі, моря, електростанції, заводи тощо). Репродукції є об'ємними (рельєф місцевості, моделі машин, приладів, муляжі тощо) і плоскими (ілюстрації, картини).

Посібники символічного характеру – географічні та історичні карти, глобуси, схеми, діаграми, таблиці тощо.

В сучасних умовах з метою забезпечення індивідуалізації і диференціації навчання широко використовуються *дидактичні роздаткові матеріали* для самостійної роботи учнів: картки з завданнями різних рівнів, засоби індивідуальної наочності (малюнки, задачі, картки-консультації), плани вивчення теми, матеріали для дидактичних ігор, програмовані вправи.

Класифікація методів навчання. Для свідомого застосування методів у процесі навчання необхідна повна їх *класифікація* – впорядкована їх система за певною ознакою.

Розробка класифікацій методів навчання пройшла довгий шлях. Наведемо деякі з існуючих підходів до створення класифікацій:

- *за джерелом передачі і характером сприймання інформації*: словесні, наочні і практичні (традиційна, яка бере початок у давніх філософських і педагогічних системах);
- *за призначенням*: отримання знань; творчої діяльності; закріплення; перевірки знань, умінь та навичок (М. Данилов, Б. Єсіпов та ін.);

- *відповідно характеру пізнавальної діяльності учнів*: пояснювально-ілюстративні; репродуктивні; проблемного викладу; частково-пошукові; дослідницькі (М. Скаткін, І.Лернер);
- *за дидактичними цілями*: методи первинного засвоєння навчального матеріалу; методи закріплення і вдосконалення набутих знань (Г. Щукина, І. Огородніков та ін.);
- *за бінарною основою*: методи викладання і методи навчання (М. Махмутов);
- *на полінарній основі*: за джерелом знань, рівнем пізнавальної активності, логічними шляхами навчального пізнання (В. Паламарчук);
- *за ступенем активності учнів* – методи пасивні й активні (Є. Голант).

У практиці роботи школи методи навчання поділяють на *загальні та спеціальні*. Під загальними у сучасній педагогіці прийнято розуміти методи, що застосовуються при вивченні різних навчальних предметів. Спеціальними вважають такі, що застосовуються при викладанні окремих навчальних предметів.

Найбільш розповсюдженою у дидактиці є класифікація Ю. Бабанського. В її основі – *комплексний діяльнісно-процесуальний підхід*, що враховує основні компоненти навчальної діяльності: мотиви, операції, дії, контроль та аналіз результатів, та включає 4 групи методів.

І. Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності – сукупність методів, які спеціально спрямовані на передачу і засвоєння учнями знань, умінь і навичок. Включає чотири підгрупи методів:

- за джерелом передачі та отримання інформації: словесні (розповідь, пояснення, лекція, бесіда, дискусія, диспут); наочні (ілюстрування, демонстрування, спостереження); практичні (вправи, лабораторні, практичні, дослідні роботи);
- за логікою передачі та отримання знань (індуктивні і дедуктивні);
- за характером пізнавальної діяльності (пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемні, частково-пошукові, дослідницькі);
- за аспектом керування навчанням учня (під керівництвом учителя та під час самостійної роботи учнів).

За джерелом передачі та отримання інформації

1. Словесні методи навчання.

Розповідь – усний виклад навчального матеріалу, який не переривається питаннями учнів. Існують такі *види розповіді*:

• *розповідь-вступ* – підготовка до сприймання нового навчального матеріалу, що характеризується відносною стислістю, яскравістю, емоційністю викладання, та дозволяє викликати інтерес до нової теми, спонукати до її активного засвоєння;

• *розповідь-викладання* – розкриття змісту нової теми згідно певного логічного плану, що розвивається в чіткій послідовності, з вичлененням головного, істотного, з застосуванням ілюстрацій і переконливих прикладів;

• *розповідь-висновок* – проводиться в кінці заняття, резюмуються думки, робляться висновки і узагальнення, даються завдання для подальшої самостійної роботи по цій темі.

В ході застосування методу розповіді можуть бути використані такі прийоми, як викладення інформації, активізація уваги, прийоми прискорення запам'ятовування (мнемонічні, асоціативні), логічні прийоми, виділення головного, резюмування.

До розповіді ставляться певні педагогічні вимоги:

- наукова і практична достовірність матеріалу, який викладач повідомляє учням;
- логічна послідовність у викладанні матеріалу теми;
- чіткість і доведеність у викладанні;
- образність та емоційність викладання;
- ясність і правильність мови, її доступність розумінню учнів.

Умовами ефективного застосування розповіді є також ретельне продумування теми, вдалий підбір прикладів та ілюстрацій, підтримання належного емоційного тону викладення, використання запитань-підказок тощо.

Пояснення – словесний метод навчання, основне завдання якого полягає у розкритті причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей у розвитку природи, суспільства і мислення. Його іноді називають найскладнішим видом розповіді. Часто, особливо на уроках в початковій школі, пояснення поєднується з описом, бесідою, використанням наочності.

Лекція – це монологічний, інформативно-доказовий виклад матеріалу, що відрізняється широким змістом, складністю логічних побудов, образів, доказів і узагальнень. Шкільна лекція застосовується для викладання матеріалу узагальненого характеру. В ході лекції використовуються прийоми усного подання інформації, підтримання уваги, активізації мислення слухачів, забезпечення логічного запам'ятовування, переконання, аргументації, доказів, класифікації, систематизації і узагальнення.

Різновидами є проблемна, бінарна, відео лекція, лекція-діалог тощо. Для кращого, свідомого сприймання і засвоєння учнями матеріалу лекції слід дотримуватися таких вимог:

- чітко формулювати тему лекції, її мету і план;
- викладання матеріалу вести у такому темпі, щоб учні могли робити вибіркові записи;
- супроводжувати демонструванням або ілюструванням наочних посібників (картин, діапозитивів, муляжів тощо);
- чітко окреслювати висновки, що випливають з аналізу пропонованого матеріалу.

Бесіда – діалогічний метод навчання, коли вчитель, спираючись на знання та практичний досвід учнів, за допомогою запитань підводить їх до розуміння нового або уточнення, поглиблення та розширення відомого. Залежно від мети виділяють різні *види бесід*. За дидактичною метою: підготовча або вступна, пояснювальна, бесіда-повідомлення, підсумкова, контрольнo-узагальнююча. За рівнем пізнавальної самостійності учнів: репродуктивно-відтворювальна, проблемна, евристична.

Наприклад, у ході *бесіди-повідомлення* викладач пояснює новий матеріал за допомогою запитань і відповідей, користуючись накопиченими знаннями, спостереженнями, досвідом; *евристичної* бесідаи – ставить такі запитання до учнів, які не лише збуджують їх до простого відтворення знань, але й примушують порівнювати певні факти, предмети, явища і шляхом логічного судження підходити до нових понять.

Бесіда організується з допомогою ретельно продуманої системи запитань, що поступово підводять учнів до засвоєння системи фактів, нового поняття або закономірності. Запитання до бесіди повинні бути чіткими, послідовними, логічними для цілісного сприймання навчального матеріалу. Запитання не повинні вимагати односкладових відповідей. Викладач може використати допоміжні запитання, що дозволять продовжити обговорення проблеми.

Навчальна дискусія – словесний метод навчання, при якому здійснюється суперечка, обговорення будь-якого питання, обмін поглядами з конкретної проблеми з метою набуття нових знань, зміцнення власної думки, формування вміння її відстоювати. *Диспут* – словесний метод навчання, сутність якого полягає в цілеспрямованому співставленні різних поглядів на наукову чи суспільну проблематику з метою формування в учнів оціночних суджень, зміцнення світоглядних позицій.

Важливими умовами ефективності словесних методів є:

- попередня і ґрунтовна підготовка вчителя як у змістовому, так й у формальному аспектах;
- наявність в учнів необхідних знань з теми, умінь висловлювати свої думки й позицію;
- чітке й однозначне формулювання запитань.

2. Наочні методи навчання – це способи наочно-чуттєвого ознайомлення (візуального сприймання) учнів з різними предметами, явищами, процесами, що є об'єктами навчання. Вони передбачають використання ілюстрацій і демонстрацій з метою доказовості словесних тлумачень.

Метод ілюстрації – наочний метод навчання, який передбачає показ і сприйняття статичних предметів та явищ навколишньої дійсності, зображень реальних предметів (предметні малюнки, картини, образні моделі з паперу, картону), символічних зображень (карти, таблиці, схеми, креслення, картки з зображенням символів), які використовуються при вивченні певного предмета та сприймаються за допомогою органів чуттів. У навчальному процесі використовують такі види наочності: природна, образна (зображувальна), об'ємна, звукова, абстрактно-символічна.

Метод демонстрації – це показ і сприйняття динамічних предметів: приладів, технічних установок, препаратів, дій вчителя й учнів, що демонструють послідовність виконання тієї чи іншої операції та використання обладнання (показ у дії), які сприймаються за допомогою органів чуттів. Він полягає у наочно-чуттєвому ознайомленні учнів з явищами, процесами, об'єктами в їх природному вигляді. Цей метод використовують не тільки для розкриття динаміки явищ, що вивчаються, але й для ознайомлення з зовнішньою і внутрішньою будовою предметів. До демонстраційних методів відносять також показ кінофільмів, відеофільмів, діафільмів.

Метод спостереження передбачає тривале цілеспрямоване сприймання об'єктів чи явищ з фіксацією змін, які в них здійснюються, і на цій основі – виявлення внутрішніх зв'язків і залежностей, розкриття сутності явищ. В умовах спостереження учень не втручається в ті явища, які він сприймає. Метод виконує *демонстраційно-ілюстративну* (закріплення раніше засвоєних знань, умінь і навичок) і *дослідницьку* (здобуття нових знань, наприклад, спостереження за змінами у природі, рослинами, тваринами тощо) функції.

Організація спостережень передбачає такі основні етапи:

- повідомлення мети і завдань спостереження;
- мотивацію пізнавальної діяльності;
- вступний інструктаж вчителя;

- актуалізацію знань, необхідних для проведення роботи;
- самостійне спостереження;
- аналіз та узагальнення фактів;
- формулювання висновків;
- теоретичну інтерпретацію результатів спостереження.

Самостійні спостереження учнів мають місце під час проведення уроків, в процесі гурткової роботи чи при виконанні домашніх завдань. Вони є короткочасними або тривалими, фронтальними чи індивідуальними.

Відеометод – використовується для формування нових знань, їх контролю, закріплення, узагальнення, систематизації. Відеометод за умов його доцільного використання в навчальному процесі може ефективно вирішувати наступні завдання:

- забезпечити учнів новою і достовірною інформацією про явища і процеси, які вивчаються;
- пояснити в динаміці принципи дії складних механізмів чи машин;
- навчити алгоритму виконання різних видів діяльності;
- задовольнити бажання та інтереси учнів;
- забезпечити контроль і корекцію знань, умінь і навичок, ефективний зворотній зв'язок;
- організувати тестові випробування;
- створити банк даних для проведення навчально-тренувальних і дослідницьких робіт;
- раціоналізувати навчальний процес, підвищити його результативність тощо.

Ефективність відеометоду залежить не тільки від майстерності вчителя, але й від якості технічних засобів, які використовуються, чіткої організації навчального процесу, його цілеспрямованості, врахування індивідуальних особливостей учнів.

Наочні методи навчання використовуються у взаємозв'язку, взаємодоповнюючи і підсилюючи спільну дію. Їх ефективність залежить від організації активної самостійної пізнавальної діяльності учнів; правильного вибору об'єктів; уміння педагога скерувати увагу учнів на найбільш суттєве у явищі, що демонструється; визначення місця і ролі предметів наочності в пізнавальному процесі, оптимального об'єму ілюстративного матеріалу.

Застосовуючи названі методи необхідно керуватися такими педагогічними вимогами:

- відбирати найтипівіші об'єкти з чітко вираженими істотними ознаками;
- застосовувати наочність, яка забезпечує глибоке засвоєння учнями знань;

- при використанні наочності слід дбати про те, щоб вона добре сприймалася учнями;
- забезпечити оптимальну взаємодію слова і сприймання наочності;
- вести учнів від зовнішнього сприймання окремих ознак предметів до пізнання процесів, зв'язків і взаємозалежностей, підводити їх до висновків та узагальнень.

3. *Практичні методи навчання* охоплюють різні види діяльності учнів і спрямовані на формування навичок та умінь застосовувати знання в стандартних чи змінених умовах навчально-пізнавальної діяльності учнів.

Метод вправ – практичний метод навчання, який передбачає цілеспрямоване, багаторазове, планомірне, організоване, повторне виконання учнями певних дій і операцій з метою оволодіння ними або підвищення їх якості. *Вправи* – це основний спосіб формування навичок і вмінь.

За *характером навчальної діяльності учнів* вправи поділяють на усні, письмові, графічні, технічні. *Усні вправи* широко застосовуються у практиці викладання всіх предметів (усна лічба з математики, усні вправи з мови тощо). При виконанні *графічних вправ* учні свої знання виражають засобами зображення, малюванням і кресленням (складання таблиць, креслення графіків, діаграм, карт тощо). До *технічних вправ* відносимо вправи на виконання розмітки, рубання зубилом у слюсарній справі, вправи на виконання закінчених циклів дій у процесі праці тощо.

На *основі дидактичних цілей* вправи є: вступні, пробні, тренувальні, контрольні і творчі. *Вступні* вправи передбачають демонстрування вчителем певних дій з наступним їх відтворенням учнями. *Пробні* вправи застосовуються тоді, коли новий матеріал недостатньо засвоєний учнями. Серед них виділяють *попереджувальні* вправи (пояснення учня передують виконанню дій); *коментовані* (пояснення і виконання дій збігаються); *пояснювальні* (дія передують поясненню її виконання). *Тренувальні* вправи вводяться за ступенем зростання складності завдань і спрямовані на засвоєння учнями навичок у стандартних умовах (за зразком, за інструкцією, за завданнями). Вони відрізняються від пробних вправ вищим рівнем самостійності учнів. *Контрольні* вправи використовуються з метою визначення ступеня сформованості в учнів практичних умінь і навичок. *Творчі вправи* передбачають застосування знань, умінь та навичок у нових ситуаціях.

Умовами ефективного застосування методу вправ є:

- свідомо спрямованість учнів на підвищення якості діяльності;
- теоретична підготовленість учнів до виконання вправ;

- послідовність виконання вправ;
- достатня кількість вправ;
- перевірка практикою ступеня оволодіння учнями уміннями та навичками;
- контроль за ходом виконання вправ і розвиток в учнів уміння здійснювати самоконтроль.

Лабораторна робота – це один із видів дослідницької самостійної роботи учнів, що проводиться за завданнями учителя в спеціально пристосованому для проведення дослідів приміщенні (лабораторії) з метою вивчення у шкільних умовах явищ природи за допомогою спеціального обладнання. Залежно від навчальної мети лабораторні роботи можуть проводитися як в процесі вивчення нового навчального матеріалу, так і перед його вивченням або після його пояснення. Виділяють такі види лабораторних робіт: фронтальні, індивідуальні, бригадні та з окремими групами учнів; ілюстративні та дослідницькі.

Для ефективного використання лабораторної роботи слід дотримуватися таких правил:

- чітко сформулювати мету роботи, забезпечити її усвідомлення учнями;
- актуалізувати опорні знання, що відповідають змісту роботи;
- ознайомити з планом виконання роботи;
- провести (усний чи письмовий) інструктаж;
- організувати виконання завдань роботи, коригувати дії учнів;
- контролювати й оцінювати результати лабораторної роботи.

При виконанні лабораторної роботи важливо також чітко розподіляти обов'язки учнів і забезпечити їх змінюваність.

Практична робота проводиться після вивчення великих розділів, тем і має узагальнюючий характер. Основними етапами здійснення пізнавальної діяльності учнів на практичних заняттях є:

- теоретичне осмислення основних положень теми чи розділу (пояснення вчителя);
- детальний інструктаж учнів (показ дій) щодо виконання роботи;
- показ (виконання окремими учнями дій, аналіз ступеня їх правильності);
- самостійне виконання роботи;
- контроль та оцінювання результатів практичної роботи.

На відміну від лабораторної роботи, практичний метод, насамперед, передбачає застосування теоретичних знань на практиці.

За логікою передачі і сприйманням навчальної інформації

Дана група методів складається з *індуктивних та дедуктивних* методів навчання, які дають можливість усвідомити логіку відтворення змісту навчального матеріалу.

1. *Індуктивні методи навчання* (індуктивна розповідь, бесіда, лекція тощо) передбачають викладання навчального матеріалу *від конкретних* фактів, демонстрації дослідів тощо до його *поступового теоретичного узагальнення* (визначення основних понять теми, формулювання правил, законів тощо). Вони забезпечують перехід від одиничного до загального висновку на основі знання про предмети даного класу (повна індукція), або ж на основі знання лише про окремі предмети даного класу (неповна індукція).

При використанні індуктивних методів діяльність учителя (від конкретного до загального) в умовах пояснювально-ілюстративного навчання здійснюється таким чином: викладає і пояснює факти, наводить конкретні приклади, використовуючи наочність, підводить учнів до узагальнення у вигляді нового поняття, правила, чи закону. Діяльність учнів: розв'язують задачі, виконують вправи, а потім здійснюють узагальнення, формулюють закони і висновки.

Індуктивні методи навчання використовуються в основному на емпіричному рівні пізнання (вивчення одиничних предметів і явищ). Наприклад, під час вивчення технічних механізмів і виконання практичних завдань, розв'язання математичних і фізичних задач.

Позитивною стороною цих методів є можливість подання матеріалу шляхом спільних міркувань. Але такий підхід до вивчення певної теми потребує багато часу, обмежує розвиток абстрактного мислення (його формування здійснюється на основі вивчення конкретних фактів, дослідних даних), перевантажує учнів фактичним матеріалом.

2. *Дедуктивні методи навчання* (дедуктивна бесіда, розповідь вправ, лекція тощо) передбачають виклад загальних теоретичних положень, на основі яких проходить конкретизація завдань проблеми, що вивчається (від загального до конкретного).

Вчитель спочатку повідомляє загальне положення, формулу, закон, а потім поступово починає вирішувати конкретні завдання. Учні сприймають загальні положення чи закони з наступним засвоєнням їх наслідків. Така побудова навчального процесу сприяє засвоєнню учнями знань загального та абстрактного характеру.

Дедуктивні методи забезпечують систематичний і логічний виклад навчального матеріалу, сприяють його більш швидкому проходженню, активно розвивають абстрактне мислення. Їх корисно використовувати при вивченні теоретичного матеріалу, проте вони утруднюють постановку проблемних завдань, догматизують знання.

Отже, при використанні індуктивного чи дедуктивного підходів застосовуються раніше охарактеризовані словесні, наочні і практичні методи, а також репродуктивні чи проблемно-пошукові. При цьому зміст навчального матеріалу розкривається певним логічним шляхом: індуктивно чи дедуктивно. Тому можна говорити про індуктивну чи дедуктивну бесіду, про репродуктивну чи пошукову практичну роботу тощо. Ефективне застосування індукції і дедукції забезпечується їх взаємодією. Тому часто використовують термін індуктивно-дедуктивний (дедуктивно-індуктивний) метод.

За характером пізнавальної діяльності

Методи цієї групи (пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемні, частково-пошукові, дослідницькі) широко використовуються в сучасній школі тому, що забезпечують системність знань, послідовність викладу, економічність часу.

1. Пояснювально-ілюстративні методи навчання (бесіда, розповідь, пояснення тощо) має такі характерні ознаки:

- знання пояснюються, ілюструються, пов'язуються з життям;
- вчитель організовує сприйняття знань різними способами;
- учні здійснюють сприйняття й осмислення знань, фіксують їх у пам'яті.

При використанні пояснювально-ілюстративних методів домінують такі пізнавальні процеси, як увага, сприймання, пам'ять і репродуктивне мислення. Недоліком є те, що вони обмежують навчальну діяльність учня процесами запам'ятовування і відтворення інформації, не розвивають достатньою мірою розумові здібності.

2. Репродуктивні методи (репродуктивна бесіда, лабораторні роботи, вправи тощо) спрямовані на відтворення учнем способів діяльності за визначеним учителем алгоритмом і використовуються для формування умінь і навичок. Вони мають такі характерні ознаки:

- знання учням пропонуються у "готовому" вигляді;
- учитель тільки повідомляє знання;
- учні засвоюють знання і відтворюють їх;
- міцність засвоєння знань та умінь забезпечується шляхом їх багаторазового повторення.

Виклад навчального матеріалу може здійснюватися в процесі переказу прочитаного, вправи за зразком, роботи з книгою, аналізу таблиць, моделей за певним правилом тощо.

Репродуктивні методи забезпечують можливість передачі великої за обсягом навчальної інформації за мінімально короткий час, без великих витрат зусиль. Репродуктивний характер мислення приводить до активного сприймання навчальної інформації та її запам'ятовування, але обмежує формування у учнів самостійності,

навичок пошукової діяльності, не розвиває мислення, навички пошукової діяльності.

3. Методи проблемного навчання (проблемна бесіда, проблемна лекція, проблемна розповідь, проблемне питання, створення проблемної ситуації тощо) є перехідними від виконавської до творчої діяльності та мають такі характерні ознаки:

- знання учням у "готовому" вигляді не пропонуються;
- учитель показує шлях дослідження проблеми, розв'язує її від початку до кінця сам або з допомогою учнів;
- учні спостерігають за процесом роздумів учителя, навчаються розв'язувати проблемні завдання самостійно.

Методи проблемного навчання сприяють розвитку навичок творчої навчально-пізнавальної діяльності учнів, осмисленого і самостійного оволодіння знаннями. Водночас їх використання вимагає великих витрат часу та недостатньо розв'язує завдання формування практичних умінь і навичок. Спостерігається низька ефективність цього методу при засвоєнні учнями принципово нових розділів чи тем навчальної програми, коли немає можливості опори на попередній досвід і надто важливим є пояснення вчителя.

4. Частково-пошукові методи навчання (евристичні бесіди, творчі вправи, практичні роботи тощо) вимагають від учнів прояву більш високого рівня пізнавальної самостійності й активності та мають такі характерні ознаки:

- знання учням необхідно здобувати самостійно;
- вчитель організовує пошук нових знань за допомогою різних засобів;
- учні під керівництвом учителя самостійно розмірковують, розв'язують проблемні ситуації, аналізують, порівнюють, узагальнюють.

Назва методу відображає рівень пошукової діяльності вчителя й учнів на різних етапах навчального процесу: окремі елементи знань повідомляє педагог, а частину – учні здобувають самостійно, відповідаючи на поставлені запитання чи розв'язуючи проблемні завдання. Виклад навчального матеріалу може здійснюватися в процесі евристичної бесіди, коментованої вправи з формулюванням висновків, творчої вправи, лабораторної чи практичної роботи тощо.

5. Дослідницькі методи навчання (спостереження, практичні і лабораторні роботи тощо) передбачають творче застосування знань, оволодіння методами наукового пізнання, формування досвіду самостійного наукового пошуку та мають такі характерні ознаки:

- учитель разом з учнями формулює проблему;

- нові знання учні повинні самостійно здобути у процесі дослідження проблеми, порівняти різні варіанти відповідей, а також визначити способи досягнення результатів;
- основною метою діяльності вчителя є оперативне керування процесом розв'язання проблемних завдань;
- навчання характеризується високою інтенсивністю, підвищеним інтересом, а знання – глибиною, міцністю і дієвістю.

Оволодіння навчальним матеріалом може здійснюватися в процесі спостереження, пошуку висновків під час роботи з книгою, письмової вправи з доведення закономірності, практичних і лабораторних робіт (дослідження законів розвитку природи).

Дослідницькі методи навчання мають головним завданням підготовку учнів до виконання навчальних завдань на найвищому рівні пізнавальної і самостійної активності та передбачають такі етапи:

- спостереження і вивчення фактів, виявлення суперечностей у предметі дослідження (постановка проблеми);
- формулювання гіпотези щодо розв'язання проблеми;
- побудова плану дослідження;
- реалізація плану;
- аналіз і систематизація отриманих результатів, формулювання висновків.

Дослідницькі методи активізують пізнавальну діяльність учнів, але вимагають тривалого часу, специфічних умов, високої педагогічної кваліфікації вчителя.

За аспектом керівництва навчальною діяльністю

1. *Методи під керівництвом учителя* (дослід, експеримент, вправи, бесіда, спостереження, демонстрація, лекція, інструктаж тощо) методи даної групи передбачають організацію навчальної роботи у взаємодії учнів з учителем.

Метод інструктажу передбачає ознайомлення зі способами виконання завдань, інструментами, матеріалами, технікою безпеки, показ трудових операцій та організацію робочого місця. За місцем у навчальному процесі інструктаж поділяють на *вступний, поточний і заключний*. Вступний інструктаж здійснюється перед початком самостійної роботи учнів і передбачає доведення до них кінцевих результатів роботи. Поточний проводиться під час самостійної роботи і передбачає допомогу окремим учням. На заключному – вчитель демонструє кращі роботи учнів, аналізує результати, визначає подальші перспективи.

2. *Методи самостійної роботи* (робота з підручниками, спеціальною літературою, планування роботи, досліді тощо)

використовуються при виконанні різноманітних видів навчальної діяльності. Самостійність учнів у навчанні – найважливіша передумова повноцінного оволодіння знаннями, вміннями й навичками. Постійне і правильне застосування самостійної роботи розвиває довільну увагу учнів, виробляє в них здатність міркувати, запобігає формалізму в засвоєнні знань, формує самостійність як рису особистості. Самостійна робота потребує кваліфікованого керівництва з боку вчителя.

Метод роботи з книгою – спосіб організації самостійної роботи учнів з друкованим текстом, що дає змогу глибоко осмислити матеріал, закріпити його, виявити самостійність у навчанні. Забезпечує можливість багаторазово опрацьовувати навчальну інформацію в доступному для учня темпі і в зручний час. Робота з книгою передбачає ознайомлення з її структурою, читання окремих розділів, розв'язування прикладів чи задач, пошук відповідей на запитання, виконання контрольних тестів, запам'ятовування матеріалу тощо.

Важливими *прийомами* раціональної роботи з книгою є:

- установка на розуміння, осмислення, запам'ятовування основних положень, теорій, правил тощо;
- виділення головного та другорядного;
- мисленеве створення плану прочитаного, його фіксація;
- створення опорного конспекту.

Розрізняють два види роботи з книгою: під опосередкованим керівництвом учителя (на уроці) і самостійно (в домашніх умовах). Пізнавальна робота на уроці передбачає поділ навчального матеріалу на частини, виконання необхідних дій із запам'ятовування, розуміння, порівняння, класифікації. Робота з підручником в домашніх умовах розпочинається з відтворення знань, отриманих під час уроку. Тому, основним напрямом цієї діяльності є синтезування навчального матеріалу, засвоєного на уроці, з текстом підручника.

Самостійна робота з підручниками підвищує пізнавальну самостійність учнів, якість засвоєння знань, формує уміння вчитися, навички самоконтролю. Важливими умовами, що забезпечують ефективність використання цього методу є сформованість уміння:

- швидко, раціонально читати і розуміти прочитане;
- виділяти головне у матеріалі, що вивчається;
- створювати опорні конспекти;
- знаходити літературу з питання, що вивчається.

Основними недоліками у використанні цього методу є значні витрати часу та пізнавальних зусиль, ігнорування індивідуальних

особливостей учнів. Тому доцільно поєднувати роботу з книгою з іншими методами навчання.

II група. Методи стимулювання та мотивації навчально-пізнавальної школярів у процесі навчання

Методи даної групи спрямовані на формування позитивних мотивів навчання, стимулювання пізнавальної активності учнів та одночасно сприяють збагаченню школярів навчальною інформацією. *Мотив* – спонукальна причина дій і вчинків людини, яка безпосередньо пов'язана із задоволенням потреб. *Стимул* – організований вплив на свідомість, почуття і волю людей з метою підвищення трудової і громадської активності, дотримання норм і правил поведінки. *Стимулювання* – спонукання, здійснений поштовх, імпульс до думки, почуттів і дії. *Мотивація* – система мотивів або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки.

1. Методи стимулювання й мотивації інтересу до навчання (гра, диспут, зацікавленість, створення ситуації успіху у навчанні, прийоми художності, образності, яскравості, цікавості, здивування тощо) спрямовані на формування пізнавального інтересу шляхом створення позитивних емоцій по відношенню до діяльності, наявністю пізнавальної сторони цих емоцій та безпосереднього мотиву, що іде від самої діяльності, викликають емоційну піднесеність, порушують байдуже ставлення до навчальної діяльності і служать першим кроком на шляху до формування пізнавального інтересу.

Дидактичні ігри (пізнавальні ігри, мандрівки, вікторини тощо) – це спеціально спрямований на досягнення навчальних цілей вид ігрової діяльності, що ґрунтується на створенні в навчальному процесі ігрових ситуацій. Гра у дидактиці використовується як ефективний метод стимулювання інтересу до навчання. В практиці роботи викладачів використовуються також настільні і тренажерні ігри, за допомогою яких вивчається історія, тваринний світ, типи літаків і кораблів тощо.

Створення ситуації успіху в навчанні є одним з дієвих методів стимулювання інтересу до навчання в учнів, що зазнають певних труднощів. Відомо, що без переживань та радощів успіху неможливо розраховувати на подальші успіхи в подоланні навчальних труднощів. Тому викладачам слід так підбирати матеріал, щоб учні отримали на відповідному етапі доступне для них завдання, що надало б їм впевненості в собі. Ситуації успіху створюються також шляхом диференціації допомоги учням у виконанні навчальних завдань однакових рівнів складності. Важливу роль в створенні

ситуації успіху грає забезпечення сприятливої морально-психологічної атмосфери в ході виконання навчальних завдань. Сприятливий мікроклімат під час навчання знижує почуття невпевненості і побоювання. Стан тривожності при цьому змінюється станом впевненості.

Створення ситуацій зацікавленості – введення в навчальний процес цікавих прикладів, досвіду, парадоксальних фактів; аналіз уривків з художньої літератури, присвячених життю і діяльності видатних учених і суспільних діячів; оповідання про застосування в сучасних умовах фактів з наукової фантастики, демонстрація цікавих експериментів.

Аналіз життєвих ситуацій заснований безпосередньо на стимулюванні навчання за рахунок максимальної конкретизації знань.

2. *Методи стимулювання обов'язку і відповідальності у навчанні* (вимога, переконання, заохочення, покарання) спрямовані на формування відповідального ставлення до навчання шляхом пояснення суспільної значущості навчання, роз'яснення особистої значущості навчання, пред'явлення навчальних вимог, стимулювання і гальмування у навчанні. Ці методи передбачають усвідомлення учнями суспільної та особистісної значущості учіння; доцільності вимог, заохочення до сумлінного виконання навчальних обов'язків, оперативний контроль, вказівки на недоліки, зауваження.

III. Методи контролю і самоконтролю у навчанні

Це сукупність методів (усного, письмового, лабораторного та програмованого машинного контролю), які дають можливість перевірити рівень засвоєння учнями знань, сформованості умінь і навичок. Застосування методів цієї групи дає можливість не тільки визначати рівень навченості учнів, але й коректувати подальшу діяльність вчителя або самого учня (у випадку застосування методів самоконтролю).

1. *Методи усного контролю* (індивідуальне та фронтальне опитування, усний залік, екзамен тощо) спрямовані на отримання безпосередньої відповіді на поставлені питання.

Метод фронтального опитування це такий спосіб організації контролю, при якому вчитель пропонує серію логічно пов'язаних між собою запитань для учнів всього класу, відповіді на які вони повинні надати у достатньо швидкому темпі. Фронтальне опитування сприяє систематизації знань, розвиває навчальну активність учнів, але не враховує індивідуальний темп мислення, стимулює прості відповіді. Саме тому його необхідно поєднувати з індивідуальним опитуванням.

В процесі *індивідуального опитування* вчитель ставить перед учнем кілька запитань, відповідаючи на які останній показує рівень

засвоєння навчального матеріалу. Учень має можливість самостійно викласти свої думки, корегувати їх і доповнювати.

Під час використання методів цієї групи учні вчать логічно мислити, аргументувати, висловлювати свої думки грамотно, образно, емоційно, набувають досвіду обстоювати свою точку зору. Недоліком такої перевірки знань є те, що вона потребує багато часу, збуджує нервову систему, нерідко буває суб'єктивною, нерівнозначною (різний рівень складності запитань різним учням). *Ефективність методів усного контролю* залежить від ретельної підготовки вчителя, чіткості формулювання запитань (зрозумілі, лаконічні), від ступеня їх проблемності.

2. *Методи письмового контролю* – спрямовані на письмову перевірку знань, умінь та навичок учнів, аналіз документального матеріалу, визначення характеру допущених учнями помилок, визначення засобів їх подолання. Найбільш поширеними є такі методи письмового контролю: контрольні роботи, твори, диктанти, письмові заліки, метод тестового та графічного, програмованого контролю, контрольні тестові роботи програмованого типу (перелік запитань і можливі варіанти відповідей) тощо. Письмова перевірка знань не потребує багато часу, може охоплювати велику кількість учнів одночасно, є більш об'єктивним методом перевірки знань та умінь.

Метод графічного контролю – перевірка навчального матеріалу у вигляді складання учнем узагальненої наочної моделі, яка відображає певні відношення, взаємозв'язки об'єкта або їх сукупності (схеми, опори тощо).

3. *Методи лабораторного та програмованого машинного контролю*

Метод тестового контролю передбачає відповіді учня на тестові завдання, що дає змогу за короткий час перевірити знання певного навчального матеріалу учнями всього класу. Однак така перевірка може виявити лише знання фактів, але не здібності, заохочує механічне запам'ятовування, потребує багато часу для складання програм.

Метод лабораторного контролю полягає у перевірці вмінь користуватися приладами, розв'язувати експериментальні задачі, проводити досліди тощо. Він забезпечує можливість перевірити рівень сформованості умінь застосовувати здобуті знання на практиці.

Метод машинного контролю – виконання програмованих вправ на комп'ютері. Це найбільш розповсюджений метод контролю в

дистанційному навчанні. Програми для контролю можуть бути декількох видів: контролюючі, тренажерні і навчально-контролюючі.

Методи самоконтролю забезпечують формування вмінь самостійно знаходити помилки та недоліки, усвідомлено регулювати власну навчальну діяльність, удосконалювати її, попереджати помилки і неточності, окреслювати способи їх подолання. Важливими способами формування в учнів умінь самоконтролю є усвідомлення правильності операцій і дій, складання плану відповідей, робота з контрольними запитаннями, самооцінка.

Спостереження за навчальною діяльністю учнів як метод контролю виділяють умовно, бо він органічно входить до всіх методів навчання і контролю, адже вчитель завжди фіксує ступінь уважності учня, рівень його мислення, культуру поведінки, ставлення до предмета.

Оптимальний вибір методів, прийомів і засобів навчання. Вибір методів займає важливе місце в загальному плануванні навчального процесу і здійснюється у тісному зв'язку з його елементами (метою, змістом, формами, методами, засобами, результатом).

Кожен метод навчання вимагає активності не тільки вчителя, але й учнів. Один метод може застосовуватися для різних навчальних цілей. Наприклад, бесіда може бути застосована з метою засвоєння нових знань, і з метою повторення чи перевірки. Відтак, в різних випадках даний метод має свої особливості реалізації. Надаючи перевагу тим або іншим методам навчання, необхідно враховувати такі фактори:

- мету та рівень мотивації навчання;
- реалізацію принципів і закономірностей навчання;
- специфіку предмету, зміст навчальної теми, час для її вивчення;
- кількість і складність навчального матеріалу;
- час навчання, тип і структуру заняття та його місце в розкладі;
- матеріально-технічні та організаційні умови навчання;
- рівень підготовленості, працездатність, сформованість навчальних навичок учнів;
- навчальні можливості учнів, вікові, фізичні, психічні особливості;
- взаємовідносини між учителем й учнями;
- кількість учнів та особливості класного колективу;
- особистісні якості, досвід, рівень теоретичної і практичної підготовки, професійні знання, вміння та педагогічна майстерність учителя.

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Порівняти можливості та доцільність використання стандартних та нестандартних методів навчання.
2. Навести приклади використання нетрадиційних методів навчання в досвіді педагогів-новаторів.
3. Проаналізувати поняття "продуктивні" і "репродуктивні" методи. Які відомі методи ви можете віднести до продуктивних і репродуктивних? Аргументувати свою відповідь.
4. Пояснити взаємозв'язок форм, методів, прийомів, засобів навчання.
5. Відомо, що метод – одиниця навчального процесу, яка виконує такі ж функції, як і навчання. Але крім цього методи виконують свої функції. Виділити й проаналізувати сутність функцій методів навчання та їх взаємозв'язок.
6. Назвати найбільш розповсюджені методи та засоби навчання у практиці сучасної школи.
7. Назвати та пояснити чинники, що зумовлюють вибір методів навчання.
8. Проаналізувати різні підходи до класифікації методів навчання. Який з них, на ваш погляд, є найбільш оптимальним?

Тестове завдання

Вибрати правильну відповідь

1. *Способи взаємов'язаної діяльності вчителя й учнів, за допомогою яких забезпечується засвоєння знань, формування вмінь і навичок, розвиток пізнавальних здібностей, формування світогляду:*

- а) принципи навчання; в) зміст освіти; г) організаційні форми навчання;
б) структура уроку; е) методи навчання. д) правильної відповіді немає;

2. *Група методів навчання, яка є "зайвою" в класифікації на основі діяльнісного підходу до взаємов'язаної діяльності вчителя й учнів у навчанні (за Ю. Бабанським):*

- а) організації і самоорганізації навчально-пізнавальної діяльності;
б) стимулювання і мотивації учіння;
г) проблемно-пошукові методи;
д) контролю і самоконтролю ефективності навчання.

3. *Прийом навчання – це*

- а) спосіб планування викладання; г) складова методу навчання;
б) шлях руху думки від вчителя до учнів; д) цілеспрямована діяльність учня;
в) часткове положення процесу навчання; е) цілеспрямована діяльність вчителя.

4. Метод навчання – це

- а) вихідні закономірності, які визначають організацію навчального процесу;
- б) способи організації цілеспрямованої діяльності вчителя і учнів щодо формування особистості;
- в) логічна категорія, яка вказує на шлях організації пізнавальної діяльності;
- г) шлях руху думки від вчителя до учнів з метою передачі знань, умінь, навичок;
- д) способи впорядкованої діяльності учителя та учнів, спрямовані на досягнення мети навчання.

3.4. Форми організації навчання

Характеристика загальних форм організації навчання

Форми класно-урочної системи, їх характеристика

Форми (лат. forma – зовнішній вигляд, обрис) – зовнішній вираз будь-якого змісту. *Форма організації навчання* – це зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, спрямоване на досягнення дидактичної мети.

Суттєвими ознаками поняття "організаційна форма навчання" є:

- характер спілкування;
- розподіл навчально-організаційних функцій;
- добір і послідовність ланок навчальної роботи;
- режим – часовий і просторовий.

Історично форми навчання пройшли довгий шлях розвитку у різні часи та у різних системах навчання. Можна відмітити дві основні тенденції у ході їх становлення та розвитку:

- накопичення чисельності форм;
- їх розподіл (конкретні та загальні).

Характеристика загальних форм організації навчання.

Загальні форми організації навчання – це способи організації навчальної діяльності учнів на уроках та інших формах класно-урочної системи. Загальні форми у ході історичного розвитку втратили свою самостійність та стали використовуватися тільки у конкретних (класно-урочних) формах, тобто стали схожі на методи навчання. До загальних відносять: індивідуальну, індивідуалізовану, парну, фронтальну, групову, колективну форму організації навчання.

Індивідуальна форма навчання передбачає виконання учнем навчального завдання самостійно на рівні навчальних можливостей (без взаємодії з іншими), з використанням допомоги вчителя безпосередньо чи опосередковано (вправи, домашні завдання, контрольні, самостійні роботи тощо).

Індивідуалізована форма передбачає таку організацію діяльності на уроці, за якою вибір способів, прийомів, темпу навчання враховує індивідуальні розбіжності учнів, рівень розвитку їх здібностей до навчання (багатоваріантні контрольні та самостійні роботи, реферати, робота за спеціальними завданнями).

Фронтальна форма – це одночасне виконання всіма учнями одного й того ж завдання під керівництвом учителя у достатньо швидкому темпі (фронтальна бесіда, фронтальне опитування, фронтальний виклад матеріалу, фронтальне виконання вправ тощо).

Групова форма – спосіб організації навчальної роботи, за якою ставиться певне завдання для групи школярів у межах загальної мети (ланкова, бригадна, кооперативно-групова, диференційовано-групова).

Парна форма – така організація навчальної роботи, за якою спільну роботу виконують дві особи: учень-учень (взаємоперевірка, взаємоопитування, взаємодиктант); учитель-учень (залік, іспит, консультація).

Колективна форма (робота в парах змінного складу) – організація навчання, за якою учень засвоює нові знання у ході обміну отриманою інформацією з товаришами при постійній зміні партнерів (поабзацне опрацювання текстів, взаємні диктанти, взаємообмін завдань тощо).

Форми класно-урочної системи, їх характеристика. *Конкретні форми організації навчання* – це зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у встановленому порядку і в певному режимі, спрямоване на досягнення дидактичної мети. До конкретних форм (форми класно-урочної системи) належать: урок, семінар, факультатив, екскурсія, домашня робота, лекція, консультація, залік та інші.

Форми класно-урочної системи можна *класифікувати*:

- за *дидактичною метою* (теоретичні, практичні, комбіновані);
- за *місцем проведення* (урочні, позаурочні);
- за *тривалістю навчання* (класичні – 45 хв.; пара – 80-90 хв.);
- за *ступенем новизни* (традиційні та авторські).

Семінарські заняття – використовують в старших класах після вивчення основних розділів програми з метою розвитку інтересу до навчального предмету, підвищення ефективності колективної роботи

з осмислення й систематизації знань, формування в учнів умінь самостійно здобувати знання. Підготовка і проведення семінарського заняття передбачає певну послідовність дій учителя й учнів, яка включає два етапи:

Підготовчий:

- вибір теми, формулювання мети, завдань, основних і додаткових питань;
- розподіл пізнавальних завдань з урахуванням індивідуальних особливостей;
- підбір основного інформаційного матеріалу;
- проведення групових та індивідуальних консультацій, перевірка конспектів.

Основний:

- повідомлення теми, мети, завдань заняття;
- мотивація навчальної діяльності;
- ознайомлення з доповідями, що підготували учні;
- обговорення доповідей, рецензування відповідей;
- підведення підсумків.

В залежності від складності і обсягу вимог шкільні семінари умовно поділяють на три групи: *підготовчі; власне семінарські заняття; міжпредметні семінари*. Під час проведення *підготовчих семінарів* учнів ознайомлюють з новими формами роботи; розвивають уміння самостійно вивчати програмний матеріал, складати план і тези виступу, брати участь в обговоренні питань, вести дискусію. За цільовою спрямованістю підготовчі семінари бувають орієнтовані на повторення і систематизацію знань, умінь і навичок; вивчення нового матеріалу; змішані, які передбачають розв'язання не однієї, а декількох дидактичних завдань.

Семінарські заняття за дидактичною метою бувають таких видів: вивчення нового матеріалу; узагальнюючого повторення (залік); змішані або комбіновані. *За способом проведення* існують такі різновиди: розгорнута бесіда, диспут, коментоване читання, розв'язування задач, обговорення доповідей, повідомлень, результатів творчих робіт тощо.

Міжпредметні семінари передбачають обговорення і повідомлення доповідей, підготовлених на основі матеріалів різних предметів, які комплексно висвітлюють обрану тему. Різновидом міжпредметного семінару є семінар-конференція, який проводять з метою підведення підсумків довготривалої дослідної роботи або виробничої практики. Такі конференції можуть бути присвячені актуальним проблемам художньої літератури та історії, біології і хімії, математики і фізики.

Практикум – це така форма організації процесу навчання, яка забезпечує самостійне виконання учнями практичних і лабораторних робіт і застосування засвоєних раніше знань, умінь і навичок. Цю форму використовують після вивчення великих розділів навчального курсу або в кінці навчального року. Проведення практикуму передбачає поділ учнів на малі групи, кожна з яких виконує певний вид лабораторної чи практичної роботи (диференційоване навчання). Складні роботи доручають учням з високим рівнем підготовки. Важливою умовою проведення практикуму є глибокі знання, міцні навички й уміння. Тому йому передують уроки повторення, узагальнення і систематизації навчального матеріалу.

Засобом управління навчальною діяльністю під час проведення практикуму виступає інструкція, яка регламентує і визначає дії учнів. Водночас, практичні роботи повинні бути дослідницькими, спрямованими на формування в учнів критичного мислення, уміння здійснювати перевірку наукової достовірності певних закономірностей і положень. Структура практикумів передбачає таку послідовність етапів:

- повідомлення теми, мети і завдань практикуму;
- мотивація навчальної діяльності учнів;
- актуалізація опорних знань, умінь і навичок;
- ознайомлення учнів з інструкцією;
- підбір необхідного обладнання і матеріалів;
- виконання роботи учнями під керівництвом вчителя;
- складання звіту;
- обговорення і теоретична інтерпретація отриманих результатів роботи.

Факультатив – форма організації навчання, основними завданнями якої є поглиблення знань учнів старших класів з окремих предметів, розвиток їх пізнавальних інтересів і творчих здібностей, підготовка до свідомого вибору професії, до майбутньої праці в певній галузі виробництва, культури і мистецтва. Факультативи відкривають широкі можливості для стимулювання розумової діяльності учнів і є з'єднувальною ланкою між уроками і позакласними заняттями, оскільки забезпечують диференційованість навчання. На відміну від інших форм навчання, для них притаманні такі особливості, як спільність пізнавальних інтересів учнів, позитивне ставлення до вивчення матеріалу, пізнавальна активність.

За освітніми завданнями є такі види факультативів:

- поглибленого вивчення навчальних предметів;
- вивчення додаткових дисциплін (логіка, друга іноземна тощо);

- вивчення додаткової дисципліни з придбанням спеціальності (стенографія, машинопис тощо);
- міжпредметні факультативи.

Факультативи за дидактичною метою поділяють на теоретичні, практичні, комбіновані. *Теоретичні* факультативи використовують для поглибленого вивчення окремих тем, розділів, розкриття складних теоретичних проблем та проводяться у формі лекції, семінарських, науково-теоретичних конференцій. Вони мають таку структуру:

- обґрунтування актуальності теми, її теоретичного і практичного значення, створення проблемної ситуації;
- розкриття проблеми (пояснення вчителя, виступи з рефератами учнів, розв'язання проблемних завдань, проведення досліджень, демонстрація фільмів тощо);
- обговорення результатів пошуку (аналіз учнями обґрунтованих положень, корекція неправильних уявлень);
- систематизація знань, аналіз.

Практичні факультативи забезпечують формування умінь і навичок дослідницького характеру в процесі розв'язання технічних завдань. Вони мають таку структуру:

- постановка завдань, обґрунтування їх актуальності і практичної значущості (при необхідності, проводиться інструктаж);
- розв'язання завдань і конкретизація результатів роботи;
- обговорення результатів, підведення підсумків роботи.

Комбіновані факультативи проводяться у формі науково-практичних конференцій, комбінованих чи лекційно-практичних уроків. Їх структура залежить від дидактичних завдань і передбачає різні комбінації компонентів.

Навчальна екскурсія – це проведення навчального заняття в умовах виробництва, природи, музею з метою спостереження і вивчення учнями різних об'єктів, явищ дійсності, їх взаємозв'язків і взаємозалежностей. Характерною ознакою екскурсії є те, що вивчення об'єктів пов'язане з рухом учнів, з їх м'язовими зусиллями і здійснюється через "живе" спостереження і вивчення в реальних умовах. Як правило, вона триває від 45 до 90 хв.

За змістом навчальні екскурсії бувають тематичними та комплексними (оглядовими). *Тематичні екскурсії* проводять у зв'язку з вивченням одної чи декількох взаємопов'язаних тем (з природознавства). *Комплексні* – охоплюють взаємопов'язані теми двох чи декількох навчальних предметів.

За часом проведення екскурсії поділяють на вступні, поточні, підсумкові. *Вступні екскурсії* передують вивченню нового матеріалу

(учні засвоюють опорні поняття, отримують наочні уявлення і практичний досвід, знайомляться з фактами). *Поточні* – проводяться паралельно з вивченням теоретичного матеріалу з метою забезпечення більш глибокого його розуміння, доповнення новими уявленнями. *Підсумкові екскурсії* проводять в кінці навчального року або після вивчення розділу програми з метою узагальнення і систематизації теоретичних знань, поглиблення і закріплення навичок та вмінь.

Основними методами навчання під час екскурсії є розповідь, пояснення, бесіда, спостереження, дискусія, створення схем, замальовок та ін. Загальна структура екскурсії включає такі компоненти:

- повідомлення теми, мети, завдань екскурсії;
- мотивація навчальної діяльності;
- актуалізація чуттєвого досвіду і опорних знань;
- сприйняття форм і зовнішніх особливостей об'єктів;
- узагальнення і систематизація знань;
- підведення підсумків екскурсії і повідомлення індивідуальних завдань;
- оформлення результатів роботи.

Щоб успішно провести екскурсію, учитель повинен всебічно підготуватися, попередньо ознайомитися з об'єктами вивчення, маршрутом пересування, розробити детальний план, організувати учнів. Важливими чинниками ефективного проведення екскурсії є ерудиція вчителя, здатність до імпровізації, комунікативна культура тощо. Основні вимоги до організації екскурсії:

- наявність в школі системи екскурсійної роботи;
- ретельна підготовка вчителя;
- чітке визначення освітніх і виховних завдань;
- вибір оптимального змісту та екскурсійних об'єктів;
- дотримання логіки пізнавального процесу;
- систематичне створення проблемних ситуацій;
- оптимальний вибір адекватних методів і прийомів;
- раціональне поєднання слова і наочності.

Індивідуальні і групові консультації проводять з метою допомогти учням подолати прогалини в знаннях і попередити відставання в учінні. Ця форма використовується також і для задоволення потреб окремих учнів в поглибленому вивченні різних предметів, техніки, мистецтва. Консультації проводять в позаурочний час. Вони можуть бути індивідуальними і груповими; мати характер співбесіди, самостійного виконання учнями завдань під керівництвом учителя.

Домашня навчальна робота учнів доповнює їх урочну роботу і відрізняється більшою самостійністю та відсутністю безпосереднього керівництва з боку вчителя. Основна мета домашньої роботи – поглибити знання, удосконалити вміння, забезпечити розвиток самостійності мислення учня. Підготовка учнів до виконання домашнього завдання здійснюється на уроці, коли в них формуються навички самостійної роботи, пояснюється зміст і методика виконання.

Учнів необхідно навчити основним правилам виконання домашньої роботи: працювати за планом; в першу чергу виконувати більш складні завдання (теоретичні чи письмові); систематично здійснювати самоконтроль; дотримуватися режиму роботи (перерви через кожні 30-40 хв. або після виконання завдання з певного предмету).

Ефективність домашньої навчальної роботи залежить від таких умов:

- сформованості в учнів пізнавального інтересу до змісту і завдань;
- розуміння мети домашньої роботи;
- творчий та індивідуальний характер;
- зв'язок з життям, практикою;
- поступове ускладнення та урізноманітнювання;
- педагогічне керівництво і контроль з боку вчителя та батьків;
- дотримання дидактичного принципу доступності навчання;
- сформованість в учнів навичок самостійної роботи і самоконтролю;
- дотримання нормативів максимальних навантажень учнів, їх діагностика і планування.

Перевірка і оцінка результатів домашньої роботи здійснюється на уроці в процесі опитування, виконання самостійної роботи, шляхом швидкого перегляду письмових робіт, повторення вивченого, розв'язання задач і вправ, виконання лабораторних робіт.

Всі організаційні форми навчання тісно між собою взаємопов'язані: одні вирішують завдання успішного засвоєння знань (урок, екскурсія), інші – забезпечують творче застосування цих знань на практиці (практикуми, виробнича практика). Доцільність застосування тої чи іншої форми визначається конкретною дидактичною метою; змістом і методами роботи; особливостями навчального предмету; навчальними можливостями учнів; способом керівництва вчителем пізнавальною діяльністю учнів. Основними традиційними *вимогами* до форм організації навчання є:

- *виховні*: постановка виховної мети; спрямованість на формування світогляду, моральних якостей, ініціативи, відповідальності учнів тощо;

- *дидактичні*: чітке визначення освітньої мети; реалізація принципів навчання; усвідомлення місця уроку у загальній системі; оптимальність змісту; вибір найбільш раціональних методів, засобів тощо;

- *організаційні*: наявність плану навчальної роботи (календарного та поурочного); організаційна чіткість; раціональне використання часу та обладнання тощо;

- *психологічні*: врахування вікових, індивідуальних, психологічних особливостей учнів, психологічного стану, настрою вчителя та учнів; формування і розвиток пізнавальних процесів тощо;

- *гігієнічні*: дотримання режиму гігієни (температура, освітлення, повітря, вологе прибирання тощо); спостереження за станом здоров'я, працездатністю; різноманітність діяльності тощо).

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Пояснити взаємозв'язок між загальними і конкретними формами організації навчання.

2. Проілюструвати прикладами вислів Т. Ільїної: "Та чи інша організаційна форма характеризується різноманітними способами поєднання колективного та індивідуального навчання, різним ступенем самостійності учнів й керівництва з боку вчителя".

3. Порівняти різні форми організації навчання класно-урочної системи. Знайти в них загальне і специфічне (особливе).

4. Виділити і перерахувати основні ознаки індивідуальних, групових, фронтальної форм організації навчання.

5. Навести приклади використання різноманітних форм організації навчального процесу в досвіді вчителів-новаторів.

6. Проаналізувати історію розвитку форм організації навчання. Які висновки можна зробити про двох основні тенденції, що проявилися в результаті цього розвитку?

7. Проаналізувати поняття "метод", "форма організації навчання", виділити декілька ознак, що є загальними і специфічними для цих категорій.

8. Форма організації навчання – складний психолого-педагогічний процес, акт учительської творчості, до якого ставляться сотні різноманітних вимог. Перерахуйте найбільш важливі, на вашу думку.

9. Оцінити значення і місце загальних форм організації навчання на уроці, проаналізувавши пред'явлені дані: частіше усього відриваються і займаються сторонніми справами – учень виконує завдання біля дошки (66,2 %), пояснення вчителя (13,4 %), фронтальна робота (8,5 %), групова робота (2,1 %).

Тестове завдання

Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів. Функції, види, вигоди. Оцінювання успішності учнів, його значення у навчальному процесі. Сучасний підхід до оцінювання успішності учнів.

Класно-урочна система навчання: історія розвитку, ознаки, сучасні вимоги. Найбільше розповсюдження у всьому світі отримала класно-урочна система навчання, яка виникла у XVII столітті та розвивається вже біля 400 років. Свій початок вона бере з братських шкіл України та Білорусі, Страсбурзький гімназії І. Штурма, але повного і глибокого обґрунтування знайшла в практичній діяльності та праці Я.А. Коменського "Велика дидактика". З формуванням класно-урочної системи навчання в педагогіці почали використовувати такі поняття, як навчальний рік, навчальний день, урок, перерва, чверть, канікули. Її ефективність була настільки очевидною, що незабаром вона стала головною у школах багатьох країн світу. *Особливостями* класно-урочної системи є:

- постійний склад учнів одного віку і рівня підготовки (клас);
- планування навчальної роботи протягом певного часу у вигляді окремих взаємопов'язаних частин (уроків);
- постійне чергування уроків (розклад);
- провідна роль учителя (педагогічне керівництво).

Класно-урочна система має багато позитивних особливостей: ґрунтується на закономірностях процесу засвоєння навчального матеріалу, передбачає засвоєння нового матеріалу в невеликих обсягах, плановірно і послідовно, з чергуванням різних видів розумової та фізичної діяльності. Вона забезпечує єдність системи навчання в масштабі всієї країни, що полегшує планування і складання програм з навчальних предметів. Її використання полегшує виховання в учнів почуття колективізму, дає змогу використовувати фронтальні форми роботи з усім класом. Позитивним у класно-урочній системі є її чітка організаційна структура, зміна видів занять, можливість використання різних методів навчання, забезпечення активності учнів, раціональне використання часу, забезпечення послідовного, систематичного вивчення матеріалу. *Недоліками* є спрямованість на середнього учня, труднощі у процесі індивідуального підходу до учнів.

Урок як основна форма організації навчального процесу.

Урок – така форма організації навчання, за якою навчальні заняття проводяться вчителем з групою учнів постійного складу, одного віку і рівня підготовки протягом певного часу і відповідно до розкладу. Оскільки урок є одиницею навчального процесу, він має таку ж саму загальну *структуру*: мета, зміст, результат. Особливістю *мети* є те, що вона формулюється на трьох рівнях: освітня, розвивальна, виховна. Під *змістом уроку* розуміють певний обсяг навчального матеріалу та систему методів, загальних форм, засобів, спрямованих на допомогу учням у засвоєнні знань, формуванні умінь та навичок. *Результатом* уроку є зміни у знаннях, уміннях та навичках учнів відносно початкового рівня.

Структура уроку має свої *особливості*: у загальній структурі можна виділити три взаємопов'язані *підструктури*:

- дидактична (постійна) – актуалізація опорних знань, умінь та навичок, формування нових знань, умінь та навичок, використання їх у практичній діяльності;
- логіко-психологічна (постійна) – відтворення відомого; осмислення попередніх знань; сприймання нового; розуміння, осмислення; узагальнення, систематизація, закріплення.
- методична (змінна) – система загальних форм, методів та засобів навчання.

Залежно від структури урок можна віднести до того чи іншого типу. *Типологія* – результат типологічного опису і зіставлення об'єктів за певними ознаками. Найбільш відомими у дидактиці є типології В. Онищука (за дидактичною метою), С. Іванова (за основними етапами навчального процесу), І. Казанцевої (за ознакою основного способу їх проведення). У вітчизняній педагогічній науці прийнято вважати, що найзручнішою є класифікація типів уроку, в основу якої покладено дидактичну мету і місце уроку в загальній системі уроків (Б. Єсіпов, М. Махмутов, В. Онищук). Автори пропонують різну кількість типів уроків, але займають однакову позицію щодо їхньої класифікації:

- урок засвоєння нових знань;
- урок формування умінь і навичок;
- урок застосування знань, умінь і навичок;
- урок узагальнення та систематизації знань;
- урок перевірки і корекції знань, умінь і навичок;
- комбінований (змішаний) урок.

Кожнеи урок має відповідну *структуру* – послідовність етапів проведення або складових елементів, які об'єднані у систему з допомогою певних взаємозв'язків. Найбільш розповсюдженим у сучасній школі є комбінований урок. Одним із напрямів оновлення

уроку є проведення їх на основі інтеграції навчального матеріалу з кількох предметів. Прикладом проведення інтегрованих уроків був досвід В.Сухомлинського – "уроки мислення у природі", що є інтеграцією основних видів пізнавальної діяльності (спостереження, мислення, мовлення), які створюють передумови для всебічного розгляду учнями певного об'єкта, поняття, явища, формування системного мислення, емоційного ставлення до пізнання.

У зв'язку з виникненням потреби у активізації навчальної діяльності учнів зроблено багато спроб (учителів-майстрів, педагогів-новаторів) щодо удосконалення уроку як основної форми організації навчальної діяльності учнів. Такі уроки називають *нестандартними (авторськими)* - це навчальні заняття, що мають нетрадиційну структуру. У практиці роботи сучасної школи існує ціла низка нестандартних уроків: урок-занурення, урок-подорож, урок-пошуку істини, урок-казка, урок-драматизація тощо (вітчизняна школа); урок раціонального використання довкілля, урок "Здоров'я без ліків" (Австралія); уроки здорового способу життя (США, Японія).

Підготовка вчителя до уроку. Тематичне і поурочне планування. Аналіз уроку. Підготовка вчителя до уроку включає в себе два основних етапа: *загальний* (вивчення учнів класу; стилю викладання у цьому класі вчителів; ґрунтовне вивчення змісту навчального матеріалу; передового педагогічного досвіду; планування навчальної роботи; підготовка матеріальної бази; самоосвіта) та *конкретний* (формулювання теми, мети, підбір матеріалу, визначення структури, вибір методів; підготовка засобів; розподіл часу; складання конспекту уроку; перевірка своєї готовності до уроку; перевірка готовності до уроку учнів).

Готуючись до уроку вчитель здійснює *календарне* (на півріччя), *тематичне* (за певними темами) та *поурочне* (конкретного уроку) планування.

Вміння учителя *аналізувати* свої помилки та помилки інших є умовою підвищення кваліфікації. У процесі аналізу важливо не просто фіксувати ті чи інші факти, але й виявляти причини позитивного та негативного. Виділяють три основні *види аналізу*: *повний* (який вміщує детальний аналіз усіх аспектів уроку); *короткий* (який проводиться з метою загальної оцінки якості, науково-методичного рівня заняття); *аспектний* (з метою детального розгляду певного аспекту заняття для виявлення недоліків або встановлення ефективності певних сторін діяльності вчителя).

Підвищенню ефективності уроку та інших форм класно-урочної системи сприяє:

- підсилення цілеспрямованості діяльності вчителя та учнів;

- організаційна чіткість уроку;
- включення учнів у різні види діяльності;
- розвиток активності, самостійності, творчого мислення школярів;
- мотивація навчально-виховного процесу;
- навчання школярів прийомам навчальної роботи;
- здійснення індивідуального підходу в навчанні;
- оперативність отримання інформації щодо засвоєння учнями знань, умінь, навичок;
- творча атмосфера у педагогічному колективі.

Вимоги щодо підвищення результативності навчання сприяють оптимальній організації діяльності учнів на уроці та постійно поповнюються як у педагогічній науці так і у практичному досвіді педагогів-майстрів.

Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів. Функції, види, вимоги. Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю – складова частина навчального процесу, спрямована на виявлення реального стану сформованості знань, умінь та навичок учнів, та перспектив на майбутнє, тому що учень знає, що ним досягнуто, на що варто звернути увагу. Контроль сприяє виявленню рівня успішності навчання, причин неуспішності. В. Оконь підкреслює, що на результативність навчального процесу впливають не будь-які оцінка і контроль, "якщо контроль застосовують механічно, а мета і зміст його незрозумілі тим, кого контролюють, це може бути не тільки неефективним, але й шкідливим".

Мета, завдання та методика перевірки знань, умінь та навичок має відповідати меті та методиці викладання навчального предмету. *Головною метою контролю є діагностика результатів навчання, розвитку і виховання учнів.* Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів мотивує до активної пізнавальної діяльності, сприяє визначенню напрямів стимулювання навчально-пізнавальної діяльності студентів та виконує наступні *функції*:

- контролююча – здійснення оперативного зворотнього зв'язку;
- навчальна – сприяння більш глибокому засвоєнню, систематизації, закріпленню знань, умінь та навичок;
- виховна – привчання до систематичної роботи, відповідальності, дисциплінованості, активності, самостійності;
- розвивальна – сприяння розвитку особистісних якостей учнів, формування пізнавальних здібностей, засвоєння прийомів розумової діяльності;

- стимулювальна – допомога учням усвідомити якість і результативність навчальної праці, що мотивуватиме та стимулюватиме їх до активної пізнавальної діяльності.

Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю можна розглядати як процес, що складається з трьох етапів (*компонентів контролю*):

- *перевірка* – виявлення ЗУН (зіставлення одержаних результатів з нормою, стандартом, еталоном) ;
- *оцінка* (оцінювання, нормування) – це процес якісного визначення знань, переведення якості знань в бали, вимірювання ЗУН з допомогою відповідної шкали;
- *облік* – фіксація результатів у вигляді оцінок (відміток) у класному журналі.

У сучасній школі використовуються наступні *види контролю*:

- *попередній* (підготовка на початку року, нової теми, у новому класі) – передумова для успішного планування і керівництва навчальним процесом, дає змогу визначити наявний рівень знань, орієнтування у складності матеріалу;

- *поточний* (повсякденна робота) – є органічною частиною педагогічного процесу і слугує способом виявлення ступеня сприйняття (засвоєння) навчального матеріалу;

- *періодичний* – є показником якості вивчення окремих розділів або тем та сформованості пізнавальних, методичних, психологічних і організаційних якостей;

- *підсумковий* – оцінювання результатів навчання учнів за семестр або навчальний рік, що має на меті з'ясування рівня засвоєння навчального матеріалу.

Під час контролю використовуються різноманітні *методи контролю* – способи виявлення ефективності реалізації основних завдань навчання (засвоєння знань, умінь і навичок; оволодіння способами творчої діяльності; формування світоглядних і морально-естетичних ідей та цінностей). Це – III група методів з класифікації Ю. Бабанського:

- *усного контролю* (індивідуальне, фронтальне, парне, взаємоопитування, бесіда, виступ, пояснення, аналіз тексту, схем тощо);

- *письмового контролю* (диктанти, контрольні та самостійні роботи, письмові відповіді на окремі запитання, розв'язок задач та прикладів тощо);

- *лабораторного та машинного контролю* пов'язані із залученням учнів до конкретної практичної діяльності, під час якої

перевіряються вміння застосовувати знання на практиці, формувати уміння і навички (лабораторні та практичні роботи, тести).

Для підвищення ефективності контролю необхідно дотримуватися наступних вимог:

- *об'єктивність – справедливість контролю* (відсутність суб'єктивності, "виховної спрямованості", лібералізму, зайвої суворості); *якість знань*: обсяг (відповідно до програми), повнота (всі факти або часткові), глибина (виділяють основне, роблять висновки, порівнюють, узагальнюють), міцність засвоєння; *уміння виражати знання в усній і письмовій формі* (якість формулювань, образність мови, термінологія, план); рівень засвоєння (репродуктивний, реконструктивний, творчий);

- *індивідуальний характер* – полягає у забезпеченні умов, за яких знімається психологічне напруження, тривога учнів за об'єктивність оцінювання їх знань, створюється атмосфера доброзичливості, а справедлива оцінка стимулює кожного до систематичної навчально-пізнавальної діяльності, до ліквідації виявлених помилок і недоліків;

- *систематичність, регулярність* – перевірка і оцінка знань здійснюється не від випадку до випадку, а планово, у нерозривному зв'язку з усім процесом навчання, з усіх навчальних предметів, протягом усього процесу навчання, у певній послідовності, з поступовим ускладненням завдань, змісту і методики;

- *гласність* – адаптування учнів до системи регулярного науково-обґрунтованого контролю, що стимулює їхню активну і систематичну навчально-пізнавальну діяльність, забезпечує своєчасну корекцію та оцінювання результатів навчання;

- *всебічність перевірки* (по всіх розділах) – коло питань, які підлягають оцінюванню, повинне бути настільки широке, щоб можна було охопити усі теми та розділи;

- *диференційованість перевірки* – врахування специфіки програми, предмету, визначенні кількісних і якісних відмінностей у знаннях, вміннях і навичках учнів та їх оцінці;

- *етичність* (у ставленні до школяра) – віра у можливості, попередження про можливі складності, педагогічний такт.

Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів сприяє розвитку пізнавальної та розумової діяльності учнів, зумовлює їх інтерес до матеріалу, що вивчається, забезпечує високий рівень спонукальної активності. Використання форми і методів активного навчання і контролю дає змогу не лише урізноманітнити процес навчання, а й зняти психічне напруження, стресовий стан, який так часто спостерігається в системі контролю.

Оцінювання успішності учнів, його значення у навчальному процесі. Сучасний підхід до оцінювання успішності учнів. Оцінювальну діяльність педагога, спрямовану на особистість вихованця, прийнято називати педагогічною оцінкою. Оцінка є необхідним інструментом професійної діяльності вчителя, та виступає як важливий компонент розвитку і виховання школярів.

Оцінювання – визначення й вираження в умовних одиницях (балах), а також в оцінних судженнях учителя знань, умінь і навичок учнів відповідно до вимог навчальних програм.

Оцінювання – це процес, діяльність (або дія), здійснювана педагогом; оцінка ж є результатом цього процесу, цієї діяльності (або дії), їх умовно-формальним відображенням. Ш. Амонашвілі відзначає, що оцінка не має права приписувати собі сутність оцінювання, вона – матеріалізований (цифровий, умовний, словесний або іншого роду) вираз результату оцінювальної діяльності учителя. Оцінювання виконує наступні функції:

- *орієнтуючу* (співвіднесення) – сприяє усвідомленню учнями процесу розумової діяльності та власних знань, вихованню працелюбності і працездатності, відповідальності за наслідки праці, виробленню практичних і творчих умінь, є індикатором певних результатів і рівня досягнень у навчальній діяльності;

- *мотиваційну* (стимулювання) функція – спонукальний вплив на афективно-вольову сферу особистості, що викликає істотні зрушення в самооцінці, рівні домагань, поведінці, способах навчальної роботи, системі відносин між усіма учасниками.

Оцінювання має бути тісно пов'язаним з процесом навчання тому, що учні засвоюють те, за що їх оцінюють. Відтак, *метою оцінювання* є не тільки констатування рівня знань, умінь та навичок, але й стимулювання та спонукування до їх поглиблення, розширення, закріплення; визначення рівня розвитку і можливостей учнів; вдосконалення навчального процесу. Завданнями оцінювання є:

- допомогти учням усвідомити ступень досягнення мети навчального заняття;
- визначити прогалини та досягнення;
- стимулювати мотивацію до навчання й отримання знань;
- визначити рівень здібностей учнів та стимулювати до їх розвитку;

- з'ясувати, чи є необхідність у додатковому навчанні або "перенавчанні", індивідуальних творчих завданнях.

Отримання оцінки, викликає бажання і потребу в активізації пізнавальної діяльності, стимулює особистість до розвитку психічних властивостей і процесів (волі, уваги, мислення, мовлення тощо). Існують різні *види оцінювання*:

- *з а ч а с о м п р о в е д е н н я*: в х і д н е (рівень навчальних досягнень для в і д б о р у); п о т о ч н е (п о в с я к д е н н а д і я л ь н і с т ь); п і д с у м к о в е (рівень навчальних досягнень для п о в і д о м л е н ь, для с е р т и ф і к а ц і ї, для з в і т у в а н н я, к о н т р о л ю);
- *з а м е т о д а м и о ц і н ю в а н н я*: формальне; неформальне;
- *з а м о д е л я м и*: в і д п о в і д н о д о в и з н а ч е н и х к р и т е р і ї в; в і д п о в і д н о д о н о р м; о ц і н к а р о з в и т к у, п р о г р е с у;
- *з а п о х о д ж е н н я м*: стандартизоване; укладене вчителем; автентичне.

Оцінювання цілеспрямовано спонукає учнів до здійснення розумових операцій (для відповіді на запитання, для розв'язання задачі, проблеми необхідно проаналізувати умову, активізувати знання, вміння, навички, систематизувати факти, параметри тощо). Разом із тим погані, навіть заслужені, оцінки знижують у школярів віру в себе, у свої сили і можливості. Учень стає байдужим до двійок. Він погоджується з поло ж е н н я м невдахи. І часто стає ним на все подальше життя. Типовими *помилками оцінювання* є:

- "*великодушності*" або "*поблажливості*" – виявляється у винесенні завищених оцінок (крайньою та перекрученою формою "великодушності" в оцінках стала «процентоманія»);
- "*центральної*" *тенденції*" – виявляється у прагненні уникнути крайніх оцінок, наприклад, небажання ставити найнижчий чи найвищий бал;
- "*ореолу*" – пов'язана з певною упередженістю педагогів і виявляється в тенденції позитивно оцінювати тих учнів, до яких вони особисто ставляться позитивно, відповідно негативно оцінювати тих, до яких особисте ставлення негативне;

- *"контрасту"* – полягає в тому, що знання, якості особистості та поведінки учнів оцінюються вище чи нижче в залежності від того, вище чи нижче виражені ті ж характеристики у самого викладача;
- *"близькості"* – знаходить своє вираження зокрема в тому, що педагогу важко відразу після занадто високої оцінки ставити низьку, при незадовільній відповіді «відмінника» викладач схильний переглянути свою оцінку в бік завищення;
- *"логічні"* – виявляються у винесенні подібних оцінок різним психологічним властивостям і характеристикам, що здаються їм логічно пов'язаними (перенесення оцінок за поведінку на оцінки за навчальний предмет).

Для уникнення помилок оцінювання навчальної діяльності має здійснюватися з дотриманням певних педагогічних вимог. До основних принципів оцінювання можна віднести:

- *п л а н о в і с т ь* – чітко сплановане оцінювання безпосередньо впливає на процес навчання, сприяє конкретизації запланованих результатів;
- *с и с т е м а т и ч н і с т ь* *и* *с и с т е м н і с т ь* – *п о с т і й н і с т ь*, *р е г у л я р н і с т ь* *о ц і н ю в а н н я*, відповідність змісту вивченого матеріалу, проведення на всіх етапах освітнього процесу з використанням різноманітних методів оцінювання;
- *о б ' є к т и в н і с т ь* – кожна окрема оцінка має відповідати якості і кількості засвоєних знань, вмінь і навичок, в іншому разі вона втрачає не тільки своє педагогічне значення, але й завдає шкоди навчально-виховній роботі;
- *індивідуальний та диференційований підхід* – врахування індивідуальних можливостей учнів (рівня навченості, інтелектуальних здібностей, особливостей пізнавальних процесів); пропонування індивідуальних і групових завдань, які можуть бути виконані самостійно (через етапи пошуку, відбору і критичного аналізу, узагальнення);
- *опора на науково обґрунтовані критерії* – визначення успішності, проводиться за однаковими критеріями для всього класу (критерії оцінювання відомі до початку оцінювання, результати повідомляються);
- *базування на засадах гуманізму і демократизму* – підтримка ініціатив та ідей, запропонованих самостійно, заохочення до

самооцінки, внаслідок чого учні краще пізнають себе, свої можливості і сфери, які потрібно розвивати;

- *принциповість* – виявляючи надмірну м'якість, жалість, доброту викладач вводить учнів в оману, в них складається неправильне уявлення про вимоги до якості знань; лібералізм в оцінці перетворює весь облік у просту формальність, дезорганізує весь навчальний процес;
- *В і д к р и т і с т ь* – потрібно оцінювати досягнення учнів незалежно від того, чи вони значні, чи скромні, якщо вони є результатом їх справжніх зусиль; обговорювати способи дій при виконанні вправ і завдань, у процесі чого стимулюється потреба задуматися над власним способом навчання;
- *виховний характер* – оцінка знань може мати як позитивний, так і негативний вплив на вихованість учнів (неадекватно високі оцінки привчають їх до поблажливого ставлення з боку оточуючих, а занижені негативно впливають на рівень домагань і самооцінку), реальна оцінка може бути заохочувальною, сприяти покращенню роботи, більш систематичній підготовці до занять, покращенню якості засвоєння знань.

Надзвичайно важливо, щоб оцінна діяльність здійснювалась в інтересах соціально-психологічного розвитку дитини. Для цього необхідно, щоб процедура оцінювання була адекватною, справедливою й об'єктивною. На думку В. Сухомлинського, морально-психологічний аспект перевірки якості засвоєння матеріалу повинен передбачати оцінку не лише знань, а й наполегливості дитини у подоланні труднощів. Оцінка, на думку педагога, має бути позитивним стимулом навчання і ніколи не використовуватись для покарання.

Відсутність оцінок або їх невелика кількість веде до деформації особистості та порушення стосунків між школярами й учителями, надмірно велика кількість оцінок і систематичний зовнішній контроль

стримують розвиток самостійності, ініціативи, відповідальності та самоконтролю, викликають почуття незадоволеності через суворість й обмеження потреб у самовираженні та самореалізації особистості. Періодичне оцінювання та зворотна інформація про його результати дозволяють учням глибше зрозуміти свої сильні та слабкі сторони. Таке інформування дає об'єктивні підстави для глибшого розуміння рівня власних вмінь та навичок, для розвитку самооцінювання. Формування самооцінки – важливий психолого-педагогічний аспект оцінної діяльності.

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. У ланцюзі уроків з предмету можуть бути деякі специфічні ланки через особливості конкретного предмета. У чому специфіка уроків з вашої спеціальності?
2. Які види аналізу повинні бути застосовані для розгляду й оцінки роботи вчителя? Який вид аналізу застосовується частіше?
3. Розкрити сутність поняття "комунікативне забезпечення уроку". Довести важливість урахування цієї сторони організації уроку.
4. Довести, чому потрібні різні способи організації роботи учнів на уроці?
5. Відомо, що можна виділити 5 обов'язкових складових плану уроку: цілі і задачі уроку; тема уроку і план його викладу; питання для опитування; завдання для самостійної роботи і закріплення; домашні завдання. Пояснити сутність та важливість кожної складової.
6. Проаналізувати поради В. Сухомлинського щодо організації, проведення, аналізу уроку.
7. Проаналізувати досвід педагогів новаторів щодо підвищення ефективності уроку.
8. Відомий науковець Г. Селевко пропонує наступні загальні критерії сучасного уроку: результативність, структура, активізація пізнавальної діяльності учнів, дидактична структура навчального матеріалу, самостійність і творчість у навчальній діяльності, навчально-методичний комплекс. Проаналізувати і пояснити кожен критерій.
9. Проаналізувати у чому полягає позитивна сторона існування різних типологій уроків? У чому недоліки існуючих типологій?
10. Визначити переваги класно-урочної системи навчання порівняно з іншими навчальними системами?

Тестове завдання

Вибрати правильну відповідь

1. *Характерні ознаки класно-урочної системи:*

- а) наявність класної кімнати й учителя, постійний склад учнів, розклад;
 - б) керівна роль учителя, наявність розкладу і класної кімнати;
 - в) регламентація матеріалу, наявність учителя і класної кімнати, сталий розклад;
 - г) розклад, точна тривалість в часі, постійний склад учнів, керівна роль вчителя;
 - д) навчальна програма, розклад, наявність учителя та учнів, класна кімната.
2. *Вперше у педагогічній практиці елементи класно-урочної форми навчання з'явилися у школах:*
- а) Німеччини; в) Росії; д) Білорусії; з) України;
 - б) США; г) Англії; ж) Чехії; і) Польщі;
3. *Основні недоліки класно-урочної системи навчання:*
- а) нечітка організаційна структура;
 - б) колективна діяльність учнів, їх суперництво;
 - в) орієнтація на "середнього" учня;
 - г) труднощі у здійсненні індивідуального підходу;
 - г) педагогічне керівництво пізнавальною діяльністю учнів.
4. *Фактори, які є основними у виборі типу уроку:*
- а) дидактична ціль уроку, місце уроку у навчальному процесі;
 - б) місце уроку у навчальному процесі, рівень розвитку класу;
 - в) рівень розвитку класу, педагогічна техніка вчителя;
 - г) особливості змісту навчального предмету, рівень розвитку класу;
 - д) темп роботи вчителя, місце уроку у навчальному процесі.
6. *Етап актуалізації знань, умінь та навичок включає:*
- а) опитування учнів;
 - б) повторення вивченого матеріалу;
 - в) встановлення зв'язку попередніх і нових знань;
 - г) виокремлення опорних положень для засвоєння нових знань і способів діяльності;
 - д) відтворення та усвідомлення попередніх знань;
 - е) оцінка ступеня готовності учнів до сприйняття нового навчального матеріалу;
 - ж) постановка завдань пізнавального характеру;
 - з) стислий аналіз змісту раніше вивченої теми.
7. *Урок – це*
- а) організаційна форма навчання; в) метод навчання;
 - д) принцип навчання;
 - б) сукупність прийомів навчання; г) засіб навчання;
 - ж) система навчання.

8. У конспекті уроку визначаються такі цілі:

- а) організаційні; в) проєктувальні; д) освітні; з) оперативні;
б) розвивальні; г) комунікативні; ж) виховні; і) етапні.

3.6. Управління школою

Директор школи, його заступники, їх функції.

Колегіальні органи управління школою.

Внутрішкільний контроль.

Демократизація управління освітою в Україні.

Управління школою – це науково обґрунтовані дії адміністрації і педагогів, спрямовані на раціональне використання часу і сил викладачів і учнів у навчально-виховному процесі з метою поглибленого вивчення навчальних предметів, морального виховання, підготовки до усвідомленого вибору професії і всебічного розвитку особистості. Управління навчально-виховними закладами здійснюють на основі положень Конституції України, Закону "Про освіту", Положення про загальноосвітній навчальний заклад. Це складний процес, складовими якого є правильний вибір мети і завдань, вивчення і глибокий аналіз досягнутого рівня навчально-виховної роботи, система раціонального планування, організація діяльності учнівського і педагогічного колективу, вибір оптимальних шляхів для підвищення рівня навчання і виховання, ефективний контроль.

Основними функціями управління є: аналіз (попереднього етапу організації навчально-виховного процесу), планування (визначення найбільш ефективних шляхів досягнення визначених завдань), організація (формування і встановлення відносно стійких взаємозв'язків між керівною і керованою системами), контроль (порівняння досягнутих результатів із запланованими), координація (встановлення гармонії між всіма ланками і напрямками навчально-виховного процесу), стимулювання (система заходів, спрямованих на створення творчо працюючого педагогічного колективу і активну цілеспрямовану діяльність учнів).

Управління сучасною школою є складною системою з багатьма внутрішніми взаємозв'язками. До основних *принципів управління* належать:

- *демократичності управління школою* полягає у поєднанні громадського самоврядування з єдиноначальністю директора;
- *гуманізації*, що ґрунтується на усвідомленні людини як найвищої цінності, необхідності поваги до неї, та передбачає створення гуманних стосунків, оптимальних умов для повноцінної життєдіяльності дитячого і педагогічного колективів;

- *гласності, відкритості управління* – зобов'язує до відкритого прийняття рішень педагогічної ради школи, обговорення поточних питань (розподіл навчальних годин, прийом та звільнення з роботи вчителів, інших працівників), що запобігає соціально-психологічній напруженості в педагогічному, учнівському та громадському середовищах;
- *регіональності* – врахування специфічної організації життя, побуту, мовної особливості, традицій певного регіону (Донбасу, Слобожанщини, Півдня, Центральної України, Криму, Галичини, Закарпаття, Буковини), що зумовлює специфіку школи, створення у ній своєрідних культурно-освітніх центрів, організацію гуртків, фестивалів тощо;
- *плановості* – передбачає чітку систему перспективного і щоденного планування усіх видів навчально-виховного, організаційно-господарського процесу з урахуванням об'єктивних умов та соціально-економічних можливостей конкретного закладу освіти;
- *перспективності* – передбачення та прогнозування діяльності школи не лише на семестр, навчальний рік, але й на увесь цикл навчання учнів у школі;
- *компетентності* – вимагає високого рівня науково-педагогічної підготовки, загальної ерудиції, професіоналізму вчителів;
- *оптимізації* – спрямований на створення в навчально-виховному закладі найсприятливіших соціально-психологічних та економічних умов для ефективної діяльності учасників педагогічного процесу;
- *поєднання єдиноначальності, колегіальності й персональної відповідальності* – виявляється в персональній відповідальності керівника школи перед вищими органами освіти, суспільством, державою, законом за стан справ у керованій ним установі, що поєднується із відповідальністю за діяльність колегіальних органів у реалізації рішень;
- *об'єктивності оцінювання виконання* учасниками педагогічного процесу функціональних обов'язків за результатами конкретних справ – передбачає необхідність систематичного контролю за діяльністю посадових осіб, об'єктивного оцінювання результатів роботи (рівень успішності й вихованості учнів), що відбуватися гласно, з урахуванням думки педагогічного колективу;
- *участі громадськості* – полягає у створенні різноманітних комісій, які сприяють роботі навчально-виховного закладу освіти.

З метою оптимізації управління життєдіяльністю школи створюють органи управління, діяльність яких дає змогу враховувати потреби учасників навчально-виховного процесу. Наявність розгалуженої структури управлінських органів вимагає організації їх

взаємодії, координації роботи всіх підрозділів. До структури управлінських органів школи належать:

- органи колегіального управління школою (конференція, рада школи, педагогічна рада, нарада при директорі, його заступниках);
- адміністрація школи (директор, заступники з навчальної, наукової, виховної, господарської роботи);
- органи громадського самоврядування (учнів – учком, учителів – профком, методична рада, батьків – батьківський комітет).

Директор школи, його заступники, їх функції. Керівництво загальноосвітнім навчальним закладом здійснює його *директор*, яким може бути тільки громадянин України, який має вищу педагогічну освіту на рівні спеціаліста або магістра, стаж педагогічної роботи не менш як 3 роки, успішно пройшов атестацію керівних кадрів освіти у порядку, встановленому Міністерством освіти і науки. Його діяльність регламентується Положенням про загальноосвітній навчальний заклад. Директор має право в межах закону самостійно приймати рішення, вимагати їх виконання від усіх працівників закладу.

Директор загальноосвітнього навчального закладу:

- здійснює керівництво педагогічним колективом, забезпечує раціональний добір і розстановку кадрів, створює необхідні умови для підвищення фахового і кваліфікаційного рівня працівників;
- організовує навчально-виховний процес;
- забезпечує контроль за виконанням навчальних планів і програм, якістю знань, умінь та навичок учнів;
- відповідає за реалізацію Державного стандарту загальної середньої освіти, за якість і ефективність роботи педагогічного колективу;
- створює необхідні умови для участі учнів у позакласній та позашкільній роботі, проведення виховної роботи;
- забезпечує дотримання вимог охорони дитинства, санітарно-гігієнічних та протипожежних норм, техніки безпеки;
- розпоряджається в установленому порядку шкільним майном і коштами;
- підтримує ініціативи щодо вдосконалення системи навчання та виховання, заохочення творчих пошуків, дослідно-експериментальної роботи педагогів;
- дає дозвіл на участь діячів науки, культури, членів творчих спілок, працівників підприємств, установ, організацій у навчально-виховному процесі, керівництві учнівськими об'єднаннями за інтересами;
- забезпечує права учнів на захист від будь-яких форм фізичного або психічного насильства;

- вживає заходів до запобігання вживанню учнями алкоголю, наркотиків;
- контролює організацію харчування і медичного обслуговування учнів;
- видає у межах своєї компетенції накази та розпорядження і контролює їх виконання;
- звітує щороку про свою роботу на загальних зборах (конференціях) колективу.

Директор є найвищою посадовою особою в школі, наділений адміністративною владою, діє від імені школи, представляє її в усіх організаціях. Він не може бути консервативним виконавцем інструкцій, а мусить бути творчим керівником. Важливо, щоб директор школи був наділений такими рисами, як демократизм, вимогливість, самовимогливість, чесність, відвертість, дипломатичність, мобільність, чуття нового тощо. Ефективність його роботи багато в чому залежить від правильного розподілу обов'язків в адміністрації школи, до якої належать директор, заступники з навчальної, виховної, наукової та господарської роботи.

Заступник директора з навчально-виховної роботи. Організовує і контролює процес навчання школярів, їх загальноосвітню і трудову підготовку, всебічний розвиток і поведінку. Контролює виконання навчальних планів і програм, якість знань, умінь і навичок учнів. Здійснює керівництво методичною роботою з учителями школи, організовує методичну роботу предметних комісій та методичних об'єднань, діяльність шкіл передового досвіду кращих педагогів. Складає і контролює розклад уроків, графіки факультативних і гурткових занять, контрольних, проведення лабораторних робіт, навчальних екскурсій. Відповідає за звітність із питань навчально-виховного процесу. Контролює роботу шкільної бібліотеки, навчального сектора учком. *Другий заступник директора з навчально-виховної роботи.* Керує навчально-виховним процесом у початкових класах, безпосередньо відповідає за організацію методичної роботи їх учителів. Контролює роботу груп подовженого дня.

Заступник директора з виховної роботи. Організовує позакласну виховну роботу і дозвілля учнів, надає необхідну допомогу класним керівникам, вихователям та іншим працівникам школи, які залучаються до виховної роботи з учнями. В його обов'язки входить організація і координація методичного об'єднання класних керівників, шкільної художньої самодіяльності, туризму та краєзнавчої роботи, підготовка і проведення традиційних шкільних та державних свят, організація чергування класів по школі. Він підтримує зв'язок з

інспекцією у справах неповнолітніх, відповідає за діяльність клубу вихідного дня, консультує батьків, шефів, платних та громадських керівників гуртків щодо організації праці з дітьми.

Заступник директора з господарської частини. Відповідає за збереження шкільних приміщень і майна, за матеріальне забезпечення навчального процесу, санітарний стан школи, протипожежну охорону, правильну організацію роботи обслуговуючого персоналу. У деяких школах нового типу за рішенням ради школи призначають заступників директора з перспективних на їх погляд напрямів роботи.

Заступник директора школи з наукової роботи. Одним з його завдань є аналіз процесів у системі освіти, прогнозування нових тенденцій та коригування відповідно до них стратегії розвитку школи, реалізації інноваційних програм, впровадження системи дослідницької, дослідно-експериментальної роботи в школі, створення в ній позитивних інноваційних умов. Керує роботою відповідних загальношкільних колегіальних органів. Розробляє методичні документи, розділи програми школи, які стосуються перспектив її розвитку.

Заступник директора з комерційної діяльності (завуч-координатор) встановлює зв'язки зі спонсорами, шефами, веде пошук джерел позабюджетного фінансування школи тощо. *Заступник директора з соціально-педагогічної реабілітації* організовує та контролює роботу класів вирівнювання, займається питаннями педагогічної корекції та адаптації учнів і вчителів у навчально-виховному процесі школи.

Такий розподіл обов'язків між членами адміністрації школи є типовим для багатьох загальноосвітніх шкіл. Реально кількість посад, розподіл функціональних обов'язків відбувається з урахуванням конкретних особливостей школи (кількість учнів, спеціалізація). На думку В. Сухомлинського, "директор, заступник директора, організатор з позакласної роботи покликані бути посередниками між педагогічною наукою і практикою".

Колегіальні органи управління школою. Органами колегіального управління школою є конференція, рада школи, педагогічна рада, нарада при директорі, його заступниках. Їх діяльність координується залежно від потреб колективу і завдань школи.

Конференція є вищим колегіальним органом громадського самоврядування школи (в малочисельних школах – загальні збори шкільного колективу). Делегатів конференції з правом голосу обирають збори учнів II та III ступенів, збори вчителів та інших працівників, збори батьків і представників громадськості в однаковій

кількості від кожної категорії. Конференція затверджує статут, вносить корективи, розробляє напрями розвитку школи, підвищення ефективності навчально-виховного процесу, здійснює пошуки додаткового фінансування, зміцнення матеріально-технічної бази. За необхідності створює тимчасові, постійні комісії з різних напрямів діяльності школи, визначає їх повноваження. Скликається радою школи один раз на рік.

Статут школи – сукупність норм і правил життя колективу з урахуванням його особливостей і перспектив розвитку. Кожна школа на основі типового Статуту з урахуванням соціальних, економічних, національних та регіональних особливостей розробляє свій статут. Він не повинен суперечити основним державним документам про школу, обмежувати права учасників навчально-виховного процесу (вчителів та учнів). Затверджується її засновником та реєструється відповідним органом державного управління освітою.

Рада школи – орган колегіального управління шкільними справами, вирішення найважливіших питань щодо удосконалення навчально-виховного процесу. Раду школи обирають на конференції або на загальних зборах школи. До складу ради обирають представників педколективу, учнів II та III ступенів, батьків (або осіб, які їх замінюють) і громадськості. Очолює її директор школи. На чергових виборах склад ради оновлюють не менш ніж на третину.

Рада школи займається управлінськими проблемами, які раніше перебували в одноосібній компетенції директора. Вона реалізує рішення конференцій шкільного колективу; представляє інтереси школи в державних і громадських органах, забезпечує соціальний захист неповнолітніх; визначає зміст, методи, форми організації навчання й виховання; встановлює режим роботи школи; здійснює контроль за роботою, проводить атестацію педагогічних працівників, вносить пропозиції щодо кваліфікаційної комісії про присвоєння вчителям кваліфікаційних категорій; контролює витрату бюджетних асигнувань на школу, формує власний матеріальний фонд школи; заслуховує звіти про роботу директора, його заступників, учителів, виносить пропозиції щодо продовження або припинення їх повноважень; захищає працівників школи й адміністрацію від необґрунтованого втручання в їх професійну та посадову діяльність.

Протягом року основну роботу в раді виконують педагогічний, батьківський та учнівський сектори, які збираються раз на чверть, заслуховують відповідальних за певні ділянки роботи, намічають шляхи виконання прийнятих рішень. Президія ради, до якої входять адміністрація та керівники секторів, здійснює оперативне керівництво школою.

Опікунська (підкувальна) рада школи – орган колегіального управління шкільними справами, що вживає заходи щодо зміцнення матеріально-технічної та навчально-методичної бази, залучення додаткових джерел фінансування, поліпшення організації навчально-виховного процесу, стимулювання творчої праці педагогічних працівників тощо. Члени підкувальної ради загальноосвітнього навчального закладу обираються на загальних зборах (конференціях). Склад підкувальної ради формується з представників органів виконавчої влади, підприємств, установ, навчальних закладів, організацій, окремих громадян.

Педагогічна рада – орган колегіального управління шкільними справами, якій створюють для розгляду складних питань організації навчального процесу, підвищення кваліфікації та професійної майстерності педагогів. До її складу входять учителі, вихователі груп подовженого дня, адміністрація школи. Очолює її директор школи.

Роботу педагогічної ради планують у довільній формі відповідно до потреб школи. Педагогічна рада розглядає питання:

- удосконалення і методичного забезпечення навчально-виховного процесу;
- планування та режиму роботи загальноосвітнього навчального закладу;
- переведення учнів до наступних класів і їх випуску, видачі документів про відповідний рівень освіти, нагородження за успіхи у навчанні;
- підвищення кваліфікації педагогічних працівників, розвитку творчої ініціативи, впровадження у навчально-виховний процес досягнень науки і передового педагогічного досвіду;
- морального та матеріального заохочення учнів (вихованців) та працівників закладу;
- притягнення до дисциплінарної відповідальності суб'єктів навчально-виховної діяльності за невиконання ними своїх обов'язків.

Члени ради мають право виносити на її розгляд усі питання навчально-виховного процесу. Кількість засідань педагогічної ради визначається їх доцільністю, але вона повинна збиратися не менше чотирьох разів на рік. При педагогічній раді створюють підзвітні їй методичні секції.

Нарада при директорі – орган колегіального управління шкільними справами, що використовують для вирішення термінових питань, пов'язаних з організацією навчально-виховного процесу (аналізу успішності учнів, дисципліни в школі, для організації позакласної діяльності). Інколи нарада розглядає роботу окремих

учителів, виконання стандартів освіти тощо. Участь у них є обов'язковою для викладачів, адміністрації. Періодичність проведення визначає директор школи. Наради при заступниках директора розглядають поточні проблеми, що стосуються їх адміністративної компетенції. Періодичність проведення визначається планом роботи школи.

Методична рада – колегіальний орган педагогічних працівників, обов'язком якого є сприяння розвитку та удосконаленню методики навчально-виховного процесу, професійної майстерності і творчого зростання вчителів і вихователів. Вона аналізує та обирає найоптимальніші варіанти змісту освіти (навчальні плани, програми, підручники); форми і методи навчально-виховного процесу, способи їх реалізації; організовує роботу з підвищення кваліфікації педпрацівників; вивчення, узагальнення і поширення передового досвіду.

Внутрішкільний контроль – один з головних засобів забезпечення надійної й достовірної інформації щодо стану навчально-виховної роботи. Його сутністю є глибоке вивчення навчально-виховного процесу, проникнення в сутність взаємодії вчителя й учнів, діагностика рівнів активності учнів у навчанні, праці та спілкуванні; надання своєчасної допомоги педагогічним працівникам, внесення корективів у їхню діяльність.

При проведенні контролю потрібно дотримуватися взаємозв'язку і взаємопогодженості форм і часу зі змістом навчально-виховного процесу, диференційованого підходу до об'єктів, всебічності й глибини охоплення об'єкта контролю, систематичності й послідовності, перевірки виконання й гласності, динамічності форм і методів, залучення до контролю громадськості. Дієвість контролю полягає в оперативності, в умінні вчасно виправити допущені помилки, виявлені недоліки.

Внутрішній контроль повинен також тісно пов'язуватись з вивченням і узагальненням кращого педагогічного досвіду, розробкою і впровадженням передових методів праці. Правильно поставлений педагогічний контроль і перевірка виконання є одним з дійових засобів допомоги вчителю, поліпшення навчально-виховного процесу, а його відсутність породжує безвідповідальність, розхлябаність, недисциплінованість.

Демократизація управління освітою в Україні. Принцип демократизації управління освітою є одним з провідних. Полягає у поєднанні громадського самоврядування з єдиноначаллям директора. Головним органом самоврядування є конференція представників громадськості, педагогів, батьків, учнів старших і середніх класів, на

якій обирають директора і раду школи. Основні питання роботи школи директор зобов'язаний узгоджувати з радою. Крім того, в школі діє педагогічна (дорадча) рада.

Положенням про загальноосвітній навчальний заклад чітко окреслюються права та обов'язки вчителів, учнів, працівників школи. Статут школи, правила внутрішнього трудового розпорядку є її демократичною правовою базою, де все регулюється нормами і правилами. З метою демократизації управління, налагодження зворотного зв'язку, поточного коригування управлінських рішень у навчальному закладі діють також органи громадського самоврядування учнів (учнівський комітет школи (класу), учителів (профспілковий комітет, методична рада), батьків (батьківський комітет школи (класу), повноваження яких визначає статут школи. Вони є дієвим засобом формування громадської думки, сприяють діалогізації взаємин з адміністрацією.

Блок самоконтролю та перевірки знань, умінь та навичок

1. Перерахувати державні законотворчі документи, що регламентують функціонування загальноосвітнього навчального закладу освіти.
2. На яких принципах повинна бути побудована система управління школою?
3. Розкрити сутність основних принципів управління загальноосвітнім навчальним закладом освіти.
4. Проаналізувати функціональні обов'язки директора школи.
5. Довести, чому потрібні різні органи колегіального управління школою?
6. Пояснити сутність та особливості діяльності ради школи та педагогічної ради.
7. Проаналізувати поради В. Сухомлинського щодо організації роботи школи ("Павлиська середня школа").
8. Проаналізувати зміст та сутність внутрішкільного контролю.
9. Довести необхідність демократизації управління школою.

Тестове завдання

Вибрати правильну відповідь

1. До основних принципів управління належать:
а) плановість; г) гуманітаризація; ж) компетентність;
б) гуманізація; д) демократичність; з) системність;
в) оптимізація; е) історизм; і) гласність.
2. Основними функціями управління є:
а) освітня; г) розвивальна; з) аналітична;

- б) планування; д) контролююча; і) виховна;
- в) стимулювання; ж) соціальна; к) корігування.

3. *Демократизація управління освітою в Україні полягає у:*

- а) чіткості організаційної структури;
- б) колективними органами управління школою;
- в) поєднанні громадського самоврядування з єдиначальністю директора;
- г) налагодженні зворотного зв'язку;
- г) діалогізації взаємин з адміністрацією.

4. *Внутрішкільний контроль – це*

- а) дієвий засіб формування громадської думки;
- б) спосіб стимулювання учасників навчально-виховного процесу;
- в) відомості щодо рівня розвитку класу, педагогічної техніки вчителя;
- г) засоб забезпечення надійної й достовірної інформації щодо стану навчально-виховної роботи;
- д) форма організації навчально-виховної роботи школи.

6. *До органів громадського самоврядування належать:*

- а) учнівський комітет школи; г) методична рада;
- б) рада школи; д) профспілковий комітет;
- в) учнівський комітет класу; ж) батьківський комітет.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Артемова Л.В. Історія педагогіки України: Підручник – К.: Либідь, 2006. – 424 с.
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
3. Бірита Г.О. Методологія і організація наукових досліджень: навч.посіб. – К.: Центр учбової літератури. 2014. – 142 с.
4. Бойко А.М., Лутфолін В.С., Юрас І.І., Пащенко В.О. Методики викладання і вивчення інтегрованого курсу "Теорія та історія педагогіки" – К., 1996
5. Ващенко Е. Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. - 190 с.
6. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Дрогобич: Коло, 2003. – 528 с.
7. Волкова Н.П. Педагогіка. – К.: Академія, 2001 – 200 с.
8. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. Навч. посібник. – К., 1995.
9. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
10. Джури́нский А.Н.. Зарубежная педагогика: учебн. пособие для студентов вузов/ А.Н. Джури́нский. – М.: Гардарики, 2008. – 2008. – 383 с. – С. 27-30.
11. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології. – К.: Академвидав., 2004. – 352 с.
12. Дубасенюк О.А. Педагогічні завдання та задачі з курсу педагогіки: Навч. посібник для викл. та студ. вищих навч. пед. закладів II-IV рівня акредитації. – ЖДПУ, 2003. – 108 с.
13. Жерносек І. П. Організація науково-методичної роботи в школі – Х.: Вид.група "Основа" "Тріада", 2007. – 128 с.
14. Закон України "Про загальну середню освіту" // Законодавство України про загальну освіту: Бюлетень законодавчої і юридичної політики України. – К., 1999. – С. 31-54
15. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії: монографія – Черкаси: ЧНУ ім. Богдана хмельницького, 2008. – 608 с.
16. Інноваційні ідеї А.С.Макаренка в педагогіці ХХІ століття: монографія / за ред. О.А. Дубасенюк – Житомир: вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2013. – 304 с.
17. Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. – М., 1994. – 222 с.

18. Класний керівник у сучасній школі: метод. посіб. / В.М. Оржеховська, О.І. Пилипенко – К.: ІЗМН, 1996.
19. Коваленко Є.І. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія: навч. посіб. / За ред. Є.І. Коваленко – К.: Центр навч.літ-ри, 2006. – 664 с.
20. Концепція виховання дітей і молоді у національній системі освіти // Інформаційний збірник міністерства освіти України. – 1996. – №13. – С. 2-16
21. Кравець В. П. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва: Навчальний посібник / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1996. – С. 99-111.
22. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 358 с.
23. Кузьмінський А.І. Педагогіка: Підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес. 2004. – 445 с.
24. Лозова В.І., Москаленко П.Г., Троцько Г.В. Педагогіка. Розділ "Дидактика". – К., 1993.
25. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. – К., 1999.
26. Лузан П.Г. Основи науково-педагогічних досліджень: навч.посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 219 с.
27. Макаренко А. С. Педагогическая поэма – М.: ИТРК, 2003. – 736 с.
28. Макаренко А. С. О воспитании / Сост. авт. вст. ст. В.С. Хелемендик. -2-е изд. перер. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
29. Макаренко А.С. Методика организации воспитательной работы // О воспитании – М. 1990. – С. 340-364
30. Макаренко А.С. Книга для батьків. Пер. з рос. – К.: Рад. школа, 1980 – 327 с.
31. Марушкевич А.А. Невтомний працівник українського ренесансу Іван Огієнко. Педагогічний аспект – К.: Четверта хвиля, 1996 – 128 с.
32. Мільто Л.О. Методика розв'язання педагогічних задач: навч. посіб., 2-ге вид. перероб. і доп. – Харків: Ранок-НТ, 2004. – 152 с.
33. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навч. посібник. 3.є видання, доповнене. – К., 2001. – 608 с.
34. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX ст.): навч.-метод. посіб. / За ред.

- О.В.Сухомлинської, В.С.Курили – Луганськ: Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2010 – 444 с.
35. Настільна книга педагога. Посібник для тих, хто хоче бути вчителем-майстром / Упорядники: Андрєєва В. М., Григораши В. В. – Харків: "Основа", 2006. – 352 с.
36. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті – К.: Шкільний світ, 2001
37. Освітні технології: навч.-метод. посібник / О.М.Пехота, Н.З.Кіктенко, О.М.Любарська та ін.: за ред. О.М.Пехота. – К.: АСК, 2001. – 256 с.
38. Панфилова А.П. Инновационные педагогические технологии: активное обучение – М.: Издательский дом "Академия", 2009. – 192 с.
39. Педагогика: учеб. пособ. для студ. пед. вузов и колледжей: под ред. П.И. Пидкасистого – М.: Педагогическое общество. 2003 – 608 с.
40. Педагогика: учеб. пособие / В.А.Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов – М.: Школьная пресса, 2002 – 512 с.
41. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.В.Кривонос та ін.: За ред. І.А.Зязюна. – 2ге вид. доповн. та переробл. – К. : Вища школа, 2004. – 422 с.
42. Пехота О.М. Індивідуальність учителя: теорія і практика: навч. посіб. для вузов. – Миколаїв: Іліон, 2009 – 279 с.
43. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование: социально-философское исследование – Запорожье: Просвіта, 2002 – 250 с.
44. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: учебн. для студентов пед. вузов. в 2 кн. – М.: Владос, 1999. – 456 с.
45. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. / О.Пометун, Л.Пироженко. – К.: АСК. 2004. – 192 с.
46. Практикум з педагогіки / за ред. проф. О. А. Дубасенюк, проф. А.В.Іванченка – Житомир: Житомир. пед.ун-т, 2003 – 483 с.
47. Реан А.А.Психология и психодиагностика личности. Теория, методы исследования, практикум. – СПб: Прайм-Еврознак, 2006 – 255 с.
48. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник / О. Я. Савченко. – К.: Грамота, 2012. – 504 с.
49. Сімейна педагогіка: Хрестоматія / Упоряд. В.Л.Федяєва. – Херсон: Вид-во ХДХ, 2007 – 580 с.
50. Сисоєва С.О. Основи педагогічної творчості: Підручник. – К.: Меленіум, 2006. – 346 с.

51. Сисоєва С.О., Поясюк Т.Б. Психологія та педагогіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів непедагогічного профілю. – К.: Міленіум, 2005. – 520
52. Сластенин В. А. Педагогика. Учеб. пособ. для студ. высш.пед. учеб. заведений. – М.: изд. центр «Академия». 2012. – 578 с.
53. Сластенин В. А. Введение в педагогическую аксиологию : учеб. пособие [для студ. высш. пед. учеб. заведений]. – М. : Академия, 2003. – 192 с.
54. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К.: Рад. школа. 1985. – 312 с.
55. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яті томах. Том 4 (Павлиська середня школа. Розмова з молодим директором школи) – К.: Рад. школа, 1976. – 640 с.
56. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю. // Вибр. твори: в 5 т. – К.: Рад.школа, 1976 – т. 2 – С. 417-654
57. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. // Вибр. твори: в 5 т. – К.: Рад.школа, 1976 – т.3 – С. 7-282
58. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Рад.школа. 1982 – 211 с.
59. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения в 2-х т. / К.Д. Ушинский сост. и комент. Э.Д. Днепров. – М.: Педагогика. 1974. – Т. 1 – 584 с.
60. Ушинський К. Д. Праця в її психічному і виховному значенні. – В кн.: Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / Уклад. О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2005. – С. 221-230.
61. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання. – К.: "Радянська школа", 1974. – 149 с.
62. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. – Вид. – 2-ге, випр., доп. – К.: Академвидав, 2006 – 560 с.
63. Форми навчання в школі: Кн. для вчителя / Ю.І. Мальований та ін. – К., 1992. – С. 9-10
64. Фридман Н.М., Каплунович И.Н., Пушкина Т.А. Изучение личности учащегося и ученического коллектива. – М.,1988.
65. Чередов И.М. Формы учебной работы в средней школе. – М.: Просвещение, 1988. – 160с.
66. Черепанов В.С. Экспертная оценка в педагогических исследованиях. – М.: Педагогика, 1989 – 152 с.
67. Штофф В.А. Моделирование и философия. – М.: Наука,1961 – 301 с.
68. Ягунов В.В. Педагогіка: навч. посіб. – К.: Либідь, 2002 – 560 с.

69. Ярошинська О.О. Загальні основи педагогіки.: навч. посіб. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Умань: ПП Жовтень, 2010 – 164 с.

СЛОВНИК

Алгоритм – сукупність та послідовність дій, правил для рішення певної задачі.

Аналіз уроку – важливий етап уроку, який відображає вміння учителя не просто фіксувати ті чи інші факти, але й виявляти причини позитивного та негативного, свої помилки та помилки інших, що є умовою підвищення його кваліфікації.

Бесіда – діалогічний метод навчання, суть якого полягає в тому, що учитель шляхом уміло поставлених запитань спонукає учнів до роздумів, до аналізу в певній логічній послідовності фактів і явищ, що вивчаються, і сприяє самостійному формуванню відповідних теоретичних висновків та узагальнень.

Вікові особливості – характерні для певного періоду життя анатомо-фізіологічні, психічні та соціальні властивості.

Вікова періодизація (класифікація) – поділ цілісного життєвого циклу людини на вікові відрізки (періоди), що вимірюються роками.

Викладання – впорядкована діяльність педагога з реалізації мети навчання, забезпечення інформування, виховання, розуміння, практичного застосування.

Виховання (М. Монтесорі) – активне сприяння нормальному розвитку життя дитини.

Виховання – цілеспрямований, систематичний, спеціально організований процес взаємодії вихователя і вихованців з метою формування особистості в цілому або окремих якостей особистості відповідно до вимог суспільства.

Вихованість – комплексна властивість особистості, яка характеризується наявністю і рівнем сформованості у неї суспільно значущих якостей, що відображають ступінь її розвитку.

Вихователь – у широкому значенні – особа або організація, яка здійснює виховання; людина, яка покликана або призначена передавати досвід попередніх поколінь молоді; у вузькому значенні – посадова особа, яка займається вихованням дітей і молоді у навчально-виховних закладах.

Вправа – це метод навчання, що полягає у повторенні певних дій, під час яких в учнів формуються уміння й навички на основі вже набутих знань а також їх застосування.

Групова форма – спосіб організації навчальної роботи, яка передбачає виконання певного завдання групою школярів у межах

загальної мети (ланкова бригадна, кооперативно-групова, диференційовано-групова).

Державний стандарт – звід норм і положень, що визначають державні вимоги до освіченості учнів і випускників шкіл на рівні початкової, базової та повної загальної середньої освіти, а також гарантії держави щодо її здобуття.

Діяльність – вся різноманітність занять людини, все те, що вона робить; форма прояву активного ставлення людини до оточуючої дійсності.

Дидактика – галузь педагогіки, яка досліджує закономірності процесу навчання та розробляє теорію освіти й навчання.

Дискусія – словесний метод навчання, при якому здійснюється суперечка, обговорення будь-якого питання.

Диференційоване навчання – врахування індивідуальних особливостей учнів в усіх формах та методах, коли учні групуються на основі певних спільних особливостей для навчання та виховання.

Догматичне навчання – вид навчання, суть якого зводиться до того, щоб зміст усіх навчальних предметів завчався напам'ять; така організація навчання, при якій: знання, що підлягають засвоєнню, надаються у готовому вигляді, бездоказово; заучування знань механічне, не вимагає їх розуміння й осмислення; відтворення знань дослівно.

Домашня робота – складова навчального процесу, яка полягає у виконанні учнями за завданням та інструкцією вчителя самостійної навчальної і практичної роботи після уроків.

Загальна освіта – сукупність основ наук про природу, суспільство, мислення, мистецтво, а також відповідних умінь і навичок, необхідних кожній людині незалежно від її професії (С. Гончаренко).

Загальна середня освіта забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, мовними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення ("Про освіту").

Загальні форми організації навчання – способи організації навчальної діяльності на уроках та інших конкретних формах навчання.

Загальні методи – методи, що застосовуються в школі при вивченні різних навчальних предметів.

Задатки – потенційні можливості розвитку певних психологічних якостей, які реалізуються або не реалізуються.

Закономірності – об'єктивно повторювальна послідовність явищ і процесів, що відзеркалюють причинно-наслідкові зв'язки явищ і процесів.

Закон – суттєві стійкі зв'язки між явищами, об'єктами, процесами

та системами.

Засоби – матеріальні та нематеріальні (духовні) цінності, які сприяють підвищенню ефективності будь-якого процесу.

Здібності – індивідуально-психологічні властивості, які забезпечують успішне виконання певного виду діяльності.

Зміст виховання – система цінностей світової і національної культури, яку учні повинні засвоїти, зберегти і розвинути відповідно до поставленої мети і завдань виховання.

Зміст освіти – це система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їх світогляду, моралі, поведінки, підготовку до суспільного життя.

Зміст уроку – певний обсяг навчального матеріалу та система методів, загальних форм, засобів, спрямованих на допомогу учням у засвоєнні знань, формуванні умінь та навичок.

Знання – перевірені практикою результати пізнання навколишнього світу, що відображені в теоріях, концепціях, фактах; цілісна система відомостей, накопичених впродовж всього періоду розвитку науки.

Ідеал – уявлення про зразок людської поведінки і стосунків між людьми, що виходять із розуміння мети життя.

Індивідуальність – людина, яка характеризується з боку своїх соціально значущих відмінностей від інших людей; своєрідність психіки та особистості індивіда, її неповторності (і генетичної і соціальної).

Індивідуальний підхід – принцип педагогіки, який передбачає організацію педагогічної взаємодії з врахуванням індивідуальних особливостей учнів, виховання, умов життя; принцип педагогіки, за яким навчально-виховна робота має бути заснована на знаннях якостей і властивостей особистості, умов життя кожної дитини; дійова увага до кожного учня, його творчої індивідуальності.

Індивідуальна робота – реалізація індивідуального підходу, що включає в себе як особистісний контакт з учнем, так і опосередкований вплив на нього через колектив, родину, яка потребує довготривалої та систематичної роботи, варіювання організаційних форм і методів роботи з врахуванням індивідуальних особливостей кожного учня для забезпечення всебічного та цілісного розвитку.

Індивідуальна форма організації навчання – передбачає виконання школярем навчального завдання самостійно на рівні його навчальних можливостей та без взаємодії з іншими школярами, з використанням допомоги вчителя безпосередньо чи опосередковано.

Календарний план виховної роботи класного керівника – шкільний документ, у якому представлено науково обґрунтоване проектування становлення та розвитку класного колективу і кожного вихованця.

Класифікація – поділ та групування об'єктів за певними ознаками і встановлення між ними зв'язків.

Класний керівник – учитель, який здійснює навчально-виховну роботу в довіреному йому класі.

Лабораторний метод – вид дослідницької самостійної роботи учнів, що проводиться за завданням вчителя в спеціально пристосованому для проведення дослідів приміщенні, де є необхідне обладнання; практичний метод навчання, оснований на проведенні експериментів, тобто на створенні умов, які дозволяють виявити будь-яке явище для дослідження причин його вияву, протікання.

Методологія педагогіки – сукупність теоретичних положень про педагогічне пізнання перетворення дійсності.

Методологічні основи – сукупність вихідних філософських ідей, які лежать в основі дослідження природних або суспільних явищ і які чинять вирішальний вплив на теоретичну інтерпретацію цих явищ; науковий фундамент з позицій якого дається пояснення основних педагогічних явищ і розкривається її закономірності.

Мета – те, до чого прагнуть, що треба здійснити, образ необхідного майбутнього.

Мета виховання – попередньо визначені (прогнозовані) результати підготовки підростаючого покоління до життя, що відображаються у їх особистісному розвитку і формуванні, яких прагнуть досягнути у процесі виховної роботи; сукупність властивостей особистості, до виховання яких прагне суспільство.

Мета навчання – бажаний результат засвоєння змісту освіти.

Метод – шлях, спосіб пізнавальної, практичної діяльності людей, досягнення передбаченої мети.

Методи виховання – способи спільної взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців з метою досягнення виховних цілей.

Метод навчання – способи впорядкованої взаємозв'язаної діяльності вчителя і учнів, які спрямовані на досягнення мети освіти.

Методи науково-педагогічних досліджень – способи, прийоми, процедури та операції емпіричного і теоретичного пізнання й вивчення явищ педагогічної діяльності.

Метод ілюстрації та демонстрації – наочний метод навчання, який передбачає показ конкретних предметів та явищ навколишньої дійсності чи їх зображень, які сприймаються за допомогою органів чуттів.

Метод роботи з книгою – спосіб організації самостійної роботи учнів з друкованим текстом, що дає їм змогу глибоко осмислити матеріал, закріпити його, виявити самостійність у навчанні.

Методична робота у школі – форма організації цілеспрямованої діяльності вчителя над вдосконаленням свого фахового рівня.

Методичне об'єднання – одна з організаційних форм колективної методичної роботи в системі підвищення кваліфікації вчителів.

Методичне об'єднання класних керівників – одна з організаційних форм колективної методичної роботи у системі підвищення кваліфікації вчителів.

Модуль – відносно цілісний і логічно завершений елемент побудови навчального курсу, що, як правило, відповідає середній за обсягом навчальній темі.

Модульне навчання – система навчання, яка містить у собі дві сторони: організаційну (модульний навчальний план, модульний розклад, модульний календарний план) та процесуальну (модуль, модульний урок).

Модульний урок – це структура та послідовність елементів уроку, кожен з яких включає в себе порцію змісту навчального матеріалу і керівництво до роботи з ним засноване на варіативності рівнів його складності та шляхів руху від одного навчального елемента до другого.

Моральне виховання – один з видів виховання, який передбачає цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток моральних почуттів та формування звичок й навичок моральної поведінки відповідно до певної ідеології.

Мотив – спонукальна причина дії і вчинків людини, яка безпосередньо пов'язана із задоволенням потреб; усвідомлена причина, яка обумовлює вибір дій і вчинків; предмет, який спонукає до вибору дій.

Мотивація – система мотивів або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки.

Навчання – це цілеспрямований процес взаємодії вчителя і учнів, у ході якого здійснюється засвоєння знань, формування вмінь і навичок, їх розвиток і виховання.

Навички – здатність виконувати певні дії автоматично; автоматизовані елементи умінь: рухові (моторні), чуттєві (сенсорні), розумові (інтелектуальні).

Навчальна програма – це державний нормативний документ, в якому розкривається зміст освіти з кожного предмета в кожному класі і визначається система наукових знань, світоглядних і морально естетичних ідей, практичних умінь і навичок, якими необхідно опанувати учням, і кількість годин на їх вивчення.

Навчальний план – це державний нормативний документ, який визначає підсумоване навантаження учнів і його розподіл за етапами навчання і класами, встановлює перелік навчальних предметів, обов'язковий для вивчення в усіх школах, а також рухомий компонент, що включає навчальні предмети, які вводяться за розсудом регіонів і шкіл;

Навчальний предмет – дидактично обґрунтована система знань, умінь і навичок, відібраних із відповідної науки чи мистецтва для вивчення в навчальному закладі та адаптована до певного віку учнів.

Навчальний посібник – книга, в якій матеріал розширює межі підручника, містить додаткові, найновіші а також довідкові відомості (довідники, хрестоматії, словники, збірники вправ і задач, тощо).

Навчальна програма – державний нормативний документ, у якому розкривається зміст освіти з кожного предмету в кожному класі і визначається система наукових знань, світоглядних і морально-естетичних ідей, практичних умінь та навичок, якими необхідно опанувати учням, і кількість годин на їх вивчення.

Національне виховання – це виховання дітей на культурно історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, багатовіковій мудрості, що забезпечує етнізацію дітей як необхідний і невід’ємний складник їх соціалізації.

Організація педагогічних досліджень – взаємозв’язок складових елементів дослідницької роботи.

Освіта – це процес і результат засвоєння учнями систематизованих наукових знань, умінь і навичок, формування на їх основі наукового світогляду.

Особистість – соціальна характеристика людини, що вказує на ті його якості, які формуються під впливом суспільних відносин, відносин з іншими людьми; продукт і суб’єкт певного соціального середовища.

Парна форма – така організація навчальної роботи, за якою спільну роботу виконують дві особи: учень-учень (взаємоперевірка, взаємоопитування, взаємодиктант); учитель-учень (залік, іспит, консультація).

Педагогіка – наука про виховання, навчання, освіту людини на всіх етапах її розвитку.

Педагогічні дослідження – свідомий цілеспрямований пошук шляхів удосконалення педагогічного процесу з використанням певного наукового апарату, наукових методів.

Пізнавальний інтерес – вибіркове, емоційно забарвлене ставлення до пізнання, у процесі якого відбувається оволодіння змістом навчальних предметів та необхідними навичками інтелектуальної праці.

Педагогіка співробітництва – педагогічна теорія, використання якої призводить до стимулювання творчого саморозвитку особистості вчителя та учнів, допомагає усвідомлювати індивідуальні задатки, нахили, здібності та ефективно розвивати їх; ділове партнерство вчителя та учнів.

Підручник – державний нормативний документ, який викладає зміст навчального предмету відповідно до програми.

План – документ, у якому подано планування діяльності на конкретний час (конкретизація програми).

Планування – усвідомлене, цілеспрямоване прогнозування цілей та шляхів їх досягнення.

Політехнічна освіта – сукупність знань про головні галузі і наукові принципи виробництва й озброєння загально виробничими уміннями, необхідним для участі в продуктивній праці однієї із галузей народного господарства.

Пояснювально-ілюстративне навчання – вид навчання за яким учням не просто повідомляють готові знання, а пояснюють їх, обґрунтовують, коментують.

Принципи навчання – вимоги до організації, змісту, форм, методів навчання, слідування яким забезпечує його необхідну ефективність.

Проблемне навчання – це така організація процесу навчання, основа якої полягає в утворенні в навчальному процесі проблемних ситуацій, вирішення і вирішення учнями проблем, що побудована на законах аналітико-синтетичній діяльності кори мозку та принципах пошукової діяльності.

Програмоване навчання – вид навчання з використанням програми управління процесом засвоєння знань, умінь та навичок, складеної так, що на кожному ступені навчального процесу чітко обумовлюються ті знання, уміння, навички, які мають бути засвоєнні і контролюється процес засвоєння.

Професійна освіта – сукупність знань, практичних умінь і навичок, необхідних для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності.

Профорієнтація – це науково обґрунтована система соціально-економічних, психологічних, виробничо-технічних та індивідуальних заходів, що спрямовані на надання допомоги учням у професійному самовизначенні згідно з особистісними здібностями, можливостями, покликаннями та врахування потреб суспільства.

Прийом виховання (навчання) – це складова частина, деталь методу, необхідна для більш ефективної реалізації методу в умовах конкретної ситуації.

Принципи виховання – основоположні, керівні ідеї, правила на основі яких потрібно здійснювати процес виховання для підвищення його ефективності.

Протиріччя – це протилежні початки, які зіткнулися у конфлікті.

Рейтинг – метод оцінювання тих чи інших сторін діяльності компетентними суддями.

Результат – зміни між початковим і кінцевим станом, які ми спостерігаємо у поведінці вихованців.

Результат уроку – зміни у знаннях, уміннях та навичках, способах мислення, поведінки, почуттях учнів відносно початкового рівня.

Розповідь – монологічний словесний метод навчання, який являє собою живий, образний, емоційний виклад будь-якого питання, що містить переважно фактичний матеріал;

Розвиток – кількісні та якісні зміни, які відбуваються з людиною протягом життя, під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів

(спадковість, середовище, виховання, активність).

Розумове виховання – цілеспрямована діяльність вихователя з розвитку пізнавальних інтересів, розумових сил та мислення учнів, культури розумової праці.

Самовиховання – свідомо та цілеспрямована діяльність людини щодо вдосконалення своєї особистості.

Самоосвіта – це освіта, яка одержується поза навчальними закладами, шляхом самостійної роботи.

Світогляд – це узагальнена система поглядів, переконань, ідеалів, в яких людина виражає своє ставлення до оточуючого її природного та соціального середовища.

Семінар – це форма організації повторення і контролю за вивченим матеріалом, яка полягає в обговоренні колективом класу самостійно підготовлених учнями доповідей, рефератів, повідомлень, вузлових питань даного розділу.

Середовище – оточення, реальна дійсність в умовах якої відбувається розвиток людини.

Сімейне виховання – вид виховної діяльності, що здійснюється батьками чи особами, які їх замінюють, та обумовлює розвиток людини на всіх стадіях її життя.

Спеціальні методи – методи, які застосовуються при вивченні окремих навчальних предметів.

Структура – зв'язок та послідовність елементів певного явища або процесу, які пов'язані між собою певними зв'язками

Спілкування – форма активності особистості, яка породжується потребам у сумісній життєдіяльності та обміні інформацією, проявляється у встановленні та розвитку контактів між людьми, формуванні міжособистісних стосунків.

Спостереження – систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта дослідження, яке дає змогу отримати первинну інформацію у вигляді сукупності емпіричних тверджень.

Спадковість – передача від батьків до дітей певних якостей та особливостей, закладених у генетичній програмі.

Стимул – організований вплив на свідомість, почуття і волю людей з метою підвищення трудової і громадської активності їх, дотримання норм і правил поведінки в громадському середовищі і побуті.

Стимулювання – спонукання, здійснений поштовх, імпульс до думки, почуттів і дії.

Типологія – результат типологічного опису і зіставлення об'єктів за певними ознаками.

Тип уроку – один з елементів певної топології.

Трудове виховання – один з напрямів виховання, який спрямований на усвідомлення дітьми, підлітками, юнацтвом цінностей трудового життя.

Уміння – здатність належно використовувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною набутих знань.

Урок – це така організаційна форма роботи в школі, за якої вчитель у межах точно встановленого часу з постійним складом учнів однакового віку за твердим розкладом вирішує певні навчально-виховні завдання.

Учіння – діяльність учнів, яка передбачає їхню свідому активність, спрямовану на засвоєння змісту освіти, та відбувається в сенсомоторних та мовних діях.

Фактор – постійно діючі обставини, які мають суттєве і навіть визначне значення у розвитку явища, що вивчається.

Факультатив – форма диференційованого навчання, мета якого полягає в поглибленні загальноосвітніх знань, трудової підготовки, розвитку різнобічних інтересів і здібностей школярів.

Формування – становлення та розвиток особистості як соціальної істоти під впливом виховання.

Форма виховання – зовнішній вираз узгодженої діяльності вихователя і вихованців, спрямований на досягнення певної виховної мети.

Форма навчання – різновид побудови, організації навчального процесу – зовнішній вираз цілеспрямованої взаємодії учителя і учнів, що характеризується розподілом навчальних організаційних функцій, добром і послідовністю ланок навчальної роботи, режимом часовим і просторовим.

Фронтальна робота – це форма організації навчання, при якій вчитель ставить перед класом запитання або пізнавальні завдання, у вирішенні яких беруть участь всі учні у достатньо швидкому темпі (фронтальна бесіда, фронтальне опитування, фронтальний виклад матеріалу, фронтальне виконання вправ).

Функція – обов’язок, коло діяльності, призначення, роль.

Економічне виховання – спеціально організована педагогічна діяльність, що спрямована на розвиток економічного мислення сучасної людини у масштабах своєї сім’ї, виробництва, держави.

Експеримент – метод вивчення об’єкта за яким дослідник активно і цілеспрямовано впливає на нього завдяки створенню штучних умов або використанню природних умов, необхідних для виявлення відповідної властивості.

Експурсія – це форма організації педагогічного процесу, спрямована на вивчення учнями поза межами школи, але під керівництвом вчителя, певних предметів, явищ, процесів шляхом живого і безпосереднього їх сприймання.

Естетичне виховання – напрям виховної роботи, який спрямований на формування у школярів бажання та уміння змінювати навколишнє “за законами краси”.

Ефективність – відношення досягнутого результату (відповідно до того чи іншого критерію) до максимально досягнутого чи заздалегідь запланованого результату.